

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl 10, Cild 10, aprel - iyun 2022
Year 10, Volume 10, April -June 2022

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENT

Azərbaycan Respublikası və Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı arasında iqtisadi əməkdaşlığın başlıca istiqamətləri
.....İrşad Kərimli, Mesaad İbrahim Al Sulaim

Rəqəmsallaşma şəraitində sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində.....
dövlətin dəyişən rolu.....Əlican Babayev

Bölüşdürücü logistikanın idarəetmə qərarlarının işlənməsi və qəbulu üsullarının təkmilləşdirilməsi.....Alican Abbasov, Bəhrüz Quliyev

Азербайджан укрепляет позиции на газовом рынке континента.....
.....Эльдар Гасумов

Innovasiyalı inkişafın prinsipləri və aqrar sahədə təzahür formaları.....
.....Fuad İbrahimov
“Gənc tədqiqatçıların elmi əsərləri” rubrikası

Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq banklarda qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....
.....Nigar Məmmədova

Rəqəmsal iqtisadiyyatın üstünlükləri və çatışmazlıqları..... Şirin Ramazanova

Əmtəlik və rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının artırılması istiqamətləriƏli Bağırzadə

Şirkətin logistika xərcləri və onların idarə olunması.....Vüqar Qardaşov

Food security: application of ARIMA model in food production forecasting
.....Roya Sultanova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
İl 10, Cild 10, aprel-iyun 2022	
www.unec.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Baş redaktorun müavini:	i.e.d., prof. Y.H.Həsənli
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalın adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi xəbərləri
Jurnalın növü:	Dövri
Dövriliyi və dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4927870, Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 17.10.2022

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkəraliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. R.R.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. H.S.Həsənov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Z.F.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. E.Y.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Y.A.Kəlbiyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunmasını tövsiyə etdiyi dövri elmi nəşrlər siyahısındadır.

This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.

Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики для публикации основных результатов диссертаций.

<i>Mündəricat/Contents</i>	<i>Səh./Pp.</i>
<i>Azərbaycan Respublikası və Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı arasında iqtisadi əməkdaşlığın başlıca istiqamətləri</i> <i>.....İrşad Kərimli, Mesaad İbrahim Al Sulaim</i>	<i>5-17</i>
<i>Rəqəmsallaşma şəraitində sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində dövlətin dəyişən rolu.....</i> <i>Əlican Babayev</i>	<i>18-33</i>
<i>Bölüşdürücü logistikanın idarəetmə qərarlarının işlənməsi və qəbulu üsullarının təkmilləşdirilməsi.....</i> <i>Alıcan Abbasov, Bəhrüz Quliyev</i>	<i>34-45</i>
<i>Азербайджан укрепляет позиции на газовом рынке континента.....</i> <i>..... Эльдар Гасумов</i>	<i>46-61</i>
<i>İnnovasiyalı inkişafın prinsipləri və aqrar sahədə təzahür formaları.....</i> <i>..... Fuad İbrahimov</i>	<i>62-71</i>
“Gənc tədqiqatçıların elmi əsərləri” rubrikası	
<i>Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq banklarda qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....</i> <i>.....Nigar Məmmədova</i>	<i>73-83</i>
<i>Rəqəmsal iqtisadiyyatın üstünlükləri və çatışmazlıqları.....</i> <i>.....Şirin Ramazanova</i>	<i>84-92</i>
<i>Əmtəlik və rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının artırılması istiqamətləri</i> <i>Əli Bağırzadə</i>	<i>93-104</i>
<i>Şirkətin logistika xərcləri və onların idarə olunması.....</i> <i>Vüqar Qardaşov</i>	<i>105-115</i>
<i>Food security: application of ARIMA model in food production forecasting</i> <i>..... Roya Sultanova</i>	<i>116-128</i>

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 10, Volume 10, April-June 2022	
www.unec.edu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A. J. Muradov
Deputy editor-in-chief:	prof., Dr. Y. H. Hasanli
Managing Editor:	associate prof., PhD., N. O. Hajiyev
Title Journal:	Scientific reviews of Azerbaijan State University of Economics
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 424, Tel:(+994 12) 4927870 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 17.10.2022

Editorial Board	
dr., prof. S. M. Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. Sh. Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. G. Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. G. N. Manafov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. P. Babayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. R. R. Guliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. M. A. Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S. M. Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. F. P. Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. H. S. Hasanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Z. F. Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. E. Y. Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Y. A. Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ SƏUDİYYƏ ƏRƏBİSTANI KRALLIĞI ARASINDA İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIĞIN BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏRİ

Daxil olub: 9 iyun 2022-ci il

Qəbul olunub: 23 sentyabr 2022-ci il

Received: 9 June 2022

Accepted: 23 September 2022

İrşad Kərimli¹, Mesaad İbrahim Al Sulaim²

¹i.e.d., UNEC

²dissertant, UNEC

¹irshad.karimli@unec.edu.az

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanla Səudiyyə Ərəbistanı arasında iqtisadi əməkdaşlığın mövcud vəziyyətini təhlil edib ümumiləşdirmək, konkret nəticəyə gəlməkdir. Tədqiqat işində müqayisəli, statistik təhlil kimi tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işinin əhəmiyyəti iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığın, xüsusən ticarət əlaqələrinin başlıca istiqamətlərini müəyyən edib dəqiqləşdirməkdən ibarətdir. Tədqiqat nəticəsində iqtisadi əməkdaşlığın perspektiv istiqamətləri müəyyən edilmiş, hər iki ölkə arasında dayanıqlı ticarət-iqtisadi əlaqələrə nail olmaq və bu əlaqələri daha da inkişaf etdirmək üçün birgə investisiya siyasəti çərçivəsi hazırlanması üçün nəzərə alınmalı amillər göstərilmişdir. Məqalədə yer almış tövsiyələr ölkələrə iqtisadi artım imkanlarının genişləndirilməsi, dayanıqlı inkişaf və yoxsulluğun azaldılması üçün özəl investisiyaların səfərbər olmasına imkan yaratmağa dəstək göstərə bilər.

***Açar sözlər:** Ərəbistan yarımadası, Cənubi Qafqaz, Zəngəzur dəhlizi, İslam dini, təbii resurslar.*

THE MAIN DIRECTIONS OF ECONOMIC COOPERATION BETWEEN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE KINGDOM OF SAUDI ARABIA

İrşad Kərimli¹, Mesaad İbrahim Al Sulaim²

¹Dr., Prof., UNEC

²PhD student, UNEC

¹irshad.karimli@unec.edu.az

Abstract

The purpose of the study is to analyze and summarize the current state of economic cooperation between Azerbaijan and Saudi Arabia, to come to a concrete conclusion. Research methods such as comparative and statistical analysis were used in the research. The importance of the research work is to determine and specify the main directions of economic cooperation between the two countries, especially in trade relations. As a result of the research, the prospective directions of economic

cooperation have been determined, the factors to be taken into account for the development of a joint investment policy framework for achieving sustainable trade and economic relations between the two countries and developing these relations have been indicated. The recommendations contained in the article can support countries in enabling the mobilization of private investment for the expansion of economic growth opportunities, sustainable development and poverty reduction.

Keywords: *Arabian Peninsula, South Caucasus, Zangazur Corridor, Islamic religion, natural resources.*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И КОРОЛЕВСТВОМ САУДОВСКОЙ АРАВИИ

Иршад Керимли¹, Месаад Ибрагим Аль Сулейм²

¹д.э.н., проф. Азербайджанский государственный экономический университет (UNEC)

²диссертант, Азербайджанский государственный экономический университет (UNEC)

¹*irshad.karimli@unec.edu.az*

Резюме

Цель исследования - проанализировать и обобщить текущее состояние экономического сотрудничества между Азербайджаном и Саудовской Аравией, прийти к конкретному выводу. В исследовании использовались такие методы исследования, как сравнительный и статистический анализ. Важность исследовательской работы заключается в определении и уточнении основных направлений экономического сотрудничества двух стран, особенно торговых отношений. В результате исследования определены перспективные направления экономического сотрудничества, факторы, которые необходимо учитывать при разработке основ совместной инвестиционной политики для достижения устойчивых торгово-экономических отношений между двумя странами и развития этих отношений. Рекомендации, содержащиеся в статье, могут помочь странам в мобилизации частных инвестиций для расширения возможностей экономического роста, устойчивого развития и сокращения бедности.

Ключевые слова: *Аравийский полуостров, Южный Кавказ, Зангезурский коридор, исламская религия, природные ресурсы.*

Giriş

Azərbaycanın və Səudiyyə Ərəbistanının geosiyasi və geoiqtisadi mövqeyinin olması ilə bərabər hər iki ölkənin ərazisinin faydalı qazıntılarla zəngin olması, dünyanın digər ölkələrinin həm enerji təhlükəsizliyi, həm də resurs təminatı baxımından daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Hər iki ölkə arasında əlaqələr təhsil, mədəniyyət, iqtisadi, siyasi və digər sahələrdə qurulmuş və hazırda da uğurla davam etdirilir. Bunu istər birinci, istərsə də İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra hər iki ölkənin rəsmiləri arasında aparılan fikir mübadilələrində və real əməkdaşlıq əlaqələrində də müşahidə etmək olar.

Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü daim tanımış, həm regional, həm də beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın mövqeyini Qarabağ məsələsində hər zaman dəstəkləmiş, məsələnin həllində Azərbaycanın tərəfində olmuşdur. Məhz buna görə də, 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qalib olmasına Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı haqq və ədalətin bərpa olunması kimi münasibət bəsləmiş, həqiqətin yanında mövqe tutmuşdur [14].

Mənəvi dəyərlərin ümumiliyinə, onun əvəzsiz sərvət olmasına həssaslıqla yanaşan, onun qorunub saxlanılmasına öz töhfəsini verən hər iki ölkə iqtisadiyyat sahəsində də qarşılıqlı əlaqələr yaratmaqda daha çox maraqlı olurlar. Bu mənada hər iki ölkə arasında ikitərəfli investisiya əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqil iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoyduğu ilk illərdə Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının inkişaf fondu ilə Azərbaycan hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında saziş diqqəti daha çox cəlb edir. Elə ilk illərdə qeyd edilən inkişaf fondunun vəsaiti ilə Azərbaycanın bir çox regionlarında tikinti layihələrinin maiyyələşdirilməsi üçün kredit sazişləri bağlanılaraq icra edilmişdir.

Son illər Səudiyyə Ərəbistanı ilə Azərbaycan arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr daha da güclənir, iqtisadi əməkdaşlıq çərçivəsində hər iki ölkənin fəallığı artır.

Səudiyyə Ərəbistanı ilə Azərbaycan arasında ikitərəfli iqtisadi əməkdaşlığın real vəziyyəti və başlıca nəticələri

Beynəlxalq istehsal və ticarət əlaqələrinin sürətli inkişafı beynəlxalq nəqliyyat – kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsini, ölkələr və regionlar arasındakı ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin formalaşmasında güclü keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsini zəruri etmişdir. Daha doğrusu muasir beynəlxalq istehsal və ticarət əlaqələri müxtəlif istehsal amillərinin (kapital, işçi qüvvəsi, texnologiya və s.) beynəlxalq hərəkəti ilə daha çox bütövləşir və sistemləşir. Nəticədə hazır əmtələrin ixracı ilə yanaşı, bütün istehsal amillərinin və xidmətlərinin xaricə axması imkanı genişlənmiş və ölkələrarası fəaliyyət artmışdır [15, 28].

Dövlətlərin sərhəd yaxınlığı ilə yanaşı, müəyyən tarixi ümumilik, oxşarlıq, ənənəvilik, təsərrüfat-mədəni eynilik, demoqrafik quruluş və s. kimi ümumi cəhətlər iqtisadi əlaqələr qurmağa möhkəm əsas yaradır. Məhz buna görə də, iki və çoxtərəfli beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa elmi və praktiki maraq əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [8, 10]. İki və çoxtərəfli beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın nümunələrindən biri də Səudiyyə Ərəbistanı ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələri göstərmək olar. Səudiyyə Ərəbistanı ilə Azərbaycan arasında mövcud olan əməkdaşlıq məsələləri özünün müsbət həllini daim tapmaqdadır [11]. Səudiyyə Ərəbistanı ilə Azərbaycanı iqtisadi, siyasi, mənəvi cəhətdən əlaqələndirən bir sıra amillər mövcuddur. Hər iki ölkənin eyni qitədə yerləşməsi, eyni dini dəyərlərə malik olması və digər bu kimi səbəblərə görə bu ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir [18, 12].

Hər iki ölkəni əlaqələndirən ən geniş birliklərdən biri İslam Əməkdaşlıq Təşkilatıdır (İƏT). İƏT 4 qitədə yerləşən 57 ölkənin üzvlüyü ilə BMT-dən sonra ikinci ən böyük dövlətlərarası təşkilatdır. Təşkilat müsəlman dünyasının kollektiv səsidir. Müsəlman dünyasının maraqlarını qorumaq üçün çalışır. Nizamnaməsinə əsasən, İƏT islamın sosial və iqtisadi dəyərlərini qorumaq məqsədi daşıyır, üzv dövlətlər arasında həmrəyliyi təşviq edir, sosial, iqtisadi, mədəni, elmi və siyasi sahələrdə əlaqələrin dərinləşməsinə təşviq edir, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təmin edir, xüsusən də elm və texnologiya sahələrində qabaqcıl təhsili dəstəkləyir [9].

Böyük həcmdə karbohidrogen ehtiyatlarına malik Səudiyyə Ərəbistanının və Azərbaycanın neft-qaz sektoru hər zaman dünyanın aparıcı dövlətləri üçün cəlbedici olub. Belə cəlbedicilik Azərbaycanın müstəqillik əldə etdikdən sonra daha da güclənməsinə və 1994-cü ilin sentyabr ayında ölkədə ilk beynəlxalq neft sazişinin bağlanmasına yol açdı və neft hasilatının pay bölgüsü normaları iştirakçı şirkətlər arasında təsdiqləndi [16]. Səudiyyə Ərəbistanı Dünya Bankının “2020 Doing Business Hesabatı”na əsasən, 190 ölkə arasında ötən illə müqayisədə 30 pillə irəliləyərək 62-ci pillədə qərarlaşmışdır. Ölkə, həmçinin sərhəd ətrafı ticarət sektorundakı əhəmiyyətli inkişafına və kreditlərin əldə edilməsi imkanına görə siyahıda dünyanın ən təkmilləşən ölkəsi kimi yer almışdır. Ölkənin ümumi balı 63.5-dən 71.6-a qalxmışdır [14].

Azərbaycan neftinin hasili ilə əlaqədar “Əsrin müqaviləsi” imzalanan zaman Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı da bu müqavilədə təmsil olunub. Hazırda “Əsrin müqaviləsi”nə görə Səudiyyə Ərəbistanının Delta-Hess şirkəti - 2.72% paya malikdir [23].

Azərbaycan ilə Səudiyyə Ərəbistanı arasında yalnız yanacaq-energetika sahələrini deyil, eyni zamanda sosial və infrastruktur sahələri də əhatə edir. Belə ki, Səudiyyə İnkişaf Fondu Bakı şəhərində məktəb binalarının inşası məqsədilə Azərbaycana 35.7 milyon rial kredit ayırmış və həmin kredit müvəffəqiyyətlə icra edilib.

Səudiyyə Ərəbistanı ilə Azərbaycanın iqtisadi əməkdaşlığı imkan verir ki, Azərbaycan özünün enerji daşıyıcıları ehtiyatı ilə Körfəz ölkələri və KƏŞ ilə öz əlaqələrini qursun,

dünya neft-qaz ixracatı ölkələri ilə koordinasiya əlaqələri yarada bilsin. Bu isə öz növbəsində gələcəkdə neftdən asılılığı azaltmaq üçün KƏŞ dövlətlərinin apardıqları misli görünməmiş iqtisadi struktur islahatlarından Azərbaycanın da bəhrələnməsi deməkdir [21].

Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra Səudiyyə Ərəbistanının yüksək səviyyəli rəhbərlərinin Azərbaycana gəlişi prosesində cətinliklərlə üzləşən Azərbaycan, Səudiyyənin köməyini daim hiss etmiş və hazırda da hiss etməkdədir. Kral Fəhdin yardım proqramı çərçivəsində dəfələrlə humanitar yardımlar göstərilib. Azərbaycanda Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının NİCAT təşkilatının fəaliyyəti diqqətəlayiq hesab edilir. Torpaqlarımızın işğal olunduğu illərdə həmin təşkilat Azərbaycanda ümumi sayı 8.300 nəfərlik iki, 2.700 nəfərlik bir düşərgə yaratmaqla onları tibbi yardımla təmin etmişdir. Eyni zamanda həmin təşkilat Azərbaycanın işğala məruz qalmış ərazisindəki mina və partlamamış döyüş sursatlarının zərərsizləşdirilməsi üçün 50 min ABŞ dolları məbləğində ayırdığı vəsaiti, su təchizatı və kanalizasiya sisteminin bərpa və genişlənməsinə 25 milyon ABŞ dolları məbləğində ayırdığı krediti xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır [14]. Hər iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələr daha çox işlək bir mexanizmə çevrilməkdədir. Bunun əyani nümunəsini 2015-ci ildən başlayaraq Azərbaycanla Səudiyyə Ərəbistanı arasında Bakı şəhərində Müştərək Komissiyanın 3-cü iclasının keçirilməsindən və iclasın sonunda rəsmi Protokolun imzalanmasından görmək olar. Müştərək Komissiyanın 3-cü iclası çərçivəsində 100-dən çox iş adamının iştirakı ilə iki ölkə arasında keçirilən 1-ci biznes forumunda bildirilmişdir ki, Səudiyyə Ərəbistanı kapitalı tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatına 368 mln dollar məbləğində kapital yatırılıb [23].

Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra Səudiyyə Ərəbistanının yüksək səviyyəli rəhbərlərinin Azərbaycana gəlişi prosesində qaçqın və məcburi köçkün problemi ilə üzləşən Azərbaycan Səudiyyə Ərəbistanının köməyini daim yaxından hiss etmiş və hazırda da hiss etməkdədir. Azərbaycanlı qaçqın və köçkünlərə Kral Fəhdin yardım proqramı çərçivəsində dəfələrlə humanitar yardımlar göstərilib. Azərbaycanda Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının NİCAT təşkilatının fəaliyyəti diqqətəlayiq hesab edilə bilər. Torpaqlarımızın işğal olunduğu illərdə NİCAT Bərdə rayonunda ümumi sayı 8.300 nəfərlik iki çadır şəhərciyi və Sumqayıt şəhərində 2.700 nəfərlik bir düşərgəni tam təmin etməklə tibbi yardımını da həyata keçirib. Səudiyyə Ərəbistanı Azərbaycanın Tərtər və Ağstafa rayonlarının ərazisindəki mina və partlamamış döyüş sursatlarının zərərsizləşdirilməsi layihəsini həyata keçirmək üçün 50 min ABŞ dolları məbləğində ayırdığı vəsaiti, Abşeronun su təchizatı və kanalizasiya sisteminin bərpa və genişlənməsinə 25 milyon ABŞ dolları məbləğində ayırdığı krediti xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır [14]. Hər iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələr daha çox işlək bir mexa-

nizmə çevrilməkdədir. Bunun əyani nümunəsini 2015-ci ildən başlayaraq Azərbaycanla Səudiyyə Ərəbistanı arasında Bakı şəhərində Müştərək Komissiyanın 3-cü iclasının keçirilməsindən və iclasın sonunda rəsmi Protokolun imzalanmasında görmək olar. Müştərək Komissiyanın 3-cü iclası çərçivəsində 100-dən çox iş adamının iştirakı ilə 1-ci Azərbaycan-Səudiyyə Ərəbistanı biznes forumu keçirilmişdir. Forumda bildirilmişdir ki, Səudiyyə Ərəbistanı kapitalı tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatına 368 mln ABŞ dolları həcmində investisiya yatırılıb [23].

Səudiyyə Ərəbistanı Ticarət Palatası Şurasının təşkilatçılığı ilə Ər-Riyad şəhərində Ərəb ölkələrinin Ticarət Palataları ilə Azərbaycan, eyni zamanda Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Ticarət Palataları arasında müştərək iclas keçirilmiş, iclasda ərəb ölkələri, Azərbaycan və Orta Asiya dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin, eləcə də sərmayəçi və iş adamları arasında münasibətlərin gücləndirilməsi məqsədilə tərəflər arasında müştərək işi şuranın yaradılması, gömrük rüsumu, vizaların rəsmiləşdirilməsi, biznesin təhlükəsizliyi və onun qorunmasına dair məsələlər müzakirə edilmişdir. İclasda iştirakçılar Ərəb ölkələrinin Ticarət Palataları, Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Ticarət Palataları arasında növbəti iclasın qarşdakı illərdə də keçirilməsinə dair razılıq əldə etmişlər. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Baş İnvestisiya Qurumunun (SAĞIA) təşkilatçılığı ilə Ər-Riyad şəhərində keçirilən Qlobal Rəqabətlik Forumu Azərbaycan üçün də özünün əlamətdarlığı ilə seçilmişdir. Qlobal Rəqabətlik Forumunda 2500-dən çox yerli və xarici nümayəndə iştirak etmiş və forumun iclaslarında qlobal biznes liderləri, beynəlxalq siyasi liderlər, seçilmiş ziyalılar və jurnalistlərdən ibarət 80 natiq çıxış etmişdir. Eyni zamanda müzakirələrdə iqtisadiyyatın şaxələnməsi və artmaqda olan gənc nəsil üçün iş yerlərinin açılması məsələsinə də toxunulmuşdur. Forum çərçivəsində şirkətlərin sərmayə imkanlarının nümayiş etdirilməsi məqsədi ilə "Səudiyyə Ərəbistanında Sərmayə" sərgisi də keçirilmişdir [13].

Səudiyyə Ərəbistanı öz enerji ehtiyatlarına görə dünyanın öndə gedən ölkələrindən biri olduğundan, bu ölkə dünya birliyində, xüsusilə islam ölkələrində yüksək nüfuza malikdir. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsi ilə öz torpaqlarını işğaldan azad edənə qədər Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə etdiyini, problemin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həlli ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi bütün qərar və qətnamələri dəstəklədiyini dəfələrlə bəyan edib. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı həmçinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi həll olunmaya qədər Ermənistanla diplomatik münasibətlər qurmayacağını da qəti şəkildə bəyan etmişdir.

Azərbaycanla Səudiyyə Ərəbistanı arasında iqtisadi əməkdaşlığın perspektiv istiqamətləri

İstər Azərbaycan, istərsə də Səudiyyə Ərəbistanı üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edən məsələ iqtisadi əməkdaşlığın, xüsusən ticarət əlaqələrinin başlıca istiqamətlərini müəyyən edib dəqiqləşdirməkdir. Hər iki ölkə arasında formalaşmış iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrinin mövcud vəziyyəti göstərir ki, ticarət-iqtisadi əlaqələrin perspektivləri çox böyükdür, potensial imkanlar hüdudsuzdur. Ölkələrarası ticarətin şaxələnmə strategiyasına görə idxal və ixracın həcmnin artımına daha çox imkanlar vardır. Yeni ixrac imkanlarını aşkarlamaq üçün Azərbaycanda və Səudiyyə Ərəbistanında kiçik və orta sahibkarları resurslarla təmin etmək, ixracatçılara ticarət xidmətləri göstərmək, yaradıcı və innovatorçu sahibkarlara hər bir sahədə dövlət dəstəyi lazımdır [13].

Azərbaycanla Səudiyyə Ərəbistanı arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin mövcud vəziyyətinin təhlili və aparılan ümumiləşdirmə əsasında ikitərəfli əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsi üçün aşağıdakı itqamətlərdə təkmilləşdirmələr edilməsinə ehtiyac vardır. Hesab edirik ki, məhz bundan sonra bu iki ölkə arasında konkret olaraq ticarət-iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini göstərə bilərik [14]:

1. Hər iki ölkə üçün milli ixrac strategiyasının hazırlanması. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki ölkənin iqtisadiyyatı neft və neft məhsulları əsasında formalaşır. Belə ki, 2019-cu ilin sonuna olan statistikaya əsasən Səudiyyə Ərəbistanının ÜDM-nin tərkibində ixrac məhsullarının 87%-i, Azərbaycanın ÜDM-nin tərkibində isə ixrac məhsullarının 90%-i neft və neft məhsulları əsasında formalaşır. Məhz buna görə də, hər iki ölkədə qeyri-neft sektoru inkişaf etdirilməli və həmin məhsulların milli ixrac strategiyası hazırlanmalıdır [1]. Bu istiqamətdə bir çox ölkələrin nümunəvi təcrübəsi vardır;

2. İxrac mədəniyyətinin yaradılması. Hər iki ölkə üzrə əsas gəlir mənbəyi neft və neft məhsulları olduğundan, cəmiyyətdə qeyri-neft sektoruna az prioritetlik verilir. Reallıqda çoxlu sahibkarlar ixrac etməyə cəhd etmir və ya onlar proseduru çox mürəkkəb hesab edərək bacara bilməyəcəklərini düşünürlər. Həmçinin daxili məhdudiyyətlər də mövcud olur. İxrac mədəniyyətini yaratmaq üçün qeyri-neft ixracı həvəsləndirilməli və stimullaşdırma sistemi tətbiq edilməlidir. İxrac mədəniyyətinin formalaşdırılması nəticəsində hər il qeyri-neft ixracatçılarının sayında artım olar, mövcud və yeni bazarların genişlənməsində ixracatçılara dəstək oluna bilər;

3. Keyfiyyətli məhsulların mümkünlüyünün təmin edilməsi. Məhdud resurslar, aşağı istehsal gücü və beynəlxalq bazarın yüksək tələbləri hər iki ölkəni əlavə dəyər verən və yüksəkkeyfiyyətli qeyri-neft ixracına fokuslaşmağa vadar edir. Hər iki ölkə üçün xarici bazarın tələbinə cavab verən yüksəkkeyfiyyətli məhsul istehsal etməyə zərurət vardır. Sahibkarların texnologiyalar və xarici bazar tələbləri, həmçinin adekvat keyfiyyətli infrastruktur üzrə məlumatlara çıxışı olmalıdır. Yüksəkkeyfiyyətli məhsul

istehsalı ilə yanaşı, həmin məhsulların xarici bazarlarda orta qiymətlərlə satılması da təşkil edilməlidir;

4. Hər iki ölkənin qeyri-neft imkanlarının beynəlxalq səviyyədə tanınması. Beynəlxalq aləmdə hər iki ölkə neft və neft məhsullarının ixracatçısı kimi tanınır. Buna görə də, ərzaq və içkilər, tikinti materialları, maşın və avadanlıqlar, plastik, dəri, tekstil və s. kimi keyfiyyətli məhsullar istehsal edərək onların ixracatçısı kimi tanınmaq lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, xarici bazarlarda bu ölkələrin məhsulları barədə informasiya artırılmalıdır. Bunun üçün də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, milli ixrac strategiyaları müəyyən edilməli və orada konkret hədəf olan məhsullar müəyyən edilməli, həmin məhsulların tanınması istiqamətində işlər görülməlidir. Nəticədə beynəlxalq bazarlarda yeni məhsulların satışı artacaqdır.

Hər iki ölkə arasında beynəlxalq ticarəti genişləndirmək məqsədilə hədəflər müəyyən edilməlidir. Belə ki, hər iki ölkənin logistika və ticarət üzrə xüsusən bütün yüklər və marşrutlar üzrə ticarət həcmələri müəyyən edilməli, ixrac-idxal əməliyyatları üzrə xərclər, tranzit və gözləmə müddətləri dəqiqləşdirilməlidir. Xüsusən də zaman və xərclərlə əlaqədar tranzit daşımalarında üstünlüyün təmin edilməsi yolları müəyyən edilməlidir. Göstərilən hədəflərə çatmaq yolları dəqiqləşdirilməli, maliyyə vəsaitləri ilə təmin olunma və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində vacib addımlar atılmalıdır.

1. İki ölkə arasında elektron ticarətin inkişaf etdirilməsi. Bunun üçün ilkin olaraq informasiya texnologiyaları infrastrukturunu və poçt daşınma xidmətləri üzrə imkanlar yaradılmalıdır. Bundan sonra hər iki ölkə üzrə ixrac imkanlarını genişləndirmək olar. Hər iki ölkədə son zamanlar elektron ticarət sürətlə inkişaf edir. Buna səbəb gənc nəslin informasiya texnologiyaları biliklərinə sahib olması, yeni nəsil texnologiyaların mövcud olması, rahatçılıq və digər amillərdir;

2. Hər iki ölkə üçün iqtisadi diplomatiyanın yaradılması. Milli ixrac strategiyasına dəstək olmaq üçün xarici ölkələrdə ticarət və hökumət nümayəndəliyinin böyük rolu vardır. Burada onların əsas məqsədi ölkə və onun ixrac etdiyi məhsullar barədə ətraflı və dolğun məlumatın verilməsidir;

3. İki ölkə arasında investisiya imkanlarının qiymətləndirilməsi. Hər iki ölkənin iqtisadiyyatı neft və neft məhsullarından asılı olduğundan qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün bu sahəyə xarici investisiyanın cəlb edilməsi vacibdir. Bu barədə növbəti bölmədə ətraflı məlumat verilir.

Səudiyyə Ərəbistanı ilə Azərbaycan arasında ikitərəfli qarşılıqlı investisiya qoyuluşu potensiallarından səmərəli istifadə yolları

Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı üçün vacib faktorlardan biri investisiya axınlarıdır. Lakin investisiyaların məhdudluğu iqtisadiyyatın texnoloji bazasının müasir tələblərə

uyğun olaraq təzələnməsinə imkan vermir. Bu da özlüyündə iqtisadi geriləməyə gətirib çıxarır. Ölkə iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan investisiyanın xaricdən cəlb edilməsi hər bir dövlətin başlıca hədəflərindən biridir. Məhz buna görə də, hər bir ölkənin qəbul etdiyi investisiya strategiyasının ana xəttini birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) təşkil edir [5].

Beynəlxalq investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində ölkələr arasındakı rəqabət son vaxtlar xüsusilə kəskinləşdiyindən, bu və ya digər ölkə xarici investisiya siyasətini daha çox BXİ cəlb edilməsinə təmin edən amillərin müəyyən edilməsi məsələsinin həllinə yönəldir.

Ayrı-ayrılıqda Səudiyyə Ərəbistanının və Azərbaycanın investisiya mühitini, investisiya üzrə statistik göstəriciləri və bu sahənin inkişaf etdirilməsi barədə ətraflı məlumatın verilməsini, iki ölkə arasındakı investisiya əməkdaşlığının genişləndirilməsi və investisiya əməliyyatları həcmının artırılması istiqamətində ikitərəfli qarşılıqlı investisiya qoyuluşu üzrə mövcud potensiallardan effektiv istifadə yollarının müəyyən edilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik [21].

Son zamanlar Səudiyyə Ərəbistanına birbaşa xarici investisiyaların daxil olma axınları siyasi amillər və aşağı neft qiymətləri səbəbindən aşağıya doğru hərəkət edir. Lakin ölkədə aparılan iqtisadi diversifikasiya, neft və qaz sektorundan kənar yeni layihələr birbaşa xarici investisiyaların daxil olma axınlarını bərpa edir (Cədvəl 1). Bu artıma əsas səbəb xarici strateji investorlar üçün mülkiyyət hüququ limitlərinin aradan qaldırılmasıdır. Oxşar olaraq, məcmu birbaşa xarici investisiyaların həcmi 2019-cu ildə qalxaraq 236 mlrd ABŞ dollarına çatmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məbləğ ərəb ölkələri arasında ən yüksək rəqəmdir.

Cədvəl 1. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının 2017-2020-cu illər üzrə birbaşa xarici investisiya barədə ümumi məlumat

Birbaşa xarici investisiyalar (BXİ)	2017	2018	2020
BXİ üzrə daxilolmalar (mln ABŞ dolları)	1,419	4,247	4,562
Məcmu BXİ (mln ABŞ dolları)	227,566	231,603	236,166
Yeni yaradılan investisiya layihələrinin sayı	89	105	134
Yeni yaradılan investisiyaların həcmi (mln ABŞ dolları)	6,970	15,549	12,526

Mənbə: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [4].

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, ABŞ, Fransa, Sinqapur, Yaponiya, Küveyt və Malayziya ölkənin əsas investorlarıdır. Investisiyalar əsasən kimya sənayesinə, daşınmaz əmlaka, turizmə, yanacaq sektoruna, avtomobillərə və maşın-avadanlıq sahələrinə yönəldirilir.

Səudiyyə Ərəbistanı üzrə mövcud investisiya mühitini və statistik məlumatları təqdim etdikdən sonra Azərbaycan üzrə eyni iqtisadi göstəricilərin təhlil edilməsinə zərurət vardır.

Cədvəl 2. 2020-ci il üzrə investisiya ixrac edən əsas ölkələr və əsas investisiya yatırılan sektorlar barədə məlumat

İnvestisiya ixrac edən əsas ölkələr	2020, %-lə	İnvestisiya yatırılan əsas sektorlar	2020, %-lə
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	21.9	Kimya sənayesi	30.8
ABŞ	20.3	Daşınmaz əmlak	27.7
Fransa	9.1	Kömür, neft və qaz çıxarılması	7.9
Sinqapur	6.9	Avtomobil sənayesi	7.1
Yaponiya	5.6	Hotellər və turizm	6.9
Küveyt	4.6	Plastiklər	5.0
Malayziya	4.6	Maşın sənayesi	2.4

Mənbə: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [4].

Səudiyyə Ərəbistanı 2019-cu ildə İnvestisiya siyasətinin aparılması üçün 7 rəhbər prinsiplər qəbul etmişdir. Bunlara ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, investisiyanın qorunması, investisiya davamlılığı, şəffaflığın artırılması, dövlət siyasəti maraqlarının qorunması, işçilər üçün giriş asanlığı, bilik və texnologiyanın ötürülməsi aiddir.

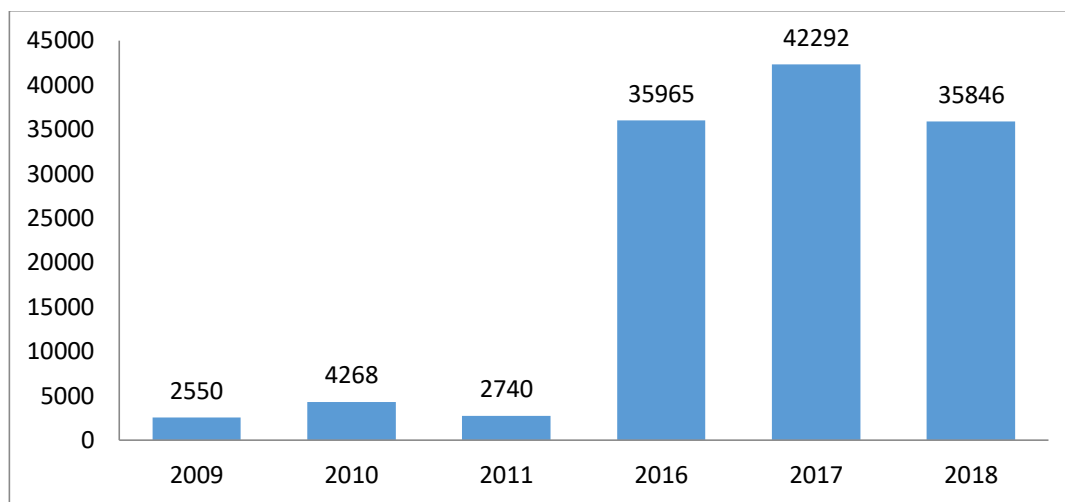
Azərbaycan iqtisadiyyatının növbəti 4-5 ildə 2-3 faiz artması təmin edilərsə, bu artım əvvəlki illərdə müşahidə olunan artım səviyyəsinə uyğun ola bilər. Hər halda belə artım səviyyəsi Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın qarşısına qoyulan hədəflərə çatmağa kifayət edə bilər. Bu mənada neft qiymətlərinin qeyri-sabitliyi şəraitində belə iqtisadiyyatın yeni təməllər üzərində qurulması üçün iqtisadi artım tempinin sabitliyinə nail olunmalıdır [7].

Neft-qaz sektoru iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək potensialı azaldıqca enerji daşıyıcılarla zəngin ölkələr çətinliklərlə qarşılaşdıqlarından iqtisadi şaxələnməyə cəhd göstərirlər. Səudiyyə Ərəbistanı və Azərbaycan da neft-qaz ölkəsi olduğundan mövcud imkanları daxilində beynəlxalq iqtisadiyyatdakı mövqelərini saxlamaq qeyri-neft sektorunun, xüsusən emal sənayesinin inkişafına üstünlük verirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Səudiyyə Ərəbistanı və Azərbaycan arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, xüsusilə də ölkələrarası investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə 14 müqavilə bağlanmışdır. Səudiyyə Ərəbistanı təşkilatları Azərbaycana 370 mln dollar məbləğində investisiya yatırımı qoymuşlar, hazırda Azərbay-

canda 26 Səudiyyə Ərəbistanı şirkəti fəaliyyət göstərir. Həmçinin Səudiyyə Ərəbistanının İnkişaf Fondu Azərbaycanda su kanallarının, yolların, məktəblərin, su təchizatının, alternativ enerji mənbələrinin tikintisində aktiv iştirak edir [22].

Eyni zamanda, qeyd edilməlidir ki, Son illərdə Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi ilə Səudiyyə Ərəbistanının “ACWA Power” və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin “Masdar” şirkətləri arasında bərpa olunan enerji üzrə icra müqavilələri imzalanmışdır. Hazırda müqavilələrə uyğun olaraq “ACWA Power” şirkəti ilə 240 MVt gücündə külək, “Masdar” şirkəti ilə isə 200 MVt gücündə günəş stansiyalarının tikintisi ilə bağlı layihələr icra edilməkdədir. Külək və günəş enerjisi üzrə ümumilikdə illik 1,4 mlrd kVt/saat elektrik enerjisi istehsal ediləcəkdir [4].

Qrafik 1. Səudiyyə Ərəbistanı tərəfindən Azərbaycanın əsas kapitalına yönələn investisiyanın həcmi (min manat)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [2].

Qrafik 1-dən görüldüyü kimi, 2009-2011-ci illərdə Səudiyyə Ərəbistanı tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas kapitalına orta hesabla 3 mln manat investisiya yatırılıbsa, 2016-2018-ci illərdə bu məbləğ orta hesabla 40 mln manata yaxın olmuşdur. Statistik rəqəmləri təhlil etdikdə görünür ki, iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələr dərinləşir. Lakin bu ölkələrin tarix boyu bir-birinə yaxınlığını, eyni coğrafi məkanda yerləşməsini, eyni dini dəyərlərə malik olmasını nəzərə aldıqda ölkələr- arası investisiya yatırımları çox aşağı səviyyədədir. Məhz buna görə də, hər iki ölkə arasında investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi, qarşılıqlı investisiya yatırımlarının gücləndirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Nəticə

Azərbaycanla Səudiyyə Ərəbistanı arasında iqtisadi əməkdaşlığın mövcud vəziyyətini təhlil edib apardığımız ümumiləşdirmədən konkret nəticəyə gəlinmiş, hər iki ölkə arasında dayanıqlı ticarət-iqtisadi əlaqələrə nail olmaq və bu əlaqələri daha da inkişaf etdirmək üçün birgə investisiya siyasəti çərçivəsi hazırlanmalı və bu prosesdə aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

1. Hər iki ölkə arasında qarşılıqlı investisiya axınlarını idarə etmək üçün daha təkmil tənzimləyici iqtisadi və hüquqi imkanların yaradılması;
2. Hər iki ölkənin qeyri-neft sektoru, xüsusən emal sənayesi məhsullarının birgə milli ixrac strategiyası hazırlanmalıdır;
3. Hər iki ölkə arasında ixrac mədəniyyətini yüksətməklə qeyri-neft ixracatçılarının sayını artırmaq olar;
4. Yüksəkkeyfiyyətli məhsullar istehsalı ilə yanaşı, həmin məhsulları hər iki ölkənin bazarlarında orta qiymətlə satışı təşkil olunmalıdır;
5. Hər iki ölkə arasında elektron ticarətin inkişafına daha geniş meydan verilməlidir;
6. İkitərəfli ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə xidmət edəcək infrastruktur sahələrə özəl investisiyaların cəlb edilməsi asanlaşdırılmalıdır;
7. Qarşılıqlı investisiya yatırımları ilə xarici ticarət dövriyyəsi arasındakı əlaqə gücləndirilməlidir.

Azərbaycan ilə Səudiyyə Ərəbistanı arasında investisiya üçün siyasət çərçivəsi hazırlanarkən investisiya və biznes mühitini qiymətləndirmək lazımdır. Bu, islahatların hazırlanması baxımından hərtərəfli, sistemli bir yanaşmadır. Bu, ölkələrə iqtisadi artım imkanlarının genişləndirilməsi, dayanıqlı inkişaf və yoxsulluğun azaldılması üçün özəl investisiyaların səfərbər olmasına imkan yaratmağa dəstək göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2030: Sosial iqtisadi inkişafın milli prioritetləri. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci il tarixli Sərəncamı. Bakı 2021;
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2020.- Bakı. Ststkom- 2021-ci il
3. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016)/məqalələr toplusu/. Bakı: "Poliart" MMC, 2017, 904 s.
4. Al-Sulaim M.I. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı və Azərbaycan arasındakı tarixi əlaqələrin ticari-iqtisadi aspektləri//AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsələri, 2019, №6, səh. 100-108.
5. Kərimli İ.A. Qloballaşma və qarşılıqlı maliyyə asılılığının güclənməsi. Beynəlxalq Elmi-Praktiki konfransın materialları 04 iyun 2010i s.176-178
6. Kərimli İ.A. Dünya iqtisadiyyatı. Beynəlxalq ticarət, maliyyə və inkişaf Bakı.- 2006, 175 səh.
7. Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri, Bakı: "Çaşıoğlu", 2006, 301 səh.
8. Qasımzadə E. Y. Səudiyyə Ərəbistanının geoiqtisadi vəziyyəti haqqında "Dünya iqtisadiyyatının inkişaf paradigması: bazar və sonrası" Avroasiya sosial elmlər forumu materialları 18-21 oktyabr 2012 Bakı, səh. 244-250.

9. Nəsibova L. M. Azərbaycanla Ərəb ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf perspektivləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyası, 53.10.01-Bakı 2017
10. Al-Sulaim M.I. Economic integration issues between the Kingdom of Saudi Arabia and Azerbaijan, and its directions in the modern development of the world economy // *International Journal of Research in Social Sciences*. February 2020, Vol. 10, issue 02, pp. 43-57.
11. Al-Sulaim M.I. Analysis on the current situation of trade activity of the Kingdom of Saudi Arabia // *IV International Scientific Conference of Young Researches organized by Baku Engineering University*, 2020, Baku, Azerbaijan, pp. 288-291.
12. Al-Sulaim M.I. The analysis of main macroeconomic indicators and trading sector of the Kingdom of Saudi Arabia // *International Scientific Journal "Internauka"*. 2020, Kiev, Ukraine, № 11(91), pp. 15-20.
13. Al-Sulaim M.I. Effective usage Directions of the Existing Potential for Bilateral Mutual Investment between Saudi Arabia and Azerbaijan // *International Journal of Social and Research*. October 2020, Vol. 9, issue 10, pp. 1285-1290.
14. Al-Sulaim M.I. Estimation of trade and economic relations between the Kingdom of Saudi Arabia and Azerbaijan // *Economic innovations of Institute of market problems and economic&ecological research of National Academy of Sciences of Ukraine*. 2020, Odessa, Ukraine, Volume 22, Issue 3, pp. 76-86
15. Krugman, P. The increasing returns revolution in trade and geography [Text] / P. Krugman // *The American Economic Review*. – 2009. – T. 99. – № 3. – P. 561–571.
16. Leslie Alan Glick, 1980. *Trading with Saudi Arabia*. Rowman&Littlefield
17. www.freetrade.org
18. <https://www.economy.gov.az/article/esas-iqtisadi-gostericiler-2018/29109>
19. <https://democracyweb.org/node/67>
20. <http://www.country-studies.com/saudi-arabia/oil-industry.html>
21. https://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99udiyy%C9%99_%C6%8Fr%C9%99bistan%C4%B1
22. <http://lib.aliyevheritage.org/az/7892915.html>
23. <https://www.britannica.com/place/Saudi-Arabia/The-Kingdom-of-Saudi-Arabia>
24. <http://kepeztv.az/news/id/6883>
25. <https://az.trend.az/azerbaijan/society/2404594.html>
26. <http://www.president.az/articles/8570><https://az.trend.az/azerbaijan/politics/2717257.html><http://riyadh.mfa.gov.az/content/55><http://www.onlinenewspapers.com/saudi.htm>
27. <http://www.alriyadhdaily.com/search><http://www.alriyadh.com/search/solr?sort=date&q=azerbaijan>
28. http://www.sfd.gov.sa/webcenter/faces/oracle/webcenter/page/scopedMD/s5dc73d77_7324_4d08_b347_444721019cba/Page24.jsp?_afLoop=430795161035529#%40%3F_afLoop%3D430795161035529%26_adf.ctrl-state%3D11yrxxfqx_4<https://www.sagya.gov.sa/en/Pages/default.aspx><https://www.sabic.com/en>

RƏQƏMSALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ SOSIAL - İQTİSADI PROSESLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN DƏYİŞƏN ROLU

Daxil olub: 1 iyun 2022-ci il
Qəbul olunub: 22 sentyabr 2022-ci il
Received: 1 June 2022
Accepted: 22 September 2022

Əlican Babayev
i.e.d., prof., UNEC
ababayev@rambler.ru

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı şəraitində bəşər cəmiyyətinin qarşılaşdığı yeni çağırışları və müasir sosial dövlətin bu çağırışlara cavab vermək üçün obyektiv imkanlarını təhlil etməkdir. Tədqiqat dialektik məntiq, konkret-tarixi, sistematik təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə metodları kimi araşdırma üsulları əsasında aparılmışdır. Bu istiqamət üzrə işlərin əksəriyyətində rəqəmsallaşma proseslərinin genişlənməsi şəraitində dövlətin artan rolunun kompleks şəkildə qiymətləndirilməməsi tədqiqatı məhdudlaşdıran cəhət hesab edilə bilər. Tədqiqat nəticəsində sosial-iqtisadi proseslərin inkişafına təsir sahəsində dövlətin rolunun aktivləşməsinə elmdə və təcrübədə yanaşmaların təkamülü təhlil edilmişdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycanın emal sənayesinin ən qabaqcıl sahələrinin, həmçinin bilavasitə insan kapitalının artırılmasına və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş sahələrin daha da inkişaf etdirilməsi üzrə konkret tədbirlərin işlənilib hazırlanması üçün istifadə edilə bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı ondan ibarətdir ki, bu işdə Azərbaycan dövlətinin rəqəmsallaşma nailiyyətlərinin və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqinin köməyi ilə iqtisadiyyatın real sektorunun və sosial sferanın prioritetli istiqamətlərini dəstəkləmək imkanları üzə çıxarılır.

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, müasir sosial dövlət, sosial yönümlü iqtisadiyyat, sosial-iqtisadi effektivlik, əhalinin rifahı.

THE CHANGING ROLE OF THE STATE IN REGULATING THE SOCIO-ECONOMIC PROCESSES IN CONDITIONS OF DIGITALIZATION

Alijan Babayev
Dr., prof., UNEC
ababayev@rambler.ru

Abstract

The purpose of the study is analysis of those new challenges that stay in front of the human community under the conditions of the development of digital economy as well

as the analysis of objective opportunities of modern social state to respond to these challenges. The study was conducted based on research methods such as dialectical, concrete-historical, systematic analysis and logical conclusion. The study's limitations can be considered as an absence of complex estimates of the state's increasing role under the conditions of widening processes of digitalization in the majority of existing studies in this direction. As a result of the study analyzed evolution of approaches in science and practice to increased activities of modern state in influencing the development of socio-economic processes was analyzed. The practical importance of the study is that it can be used in working at concrete measures of further development of the most advanced branches of Azerbaijani manufactured industry and also branches directed to increasing and improving the human capital. The scientific novelty and originality of the study are in discovering possibilities of Azerbaijani state to support prior directions of real sector of national economy and social sphere with the help of achievements of digitalization and technologies of artificial intellect.

Keywords: *development of digital economy, modern social state, socially oriented economy, socio-economic effectiveness, population's prosperity.*

МЕНЯЮЩАЯСЯ РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В РЕГУЛИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Алиджан Бабаев
д-р экон. наук, профессор, UNES
ababayev@rambler.ru

Резюме

Целью исследования является анализ тех новых вызовов, которые встают перед человеческим обществом в условиях развития цифровой экономики, и объективных возможностей современного социального государства отвечать на эти вызовы. Исследование проводилось на основе таких исследовательских методов, как диалектический, конкретно-исторический, методы систематического анализа и логического обобщения. Ограничением исследования может считаться отсутствие в большинстве работ по данному направлению комплексных оценок возрастающей роли государства в условиях расширения процессов цифровизации. В результате исследования была проанализирована эволюция подходов в науке и практике к активизации роли государства в части влияния на развитие социально-экономических процессов. Практическое значение исследо-

вания состоит в том, что оно может быть использовано при разработке конкретных мер по дальнейшему развитию наиболее передовых отраслей обрабатывающей промышленности Азербайджана, а также отраслей, непосредственно ориентированных на увеличение и совершенствование человеческого капитала. Научная новизна и оригинальность исследования заключается в выявлении возможностей Азербайджанского государства по поддержке приоритетных направлений реального сектора экономики и социальной сферы с помощью применения достижений цифровизации и технологий искусственного интеллекта.

Ключевые слова: *развитие цифровой экономики, современное социальное государство, социально ориентированная экономика, социально-экономическая эффективность, благосостояние населения.*

Giriş

Müasir şəraitdə sosial-iqtisadi həyatın təşkilində dövlətlər qarşısında keyfiyyətə yeni imkanlar açılır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, istər koronavirus pandemiyasına qarşı mübarizənin davam etdiyi şəraitdə bu gün formalaşan konkret vəziyyətdə, istərsə də pandemiya başa çatandan sonra mütləq başlanacaq normal, *qeyri-ekstremal* şəraitdə, bütün insan cəmiyyətinin magistral hərəkət istiqaməti olur. Bu halda vurğulamaq lazımdır ki, COVID-19-a qarşı mübarizənin iki ötən ili həqiqətən rəqəmsallaşmanın, xüsusən onun ən mühüm tərkib hissəsi olan süni intellektin imkanlarını ən inandırıcı şəkildə nümayiş etdirdi.

Söhbət yalnız distant rejimdə işdən, tələbələrin və məktəblilərin distant rejimdə təhsilindən və ya elmi simpoziumlardan başlamış yüksək səviyyədə dövlətlərarası danışıqlara qədər ən müxtəlif səviyyəli videokonfranslar keçirilməsindən getmir. Bunlar rəqəmsallaşmanın ən yeni imkanlarının bəlkə də ən təsirli və kütləvi informasiya vasitələri sayəsində bir sıra dövlətlərin əhalisinin əksəriyyətinə məlum olan nümunələridir. Bugünkü şəraitdə tibb sahəsində (lazer texnikasının köməyi ilə ən mürəkkəb əməliyyatlardan başlamış, məsafədən tibbi məsləhətlər verilməsinə qədər) süni intellektin nailiyyətlərinə də tələbat az deyil. Bu nailiyyətlərdən istifadə edilməsi çox vaxt, məsələn, elə həmin pandemiya ilə bağlı vəziyyətdə həyati zərurət olur.

Dəyişən iqtisadi şəraitdə obyektiv olaraq dövlətin rolunun gücləndirilməsi

Bu halda tibdə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi heç də pandemiya qarşı mübarizə məsələləri ilə məhdudlaşmır; rəqəmsal sahədə qazanılmış nailiyyətlər nəinki xəstəliklərin, o cümlədən ağır xəstəliklərin müalicəsi üçün imkanlar yaradır, həm də belə xəstəliklərin proqnozlaşdırılmasında və profilaktikasında tibb işçilərinə kömək

edir. Müasir səhiyyədə pasiyentlərə maksimal dərəcədə fərdi yanaşma üçün şərait yaradılması sayəsində profilaktik işi keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çatdırmaq mümkün olur. Əvvəllər bundan ötrü, sadəcə, texniki imkanlar yox idi.

Müxtəlif sahələrdə rəqəmsallaşmanın daha da inkişaf etdirilməsi texnoloji inkişafın və *bütövlükdə elmi-texniki tərəqqinin* sürətlənməsini təmin edir. Lakin rəqəmsallaşmanın pozitiv təsir imkanları bununla məhdudlaşmır, çünki iqtisadi fəaliyyət şəraitinin keyfiyyətcə yaxşılaşması *bütün milli təsərrüfat çərçivəsində sosial-iqtisadi effektivliyin ümumi artımına* imkan yaradır.

Nəhayət, yuxarıda deyilənlərin bütün əhəmiyyəti ilə bərabər, bizim fikrimizcə, bunu da dərk etmək lazımdır ki, rəqəmsallaşmanın və süni intellekt sistemlərinin inkişafı müasir bəşəriyyətin *bütün həyat tərzini* dəyişdirir. Bu, praktik olaraq, həyatın bütün əsas sahələrinə aiddir: iqtisadiyyata da, sosial sferaya da, siyasi proseslərə də, təhsil, mədəniyyət və başqa sahələrə də.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, süni intellekt sahəsində ən yeni nailiyyətlər aşağıda sadalanan istiqamətlər üzrə inkişaf üçün yeni perspektivli və uzunmüddətli imkanlar yaradır:

- kompüter texnologiyaları;
- informasiya elmləri;
- sosial-iqtisadi və istehsal proseslərinin sistemli analizi;
- iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri və insanın həyat fəaliyyətinin təminatı üçün səmərəli texnologiyaların işlənilib hazırlanması;
- təbabətdə həm müalicəyə, həm də yuxarıda qeyd edildiyi kimi, geniş mənada insanın sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə aid olan prinsipcə yeni yanaşmalar.

Bu, əgər belə müqayisədən istifadə etmək olarsa, bir növ *xarici karkasdır*, onun daxilində yeni texniki-texnoloji imkanlara istinad edilməklə istehsal, maliyyə-iqtisadi, sosial və başqa münasibətlərin bütün sistemi təkmilləşir. İqtisadi nəzəriyyə baxımından demək olar ki, *əks əlaqə sistemi üzrə maddi-texniki üstqurum tərəfindən fəal təsir nəticəsində sosial-iqtisadi bazisin təkmilləşdirilməsi prosesi* gedir.

Bütün yuxarıda deyilənlər öz növbəsində onu bildirir ki, seçilmiş istiqamətlərdən hər biri üzrə sıçrayışlı nəticələr əldə edilməsi bilavasitə elmin rolunun artmasını və deməli, onun (həm fundamental, həm də tətbiqi elmlərin) inkişafına tamamilə yeni yanaşmaların formalaşmasını nəzərdə tutur. Belə yanaşmalar ümummilli əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətdə və cəmiyyətdə elə sistem yaradılması nəzərdə tutulur ki, həmin sistem həm yeni innovasiya texnologiyalarının, həm də daha geniş mənada desək, *prinsipcə yeni baxışların və yanaşmaların*, həmçinin ən müxtəlif fəaliyyət sahələrində alınan nəticələrin müasir sivilizasiyaya tətbiq olunmasını təmin etsin.

Belə sistemin formalaşmasını və sonrakı fəaliyyətini yalnız *inkişaf etmiş sosial funksiyalara malik olan müasir dövlət* təmin edə bilər. Bu dövlətin fəaliyyəti rəqəmsallaşma proseslərinin dərinləşməsi və genişlənməsi sayəsində istehsalın real surətdə ictimailəşdirilməsinin (“sosiallaşmasının”) daha yüksək pilləsinə uyğundur. Başqa sözlə desək, dövlətin fəaliyyəti, rəqəmsallaşma prosesləri inkışaf etdikcə insanın və cəmiyyətin qarşılaşdığı sosial-iqtisadi məsələlərin artan səviyyəsinə daha çevik və daha dəqiq uyğun olmalıdır.

Dövlətin bir təsisat kimi iqtisadi proseslərə münasibətlərinə baxışların nəzəriyyədə və təcrübədə necə inkışaf etməsini retrospektiv olaraq xatırlatmaq yerinə düşər. Bir məqamı yadda saxlamaq prinsipial əhəmiyyət kəsb edir ki, əvvəlcə dövlətin rolunun çox məhdud olmasını nəzərdə tutan “liberal” model keçən əsrin 20-30-cu illərinə qədər bütün qərb dünyasının iqtisadi inkışafında hökmranlıq edirdi.

Bütövlükdə dövlətin roluna liberal baxışların, o cümlədən neoklassik baxışların tərəfdarları onu hərtərəfli bazar mexanizmini *tamamlayıcı* element, başqa sözlə desək, ciddi məhdudlaşdırılmış funksiyalar toplusunun həyata keçirilməsi üçün bir növ “qaçılmaz şər” hesab edirdilər. Adətən, buraya milli müdafiə, hüquq-mühafizə fəaliyyəti, həmçinin (və xüsusilə) insanların və mülkiyyətin müdafiəsi funksiyalarını aid edirdilər. Təcrübədə belə baxışlar inkışaf etmiş ölkələrin hökumətlərinin əksəriyyətinin real siyasətində təcəssüm edirdi. Bu siyasətin tipik xüsusiyyətləri belədir:

- bütün iqtisadi inkışafda bazarın “görünməyən əli”nin gücünə, fərdi sahibkarlığın sözsüz prioritetinə və onun gündəlik həyatın bütün aspektlərinə təsir göstərəcəyinə əsassız olaraq ümid bəslənməsi;
- iqtisadi inkışafın istənilən nisbətlərinin yalnız bazar-qiyəmət tənzimçilərinin tanınması;
- dövlət təsisatlarının iqtisadiyyatda rolunun yalnız icazə-nəzarət funksiyalarından ibarət olması.

Nəticədə ictimai-siyasi və sosial həyatda praktik olaraq istənilən kollektiv formalara nümayişkarənə şəkildə etinasızlıq hökm sürürdü. İstehsal vasitələri üzərində dövlət mülkiyyəti son dərəcə əhəmiyyətsiz həcmdə və iqtisadiyyatın çox məhdud sayda, hər şeydən əvvəl, silahlar və ordu üçün mallar istehsalı ilə bağlı sahələrdə mövcud idi. Nəhayət, bir növ ideoloji imperativ kimi nəzərdə tutulurdu ki, cəmiyyətdə dövlət təbəvəziyyətdə olanda hər hansı strateji sosial oriyentirlər yoxdur.

Ötən yüzilliyin 20-ci illərinin sonu 30-cu illərinin başlanğıcında praktik olaraq bütün Qərb dünyası ölkələrini bürümüş, bütün kapitalist istehsal üsulunu və ona əsaslanan bütün sosial-iqtisadi sistemi tam iflas həddinə çatdırmış Böyük iqtisadi böhran və onun ardınca çoxillik depressiya nəticəsində belə iqtisadi həyat tərzinin mövcudluğuna faktiki olaraq son qoyuldu. O vaxt əsas Qərb dövlətlərinin (sonra isə praktik olaraq onların hamısının) bütün sosial-iqtisadi siyasətinin əsaslı şəkildə dəyişdirilməsi sosial-

iqtisadi quruluş kimi bütün dünya kapitalizmi üçün qurtuluş yolu oldu. Belə dəyişiklik isə öz növbəsində dövlətin rolu barədə baxışların kökündən dəyişməsindən irəli gəlirdi. Liberal iqtisadi nəzəriyyələrin bölünməz hökmranlığı vaxtlarına aid olan məşhur bir Amerika məsəli var: “Ceneral motors” üçün yaxşı olan Amerika üçün də yaxşıdır”. Lakin artıq ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində müasir iqtisadi proseslərin dövlət tənzimləməsinin tərəfdarları düşərgəsinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, Harvard universitetinin professoru C.K.Helbreyt özünün “İqtisadi nəzəriyyələr və cəmiyyətin hədəfləri” adlı kitabında, ümumiyyətlə uzun müddət bütün Qərb iqtisadiyyatının rəmzi olmuş həmin ən böyük korporasiyanın məsələlərini tamamilə başqa cür ifadə edir. Helbreyt yazır: “Ceneral motors” cəmiyyətə *xidmət etmək üçün* mövcuddur” (ayırma mənimdir) [1,s.28].

Aydındır ki, real həyatda belə asılılıq heç də həmişə mövcud olmur və yuxarıda göstərilən fikirləri xarakterizə edən tarixi dövrlərin arasında praktik olaraq bütün Qərb dünyası çərçivəsində çətinliklə başa gələn böyük sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə, həmçinin iqtisadi konsepsiyalarda dəyişikliklərlə dolu onilliklər keçir. Elə həmin C.K.Helbreyt qeyd edir ki, zaman keçdikcə hətta neoklassik nəzəriyyə də dövlətin roluna baxışların bir növ “genəldici” təkamülünə məruz qalır.

Helbreytin fikrincə, “təkamül edən” neoklassik nəzəriyyənin tərəfdarları artıq müharibədən sonrakı dövrdə güman edirdilər ki, “cəmiyyətin ən mühüm ehtiyaclarına uyğun olaraq” dövlət “çoxsaylı xidmətlər” göstərir (Helbreyt belə xidmətlər sırasına “ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasını, texniki tərəqqiyə kömək göstərilməsini, sənayenin ehtiyac duyduğu avtomobil yolları şəbəkəsinin yaradılmasını” aid edir) [1,s.44]. Bəs dövlətin roluna baxışların “əsaslı şəkildə dəyişməsi” praktikada necə baş verirdi? Məlumdur ki, sosial-iqtisadi sistem kimi dünya kapitalizminin faktiki xilaskarı və eyni zamanda ona yeni, “nəcib” sima vermiş insan rolu ABŞ prezidenti, həm iqtisadi tarixdə, həm də bütövlükdə bəşəriyyətin tarixində nəzərəcarpacaq iz qoymuş siyasətçi *Franklin D.Ruzveltə* aiddir.

Əlamətdar haldır ki, 1932-ci ilin noyabrında böhran içində olan Amerikanın prezidenti vəzifəsinə seçilmiş və (Amerika Konstitusiyasının əvvəlki normalarına uyğun olaraq) 1933-cü il martın 4-də prezident səlahiyyətlərinin icrasına başlamış F.D.Ruzvelt artıq növbəti gün, martın 5-də, kapitalist dövlətlərinin təcrübəsində o vaxta qədər misli görünməmiş, “*Yeni kurs*” (*The New Deal*) adını almış tədbirlərin bütöv kompleksini reallaşdırmağa başladı. Professor *R.M.Nureyevin* və sosioloji elmlər doktoru *Y.V.Latovun* (Moskva) redaksiyası ilə nəşr edilmiş “Böyük depressiya və böyük islahat: (F.D.Ruzveltin iqtisadi siyasətinin uğurları və uğursuzluqları)” adlı kollektiv monoqrafiyanın müəlliflərinin qeyd etdiyi kimi, “Yeni kurs”un əsas elementləri aşağıdakılar idi:

- dövlətin birbaşa inzibati və maliyyə təsir tədbirləri vasitəsilə, o cümlədən böyük borcların və subsidiyaların köməyi ilə milli maliyyə-bank sisteminin, sənaye və ticarət müəssisələrinin dəstəklənməsi;

- müxtəlif vergi güzəştləri sistemi vasitəsilə real sektor sahələrinə və infrastruktura özəl investisiyaların stimullaşdırılması;

- dolların devalvasiyası və inflyasiya meyillərinin (müəyyən dərəcəyə qədər) güclənməsinin bilərəkdən ehtimal edilməsi yolu ilə real sektorun məhsullarının (o cümlədən kənd təsərrüfatı mallarının) ucuzlaşmasının sabitləşməsi (böhran şəraitində bu adi hal idi);

- sənaye malları istehsalının birbaşa dövlət tənzimləməsi [2,s.64-65];

- zəruri olduqda sənaye müəssisələrinin məcburi qaydada kartelləşdirilməsi.

Prezident Ruzveltin administrasiyasının Amerika iqtisadiyyatını və bütün cəmiyyəti böhrandan çıxarmaq sahəsində uğurları başqa kapitalist dövlətlərinin hökumətlərini Qərb cəmiyyətində ciddi islahatlar keçirməyə, ona daha çox proqnozlaşdırılan və *social* sima verməyə sövq etdi.

Deyə bilərik ki, müasir Qərb cəmiyyətində elmi-texniki sahədə və istehlak sferasında gen-bol istifadə edilən bütün nemətlərin çox hissəsinə görə bu cəmiyyət bazarın mütləq hakimiyyətinə yox, məhz *dövlətin nizamlayıcı və istiqamətləndirici rolu güclənməklə təsərrüfatçılığın sifəti bazar metodlarının əlaqələndirilməsinə borcludur.*

Praktik olaraq İkinci Dünya müharibəsi vaxtlarından, xüsusən müharibədən sonrakı ilk illərdən başlayaraq, inkişaf etmiş Qərb ölkələri dövlət tərəfindən iqtisadi proseslərə planlı-təşkilati və sosial-yönəldən təsirin müxtəlif elementlərini tətbiq edirlər. Qərbi Avropada getdikcə daha artıq dərəcədə belə elementlərə *social dövlət* konsepsiyasını formalaşdırın vahid tam kimi baxılır. Məsələn, sovet siyasi iqtisad elmində inkişaf etmiş kapitalizm şəraitində istehsalın ictimailəşdirilməsinin *ən yüksək forması* kimi izah edilən *dövlət mülkiyyətinin* rolu və əhəmiyyəti də artır. [3,s.374]. Müasir Qərb nəzəriyyəsi də son onilliklərdə baş verən proseslərin gedişatında dövlətin rolunun artmasını başqa terminlərlə, amma faktiki olaraq oxşar formada qiymətləndirir. Məsələn, amerikalı məşhur sosioloq Deniyel Böll 1973-cü ildə çapdan çıxmış “Gələcək postsənaye cəmiyyəti. Sosial proqnozlaşdırma təcrübəsi” adlı fundamental əsərində vurğulayır ki, “*iqtisadi funksiyanın* siyasi amilə tabe edilməsi (ayırma mənimdir) bizim dövrümüzdə baş verən həlledici sosial dəyişiklik oldu” [4,s.498].

Bazar iqtisadiyyatında dövlətin tənzimləyici roluna baxışların təkamülünün ciddiliyini və dərinliyini daha dəqiq aydınlaşdırmaq üçün F.D.Ruzvelt hökumətinin sosial-iqtisadi siyasəti ilə bağlı çox mühüm, lakin tədqiqatçıların nadir hallarda qeyd etdiyi bir fakta diqqət yetirmək lazımdır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz “*Böyük depressiya və böyük islahat...*” monoqrafiyasının müəllifləri xatırladırlar ki, hələ 1944-cü ilin yanvar

ayında Ruzvelt ABŞ Konqresinə “Yeni kurs”un davamı kimi, sosial-iqtisadi proseslərdə dövlətin iştirakının gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin növbəti porsiyasını təklif etmişdi. Prezident hətta həmin tədbirlərə “*Hüquqlar haqqında ikinci Bill*” kimi təmtəraqlı bir ad da vermişdi.

Xatırladaq ki, ABŞ-da “Hüquqlar haqqında Bill” dedikdə Amerika Konstitusiyasına ən əhəmiyyətli mülki hüquq və azadlıqları ehtiva edən ilk 10 düzəliş nəzərdə tutulur. Təkcə belə adın seçilməsi onu göstərir ki, F.D.Ruzveltin hökuməti təklif edilmiş tədbirlərə xüsusi əhəmiyyət verirdi. ABŞ vətəndaşlarının aşağıda göstərilən konkret hüquqlarının qanunvericilikdə təsbit olunması təklif edilirdi:

- “sənaye, ticarət və ya kənd təsərrüfatı sahələrində faydalı və ödənişli iş”;
- “qida, geyim və istirahət *ehtiyaclarının ödənilməsi üçün kifayət qədər* gəlir əldə edilməsi” (ayırma mənimdir);
- fermerlərin öz məhsullarını “onların ailələrinə layiqli həyatı təmin edən qiymətlərə” reallaşdırması;
- hər ailə üçün *layiqli mənzil*;
- “tamdəyərli tibbi xidmətdən istifadə”;
- “yaxşı təhsil” almaq [2, s.86-87].

Bir məqama xüsusi diqqət yetirməliyik ki, sosial-iqtisadi təkliflərin yuxarıdakı siyahısı həm iqtisadi nəzəriyyənin inkişafında, həm də o dövrün kapitalist cəmiyyətindəki təsisatların praktiki roluna baxışlar sistemində əsl sıçrayışdan xəbər verirdi. Bu, aşkar görünür, çünki təklif edilənləri həyata keçirmək (səsləndirilmiş planların sırf maliyyə tərəfi öz yerində) dövlətin və iqtisadiyyatın qarşılıqlı təsiri məsələsinə həqiqətən əsaslı şəkildə yenidən baxılmadan prinsip etibarilə mümkün deyildi.

Vətəndaşlara *faktiki olaraq zəmanətli gəlir* verilməsi, mənzillə təminat, tibbi xidmət və “yaxşı təhsil almaq” hüquqlarının *praktiki reallaşdırılması* kimi bəndlər üzərində ayrıca dayanacağıq.

Sonrakı dövrdə həm SSRİ-də siyasi iqtisadiyyat, həm də Qərbdə iqtisadi nəzəriyyə F.D.Ruzveltin təkliflərinin mahiyyətini çox cəhətdən oxşar şəkildə – hərçənd, əlbəttə, mühüm fərqlərlə - kapitalist sosial-iqtisadi sisteminə, o cümlədən Sovet İttifaqının sosial sahədə bir sıra konkret nailiyyətlərindən istifadə etməklə yeni sima vermək cəhdi kimi izah edirdilər. Bu halda, əlbəttə, baza tipli mülkiyyət münasibətlərində dəyişikliklər nəzərdə tutulmurdu.

Bizim fikrimizcə, Ruzveltin hökuməti tərəfindən ABŞ cəmiyyətinə və ABŞ qanunvericilərinə edilmiş yuxarıda sadaladığımız əvvəlki “liberal” yanaşmalar baxımından radikalıq dərəcəsinə görə misli görünməmiş təkliflər belə nəticələri təsdiq edir.

Ancaq ABŞ Konqresi məhz göstərilən təşəbbüslərin radikalılığı səbəbindən onları dəstəkləməkdən imtina etdi, bir il sonra F.D.Ruzveltin ölümü isə həmin təşəbbüslərin reallaşdırılması imkanını faktiki olaraq bir neçə onillik boyu təxirə saldı.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, Ruzveltin “Hüquqlar haqqında ikinci bill” adlandırdığı ideyaları ABŞ-ın özündə real surətdə həyata keçirmək yalnız yarım əsr sonra mümkün oldu. Eyni zamanda, ilk dəfə Ruzvelt tərəfindən hətta Amerikanın özündən daha əvvəl qərb cəmiyyətində səsləndirilmiş təkliflərin çox hissəsi bu və ya digər dərəcədə başqa inkişaf etmiş ölkələrdə, hər şeydən əvvəl Qərbi Avropa dövlətlərində tədricən həyata keçirdi.

Eyni zamanda sosial dövlətin konsepsiyası daha da inkişaf edir və genişlənir. Tez-tez belə fikirlər səslənir ki, dövlətin bütün fəaliyyətinin əsas məqsədi *əhalinin rifahını yüksəltməkdir*.

Daha bir nümunə göstərək. Müasir dövlət əhalinin müxtəlif təbəqələrinin əldə etdiyi gəlirlər arasında *sosial baxımdan təhlükəli dərəcədə fərq yaranmasına yol verməməyi* ictimai sabitliyin qorunub saxlanması üçün ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri hesab edir. Bu, XX əsrin ikinci yarısında inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində baş verən sosial-iqtisadi proseslər kontekstində sosial ədalət probleminin kəskinləşməsi ilə bağlıdır. Dövlətin bu funksiyası Skandinaviya dövlətlərinin sosial-iqtisadi təcrübəsində ən yüksək dərəcədə, Niderland kimi ölkələrdə isə qismən reallaşmışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, rəqəmsallaşmanın inkişafı elmin rolunu keyfiyyətcə artırır. Özü də bu, həm elmin iqtisadi inkişafa və hətta bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafa, həm də bütün cəmiyyətdə irəliləmə (başqa sözlə desək, tərəqqi) proseslərinə təsiri baxımından belədir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, elm ilə istehsalatın və onların güclənən qarşılıqlı təsirinə sıx qarşılıqlı əlaqəsi iqtisadi nəzəriyyə üçün heç də yeni mövzu deyil. Alimlər hələ XVIII əsrin sonu – XIX əsrin başlanğıcında *sənaye inqilabı* dövründə istehsalatla elmin əlaqəsinin dərinləşməsi və genişlənməsi məsələsini tədqiq ediblər. Bu halda, əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, belə əlaqənin həqiqətən sistemli tədqiqatları artıq XX yüzilliyə aiddir.

Belə ki, SSRİ dövründə “elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi” haqqında tezis geniş yayılmışdı. Bu halda elmin (və daha geniş mənada – bütövlükdə elmi-texniki tərəqqinin) həm maddi istehsalın inkişafına stimullaşdırıcı təsiri, həm də cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvəsi olan insana (işçiyə) təsiri nəzərdə tutulurdu.

Qərbdə iqtisadi nəzəriyyə *elmin sosial əhəmiyyəti* problemini ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq geniş işıqlandırır. Məhz həmin dövrdə sosial dövlət konsepsiyası tam həcmdə həyata keçməyə başladı. Məsələn, yuxarıda sitat gətirdiyimiz C.K.Helbreyt-dən, müasir cəmiyyətdə elmin roluna qiymət verərək, xatırladır ki, “texniki və elmi müvəffəqiyyətlər ictimai nailiyyətlərin hamı tərəfindən qəbul edilmiş meyarıdır” (ayırma mənimdir) [1, s.98].

D.Bell isə öz növbəsində müzakirənin mövzusunı genişləndirir və təhlil olunan sosial əhəmiyyətli fəaliyyət sahələrinin siyahısına elmdən başqa, *təhsil* sferasını da əlavə edir, adı *əmtəə istehsalından* fərqli olan bu sferanın fəaliyyətinin məhz *xüsusi sosial*

tərəfini göstərir. Belə ki, o, müasir iqtisadiyyatda “əmtəələr yox, biliklər istehsal edən sahələr” mövcud olduğunu birbaşa vurğulayır [4,s.105] və inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində belə nəticə həqiqətən keyfiyyətə əhəmiyyətli amildir.

Demək olar ki, istehsal tədricən daha yüksək dərəcədə *elm tutumlu*, daha sonra, ixtiraların və elmi-texniki nailiyyətlərin istehsalata tətbiqi prosesi sürətləndikcə, tamamilə *elmi xarakter* kəsb edir. Tarixən təxminən XX-XXI əsrlərin sərhədində elmi kəşflər yeni innovasiya texnologiyalarının əsası olur. Bu texnologiyalar, belə demək olarsa, axın-axın bilavasitə istehsala, iqtisadiyyatın real sektorunun başqa sahələrinə, bütövlükdə iqtisadiyyata və ictimai fəaliyyət sferasına yönələrək, onların xarakterini dəyişdirir.

Rəqəmsallaşma şəraitində dövlətin yeni imkanları

Elmin və istehsalın qarşılıqlı təsirinin *yeni səviyyəsi* yaranır, bu zaman elmi kəşflərdə və ixtiralarda təcəssüm olunmuş biliklərin məhsullarının innovasiyalara çevrilməsi bütün sosial-iqtisadi həyatda normaya çevrilir. Beləliklə, söhbət ondan gedir ki, elmin sadəcə cəmiyyətin bilavasitə məhsuldar qüvvəsinə çevrilməsindən və hətta istehsalın xarakteri ilə müqayisədə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin sadəcə qabaqlayıcı xarakter daşmasından (əslində, XX yüzilliyin ikinci yarısının çox hissəsi ərzində vəziyyət belə idi) əlavə, müasir elm çox cəhətdən *bütün ictimai təkrar istehsalın gedişini müəyyən etməyə başlayır*.

Nümunə üçün müasir biznesin və istehsalatın ən elm tutumlu və yüksəktexnologiyalı istiqamətlərini - sənayenin və təbabətin müxtəlif sahələrində nüvə texnologiyasının və biotexnologiyanın tətbiqi ilə bağlı istiqamətlərini götürək. Bu sahələrdə qazanılan müvəffəqiyyətlər həm bu gün dünya iqtisadiyyatında layiqli yer tutmağı, həm də gələcək üçün ciddi təməl yaratmağı təmin edir. Bu halda aşkardır ki, bu istiqamətlərdə istehsal proseslərinin xüsusiyyətləri və onlarla bağlı geniş əhatəlilik ümummilli səviyyədə xüsusi diqqət, idarəçiliyə yeni yanaşmalar və kommunikasiyanın əlavə, ən yeni üsullarının inkişafını tələb edir.

Rəqəmsallaşma bu məsələlərin həlli üçün lazımlı imkanları verir. Biz mümkün nümunələrdən yalnız birini göstərdik.

Bu səbəbdən, konkret milli dövlətlərin iqtisadi sistemlərində və müvafiq olaraq, tətbiq edilən maliyyə, vergi və digər nizamlama metodlarında bütün fərqlərə baxmayaraq, bu gün inkişaf etmiş istənilən müasir sosial dövlətin vəzifələri bunlardır:

- sosial-iqtisadi və ictimai inkişafın strateji prioritetləri nöqtəyi-nəzərindən ən perspektivli elmi araşdırmaların təyin edilməsi;
- belə tədqiqatların maddi-texniki bazasının yaradılması;
- milli ərazidə elmi biliklərin praktiki innovasiyalara çevrilməsinə imkan yaradan şəraitin formalaşmasına kömək;

- təşkilati, maliyyə və vergi xarakterli tədbirlər vasitəsilə elmi-tədqiqat işlərinin keyfiyyət səviyyəsinə təsir göstərilməsi.

Bu gün *rəqəmsallaşma* yuxarıda göstərilən məsələlərin dövlət tərəfindən *icrası müddətini sanki presləyir*, çünki müasir istehsalın daim inkişaf edən və təkmilləşən maddi-texniki bazası (elektronika, qabaqcıl maşınqayırma, kimya sənayesi, yeni materialların istehsalı və s.) artıq sıçrayış xarakterli yeni elmi-texnoloji ideyaların və onların əsasında yeni istehsal texnologiyalarının elmi laboratoriyalarda, necə deyərlər, *nə vaxtsa gələcəkdə* reallaşdırılmasını gözləyə bilmir. Öz məhsulunun daim təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyan qabaqcıl istehsalat özü elmi eksperimentlərin sürətlənməsini və çox vaxt belə sınaqların nəticələrinin konveyerə qoşulması üçün konkret müddətlər göstərilməsini tələb edir.

Buna görə də, tam əsasla deyə bilərik ki, elmdə, biznesdə və ictimai həyatda tərəfdaşların qarşılıqlı münasibətlərinin ümumi bazar prinsipləri ilə müasir insanın və bütövlükdə cəmiyyətin sürətlə artan və dəyişən tələbatının təmin edilməsi zərurəti arasında həqiqətən incə həddin müəyyən edilməsi və öz fəaliyyətində bu həddə riayət edilməsi müasir sosial dövlətin ən mühüm vəzifələrindən biridir.

Rəqəmsallaşma, bir daha vurğulayaq, *bir tərəfdən*, göstərilən məsələnin icrası üzrə dövlətə təqdim edilən tələbləri sərtləşdirir, digər tərəfdən, belə reallaşdırma üçün daha çox texniki-texnoloji imkanlar yaradır. Sosial-iqtisadi və maliyyə xarakterli daha dəqiq proqnozlar alınması imkanları sayəsində dövlət elmi-tədqiqat, təcrübə-tətbiq və bilavasitə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə birbaşa direktiv xarakteri daşımayan, amma dolayısı ilə səmərəli təsir göstərə bilər.

Rəqəmsal texnologiyalar bütövlükdə bir mexanizm kimi müasir dövlətə və onun ayrı-ayrı strukturlarına aşağıda sadalananları təmin etmək imkanı verir:

- işin ən yaxşı koordinasiyası və bütün hissələrin yüksək sabitliyi;
- strukturlaşdırılmış informasiyanın daha tam həcmdə və qısa müddətdə alınması;
- alınmış informasiya əsasında daha çox əsaslandırılmış və effektiv idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi.

Mübaligəsiz deyə bilərik ki, ümumdünya səviyyəli daha bir məsələ mövcuddur. Rəqəmsallaşma bu məsələnin həlli üçün keyfiyyətə yeni imkanlar verir. Söhbət bəşəriyyətin get-gedə daha kəskin şəkildə qarşılaşdığı *ekoloji problemlərin* həllindən gedir.

Son 30-40 il ərzində dünyada təbii ehtiyatlar (o cümlədən hava və içməli su ehtiyatları) fəlakətli dərəcədə tükənmişdir və bu proses davam edir. Güclənən global istiləşməni və çox cəhətdən onunla bağlı olan neqativ iqlim dəyişikliklərini də nəzərə alsaq, bu hadisənin doğurduğu, bəzən sözün əsl mənasında faciəli nəticələri biz daim müşahidə

edirik. Tədqiqatçıların çoxunun qeyd etdiyi kimi, beşinci texnoloji “uklad”dan altıncıya genişmiqyaslı keçid şəraitində resursların istehlakı meyillərinin davam etməsi fonunda bəşəriyyət həm təbii fəlakətlərin güclənməsi, həm də adi bioloji həyatın davam etməsi və inkişafı vasitələrinin real qıtlığının yaranması təhlükəsi ilə üzləşir.

Bu şəraitdə ekologiya və ona “bağlanmış” elmi fənlər və texniki-texnoloji inkişaf istiqamətləri kompleksı adi tədqiqatlar və iqtisadi münasibətlər sahəsindən elə xüsusi fəaliyyət sferasına çevrilir ki, bütün insan cəmiyyətinin salamat qalması ondan asılıdır. Yuxarıda qeyd olunanla əlaqədar ekoloji tərkib hissə insanların gündəlik həyatının ən mühüm elementi olmaqla bərabər, həm də buradan çıxan məntiqi nəticə kimi, inkişaf etmiş istənilən müasir ölkədə sahibkar strukturlarının fəaliyyətinin planlaşdırılmasının, proqnozlaşdırılmasının və təşkilinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilir. Bu halda həm dünyanın aparıcı dövlətlərində yerləşən dünyada ən böyük sənaye konsernlərindən, həm də ümumiyyətlə başqa ölkələrdəki böyük müəssisələrdən söhbət gedir. Bundan başqa, istehsal proseslərinin rəqəmsal transformasiyası və yeni imkanlarla əlaqədar, kiçik və orta biznes də ekoloji problemlərin praktiki həllinə töhfə verə bilər. Zəngin mineral ehtiyatları, dəniz sahilinə çıxışı olan və eyni zamanda ərazisinin əhəmiyyətli hissəsi dağlıq sahədə yerləşən bir dövlət kimi, Azərbaycan üçün ekologiya məsələləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı bizim ölkəmizə bu məsələlərin həlli üçün əlavə imkanlar verir.

Rəqəmsallaşmanın inkişafı şəraitində müasir insanın iqtisadi və sosial imkanlarının *yeni keyfiyyəti* daxili və xarici şəraitdən asılı olmayaraq, dövlətin qarşısında həm bu insanın rifahının *təmin edilməsi*, həm də onun rifahının *qorunub saxlanması* vəzifəsini qoymağa imkan verir. Müvafiq olaraq, bu həm də müasir insanın sosial təhlükəsizliyinin və əmlakının qorunmasının təminatının *yeni səviyyəsini* tələb edir, bu isə öz növbəsində obyektiv olaraq, müasir dövlətin qarşısında yeni məsələlər kompleksini qoyur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həyat fəaliyyətinin ən müxtəlif sahələrində rəqəmsal texnologiyaların və süni intellektin inkişafı həm ayrıca bir insanın, həm də bütövlükdə cəmiyyətin imkanlarını və perspektivlərini qat-qat artırır. Bundan başqa, yüksək texnologiyalardan istifadə edilmədən (onları tətbiq etmədən) insanın bir vətəndaş və işçi kimi bir çox hərəkətləri sadəcə qeyri-mümkün olur. Getdikcə daha çox hallarda elektron formada və *onlayn-rejim*də təqdim edilən dövlət xidmətlərinin müxtəlif növlərini yada salmaq kifayətdir. Ancaq bu halda aydındır ki, yüksək texnologiyalar sistemlərində hər hansı nasazlıq, xüsusən *onların qəsdən qeyri-qanuni istifadəsi* insanın və vətəndaşın mənəvi və maddi durumu üçün, bir sıra hallarda isə (xüsusilə əgər səhiyyə haqqında söhbət gedirsə) onun həyatı üçün nəinki mənfi, hətta bəzən faciəli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Hələ onu demirik ki, böyük texnoloji sistemlərin hər hansı səbəblər üzündən sıradan çıxması halında baş verə biləcək müxtəlif texnogen

qəzalar bütöv rayonların, bəlkə də bir neçə dövlətin əhalisi üçün təhlükə mənbəyi ola bilər.

Yuxarıda deyilənlər onu bildirir ki, *birincisi*, müasir dövlət rəqəmsallaşma şəraitində əlavə mürəkkəb avadanlıqda və proqram təminatı vasitələrində tətbiq edilən texnologiyalar üçün əvvəlki ilə müqayisədə daha artıq dərəcədə məsuliyyət daşıyır.

İkincisi, tamamilə təbii haldır ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatında dövlət və onun orqanları tərəfindən sertifikatlaşdırılmış rəqəmsal texnologiya sistemlərinin hər hansı *yanlış* təsiri nəticəsində vurulmuş mənəvi və maddi ziyanın insana (və ya insanlar qrupuna) *kompensasiyası* ilə bağlı bir sıra məsələlər qarşıya çıxır.

Aydınır ki, yuxarıda göstərilmiş hallarla bağlı müxtəlif *hüquqi kolliziyalar* yarana biləcəyi şəraitdə müasir tələblərə cavab verən *hüquqi vasitələrin*, bəlkə də belə problemlərin hüquqi yolla həllini təmin edən bütöv *hüquqi mexanizmlərin* mövcud olması zəruridir.

Eyni zamanda, bu gün hətta iqtisadi və hüquqi baxımdan ən çox inkişaf etmiş ölkələrdə yaranmış vəziyyət də vaxtaşırı belə hüquqi mexanizmlərin çatışmadığını və rəqəmsal sistemlərə məlum olan hər hansı şəxsi informasiyadan istifadənin mümkün hədlərinin dövlət tərəfindən sərt nizamlanmasını təmin edən əlavə tədbirlər görülməsinə kəskin ehtiyac olduğunu göstərir. Fikrimizcə, bizim ölkəmizdə də yuxarıda göstərilən məsələlərin hüquqi baxımdan nizamlanmasını təkmilləşdirmək üçün zəruri ehtiyatlar var.

Böhrandan sonrakı dövrdə Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi sahədə prioritet vəzifələri

Hazırda Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran məsələlərdən söhbət düşəndə, əlbəttə ilk növbədə koronavirus pandemiyasının məhz *sosial sahədə* nəticələrinin sürətlə aradan qaldırılmasını qeyd etmək lazımdır. Bu, əgər belə demək olarsa, yalnız hüquqi öhdəlik məsələsi deyil, həm də bizim sosial dövlətimizin *mənəvi* borcudur. Bizim fikrimizcə, ölkədə yaranmış iqtisadi vəziyyət bütövlükdə bu məsələnin icrasını təmin etməyə imkan verir.

Belə ki, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2021-ci ilin yekunlarına görə, ölkəmizdə ÜDM artımı 5,6 faiz olub [5]. Bu göstəricini bütün dünya iqtisadiyyatı üzrə orta göstərici ilə müqayisə edilə bilən yaxşı nəticə hesab etmək olar. Deyə bilərik ki, 2020-ci ildə praktik olaraq bütün dünyanı bürümüş ümumi tənəzzüldən sonra Azərbaycan Respublikası bütövlükdə *dünya təsərrüfat sistemində bərpa artımını* təmin edən dövlətlər sırasına daxildir. Amma belə göstəricilərə nail olmaq asan deyil və heç də bütün ölkələr buna müvəffəq olmur. Elə qonşu Rusiyada yaranmış vəziyyətlə müqayisə aparmaq kifayətdir: ötən il Rusiyada ÜDM artımı 4,5 faizi aşmayıb, bu isə ümumdünya göstəricisi ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır.

Azərbaycanın özünə gəlincə, bizim üçün milli iqtisadiyyatın belə artımı *bir tərəfdən, kəmiyyət baxımından*, xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki bu göstərici 2020-ci ildə ÜDM-in 4,3 faiz azalmasını kompensasiya edir. *Digər tərəfdən* (bu da az əhəmiyyətli məsələ deyil), 2021-ci ildə ÜDM-in ümumi artımı əsasən iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun hesabına təmin edilib: neft-qaz sahəsində artım cəmi 1,2 faiz təşkil etdiyi halda iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda artım 7,1 faiz olub [5].

Bizim ölkəmizdə sənaye məhsulları istehsalının ümumi artımı təqribən 5,2 faiz təşkil edib.

Göstərilən məlumatlar aşağıda sadalanan nəticələrə gəlməyə əsas verir.

Birincisi, koronavirus pandemiyası və onun nəticələri ilə bağlı son dərəcə ağır qlobal böhran şəraitinə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı öz sabitliyini və bərpa olunmaq qabiliyyətini nümayiş etdirdi. Bu, bizim sosial-iqtisadi sistemin *keyfiyyətini* təsdiq edir.

İkincisi, qeyri-neft sektorunun hələ *pandemiyadan əvvəlki* dövrdə müşahidə olunan daha sürətlə inkişaf etməsi tendensiyası 2020-ci ağır böhran ilindən sonra da davam edir. Bizim fikrimizcə, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə həlledici töhfə verən emal sənayesinin qabaqcıl sahələrinin, həmçinin bilavasitə *insan kapitalının* artırılmasına və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş sahələrin bundan sonra da prioritetli inkişafına ümid bəsləmək üçün hər cür əsas var.

Bizim fikrimizcə, müasir Azərbaycanın elmi-texniki və istehsalat imkanları bunu deməyə əsas verir ki, bizim ölkəmiz rəqəmsallaşma sahəsində qazanılmış nailiyyətlərin və mövcud imkanların köməyi ilə elmdə, iqtisadi inkişafda və ictimai həyatın təkmilləşdirilməsi sahəsində belə məsələləri reallaşdırmaq iqtidarındadır:

- bu gün bizim cəmiyyətimizin qarşısında duran perspektivli məsələlərin, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə konkret sosial-iqtisadi məsələlərin həllinin yeni, qeyri-ənənəvi üsullarının və vasitələrinin müəyyən olunması və təklif edilməsi;
- yeni elmi analiz, sintez və modelləşdirmə metodlarının işlənib hazırlanması və artıq istifadə edilən metodların təkmilləşdirilməsi;
- prinsipcə yeni xassələrə malik olan yeni materialların, həmçinin yeni kimyəvi birləşmələrin yaradılması.

Sonuncu məsələyə gəlincə, bizim fikrimizcə, respublikamızın qabaqcıl neft-kimya sahəsi həm bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının yüksəlişi və sonrakı inkişafı, həm də elm tutumlu ixracın artırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən yeni kimyəvi birləşmələrin istehsalını genişləndirə bilər. Bu yeni kimyəvi birləşmələrin dünya bazarında satışından əldə edilən gəlir emal edilməmiş xammalın ixracından daxilolmaları əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir.

Azərbaycanın bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığının potensialı haqqında onu deyə bilərik ki, məsələn, Fars körfəzi dövlətlərinin maliyyə imkanları, onların həm neft-çıxarma, həm də neftin dərini emalının təşkili sahəsində təcrübəsi bizim ölkəmiz üçün geniş kooperasiya əlaqələri perspektivi yaradır. Potensial tərəfdaşların nüfuzu məsələsinə gəldikdə isə, 2021-ci ilin oktyabr ayında Dubayda açılmış və bu il yazın sonuna qədər davam edəcək “*Ekspo-2020*” ümumdünya sərgisinin müvəffəqiyyəti bu nüfuzu təsdiq edir. Koronavirus epidemiyasının sürətlə yayılması səbəbindən bir ildən artıq müddətə təxirə salınmış bu sərginin miqyası heyrət doğurur: təşkilatçılar BMT-yə üzv ölkələrin praktiki olaraq hamısını və onlarca beynəlxalq təşkilatı sərgidə iştiraka cəlb edə biliblər və çoxsaylı effektiv layihələr nümayiş etdiriblər.

Bu mənada, müasir infrastruktur layihələrinin, o cümlədən liman logistikasının inkişafında, məsələn, Dubayın təcrübəsi neft hasil edən və onu emal edən dövlət kimi Azərbaycan üçün çox qiymətlidir. Bu təcrübə nefti sadəcə hasil etməyə yox, həm də hasil edilmiş və emal olunmuş neftdən ən səmərəli şəkildə istifadə etməyə imkan verir. Rəqəmsallaşmanın inkişafı ölkəmizdə belə layihələrin reallaşdırılması üçün böyük imkanlar verir, bu isə gəlirlərin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına və müvafiq olaraq, *sosial siyasətin gücləndirilməsinə* gətirib çıxaracaq.

Yuxarıda Azərbaycanın təbii-coğrafi xüsusiyyətlərini xatırladığımızı görə, *turizm* sahəsinin inkişafı imkanlarını və perspektivlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Fəaliyyətin bu növü xüsusi sosial əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, vətəndaşların bilavasitə mədəniyyət sahəsində və ya müalicə xidmətlərinin təqdim edilməsində qazanılmış nailiyyətlərlə tanış olması ilə bağlıdır. Beynəlxalq turizm məsələsinə gəldikdə, ölkələr və onların vətəndaşları arasında dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinə imkan yaradan bu ciddi amil indiki narahat dünyamızda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, *turizm sahəsi və mehmanxana sferası* (onu *qonaqpərvərlik sferası* da adlandırırlar) praktik olaraq bütün müasir dünyada böyük əhəmiyyətə malikdir. Xüsusi halda, bu həm də onunla bağlıdır ki, iqtisadi fəaliyyətin bu sahələrinin inkişafının potensial imkanları yuxarıda qeyd etdiyimiz təbii-coğrafi şəraitin mövcudluğundan daha çox, təşkilatçıların turizm xidmətlərinin istehsalı üçün *mövcud olan bütün obyektiv şəraitdən* istifadə etmək qabiliyyətindən və bacarığından asılıdır.

Belə ki, hətta bir sıra obyektiv səbəblər üzündən dənizlər və başqa kurortlar şəklində təbii sərvətlərə malik olmayan, amma bu halda, məsələn, zəngin mədəni-tarixi irsə malik olan çoxsaylı ölkələr və regionlar belə irsə marağından istifadə edərək dünya səviyyəsində əhəmiyyətli həcmdə turizm xidmətləri təqdim edə bilirlər. Bu, bir sıra kiçik dövlətlərin, o cümlədən Asiya və Avropa ölkələrinin uğurlu təcrübəsi bunu təsdiq edir. Üstəlik, əlverişli təbii şəraitin də mövcud olması turizm sahəsinin inkişafı və dəstəklənməsi üçün dövlətə həqiqətən çox böyük imkanlar verir.

Nəticə

Konkret olaraq turizmdən danışsaq, vurğulamaq lazımdır ki, bizim fikrimizcə, bu baxımdan, ölkəmizin tarixi-mədəni, eləcə də təbii imkanlarından kifayət qədər tam istifadə olunmur. Belə ki, *pandemiyadan əvvəlki dövrdə*, məsələn 2014-2019-cü illərdə Azərbaycanın ÜDM-ində turizm sənayesinin ümumi payı 4,1 faizdən 4,5 faizə qədər artıb, yəni onun xüsusi çəkisi praktiki olaraq əvvəlki dövrə nisbətən o qədər də artmayıb [6, s.19]. Eyni zamanda, koronavirus pandemiyasından əvvəlki həmin dövrdə dünyada turizm sahəsində xidmətlərin həcmi daim artır, bu isə ümumi iqtisadi artıma da əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Bizə belə gəlir ki, bu sahədə bizim dövlətimizin vəzifəsi beynəlxalq turizm xidmətləri bazarında daha artıq paya sahib olmaq üçün bizim təbii şəraitimizin imkanlarından daha fəal istifadə etmək məqsədilə turizm biznesini aktivləşdirməkdir. Beləliklə, tamdəyərli iqtisadi həyatın bərpasına və COVID-19 ilə bağlı böhranın nəticələrinin aradan qaldırılmasına, yekunda isə əhəlinin ümumi rifahının artımına bu sahənin layiqli töhfə verməsinə imkan yaranardı. Rəqəmsallaşmanın inkişafı sayəsində dövlət həm Xəzər dənizinin sahilində, həm də dağlıq ərazidə mövcud kurort-turizm obyektlərinin modernləşdirilməsi və yeni belə obyektlər yaradılması üçün böyük təşkilati və texniki imkanlar əldə edəcək.

Lakin yuxarıda deyilənlər yalnız turizm sahəsinə deyil, eyni zamanda Azərbaycanın təbii şəraitinin imkanlarından səmərəli istifadə problemlərinə aiddir. Hər bir müasir dövlət kimi, respublikamız üçün də əsas məsələ daha fəal və düşünülmüş sosial-iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında rəqəmsallaşmanın bütün texnoloji imkanlarından maksimum istifadə etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Джон К. Гэлбрейт. Экономические теории и цели общества. Пер. с англ. //Под общей ред. академика Н.Н.Иноземцева и члена-корреспондента АН СССР А.Г.Милейковского. – М.: Прогресс. – 1976.– С.28, 44, 98
2. См.: Великая депрессия и великая реформа: (Успехи и провалы экономической политики Ф.Д.Рузвельта). //Под редакцией Р.М.Нуреева, Ю.В.Латова. – М.: Норма: ИНФРА-М. – 2016. – С. 64-65, 86-87
3. См., напр.: Далин С.А. Государственный капитализм. – Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. – Т. 1. - М.: Советская энциклопедия. – 1972. – С. 347
4. Дэниел Белл. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Пер. с англ.– М.: Academia.–1999.– С.498,105
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. www.stat.gov.az.
6. Azərbaycanda turizm. Statistik məcmuə // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı: – 2020. – S.19.

BÖLÜŞDÜRÜCÜ LOGİSTİKANIN İDARƏETMƏ QƏRARLARININ İŞLƏNMƏSİ VƏ QƏBULU ÜSULLARININ TƏKMİLLƏDİRİLMƏSİ

Daxil olub: 9 iyun 2022-ci il
Qəbul olunub: 22 sentyabr 2022-ci il
Received: 9 June 2022
Accepted: 22 September 2022

Alican Abbasov¹, Bəhrüz Quliyev²
¹i.e.d., prof., UNEC
²doktorant, Milli Aviasiya Akademiyası,
¹alican.abbasov@gmail.com
²musayevferid017@gmail.com

Xülasə

Rasional və optimal idarəetmə qərarlarının qəbulu istehsalın, marketinqin, kommersiyanın və logistikanın biznes-proseslərinin logistizasiyasının əsas istiqaməti sayılır. Məqalədə əsasını iqtisadiyyatda idarəetmə qərarlarının işlənməsi və qəbulu nəzəriyyəsi təşkil edən bölüşdürücü logistikanın idarəetmə qərarlarının məzmunu və strukturu açıqlanır.

Logistika sisteminin səviyyəsi, logistikanın funksional sahəsi, axın prosesinin növü, idarəetmənin tipi və səviyyəsi, məqsədli istiqamətlənmə və alınan nəticə, idarəetmənin funksiyaları və s. əlamətlərə görə logistikada qərarların təsnifatı təklif olunur. Bölüşdürücü logistikanın idarəetmə qərarlarının işlənməsi və qəbulu üsullarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: logistika, bölüşdürücü logistika, idarəetmə qərarı, qərarların qəbulu üsulları, axın və menecment.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОВ РАЗРАБОТКИ И ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ РАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНОЙ ЛОГИКИ

Альджан Аббасов¹, Бахруз Гулиев²
¹д-р экон. наук, проф., UNEC
²докторант, Национальная академия авиации
alican.abbasov@gmail.com, musayevferid017@gmail.com

Резюме

Принятие рациональных и оптимальных управленческих решений является основным направлением логистизации бизнес-процессов производства, маркетинга, коммерции и логистики. В статье раскрываются содержание и структуры управленческих решений распределительной логистики, в основе которых лежит теория разработки и принятия управленческих решений в экономике.

Предлагается классификация решений в логистике по признакам уровня логистической системы, функциональной области логистики, вида потокового процесса, типа и уровня управления, целевой направленности и получаемого

результата, функции управления и т.д. Даются научно-обоснованные предложения и рекомендации по совершенствованию методов разработки и принятия управленческих решений распределительной логистики.

Ключевые слова: логистика, распределительная логистика, управленческое решение, методы принятия решений, поток и менеджмент.

DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF MANAGEMENT DECISIONS OF DISTRIBUTORY LOGISTICS

Abbasov Alican¹, Guliyev Bahruz²

¹Dr., Prof., Azerbaijan State Economic University

²Phd student, National Aviation Academy

¹alican.abbasov@gmail.com, ²musayevferid017@gmail.com

Abstract

Rational and optimal management decisions are the main direction of logistics of business processes in production, marketing, commerce and logistics. The article describes the content and structure of management decisions in distribution logistics, which is based on the theory of development and decision-making in management in the economy.

A classification of decisions in logistics is proposed according to characteristics such as the level of the logistics system, the functional area of logistics, the type of flow process, the type and level of management, purposefulness and the result obtained, the functions of management, etc. Science-based proposals and recommendations have been made to improve the methods of developing and making management decisions in distribution logistics.

Keywords: logistics, distribution logistics, management decision making, decision making methods, flow and management.

1. Giriş

Bölüşdürücü logistika sistemində xərclərin çox hissəsi əmtəə-materialların bölüşdürmə prosesinin – tədavül altsisteminin payına düşür. Bu sahədə xərclərin azaldılması üçün resursların axtarılıb tapılması yüksək diqqət çəkir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, tədavül altsisteminə xərclərin azaldılması yollarından biri müasir logistika alətlərindən səmərəli istifadə və makro və mikrosəviyyədə logistik sistemin qurulmasıdır.

Oturmuş iri şirkətlər öz fəaliyyətlərində logistik konsepsiya, sistem və texnologiyaları uğurla tətbiq edərək mövcud resurslarının optimallaşdırılmasına nail olurlar. Bölüşdürücü logistika sistemi tədavi altsisteminin dinamik inkişaf edən mühüm elementi sayılır. Bölüşdürücü logistika sistemində idarəetmə qərarlarının qəbulu üsullarının kifayət qədər dərindən öyrənilməsi, differensiyalaşmış funksiyalarla çoxlu sayda vasitəçilərin mövcudluğu və onların arasında qarşılıqlı əlaqənin zəifliyi, habelə əmtəə-materialların hərəkətinin koordinasiya olunmaması istehlakçıya çatdırılan məhsulun dəyərini artırır. Bu isə öz növbəsində istehsalçı şirkətin bazar strategiyasının həyata keçirilməsinə mane olur, məhsulun rəqabət qabiliyyətini azaldır və digər neqativ nəticələrə gətirib çıxarır. Müasir dövrdə bölüşdürücü logistikanın mühüm problemlərindən biri onun iştirakçılarının, vasitəçilərinin maksimum azad olduğu şəraitdə logistik zəncirin idarə edilməsi mexanizminin təkml olumamasıdır. Əmtəənin bölüşdürülməsi ilə məşğul olan şirkətin şöbələrini və istehlakçıya əmtəənin çatdırıldığı logistik zəncirin iştirakçılarının idarəedici altsistemində logistikanın alətləri barədə məlumatı yoxdur, bölüşdürücü logistikada iştirakçıların razılaşmalarının artırılması və xərclərin azaldılmasının logistik modelləri və üsullarından istifadə olunmur. Bu baxımdan, bölüşdürücü logistikanın idarəetmə qərarlarının işlənməsi və reallaşdırılması üsulları ilə bağlı problemlər xüsusi aktualıq kəsb edir və onların tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

2. Logistik idarəetmə barədə elmi-nəzəri yanaşmalar

Logistik idarəetmə anlayışı, idarəetmənin effektivliyinin müəyyənləşdirilməsi üsulları və meyarları barədə iqtisadçılar arasında yekdil fikir yoxdur, müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. İ.T.Frolovun redaksiyası ilə nəşr edilmiş fəlsəfi lüğətdə idarəetmə təşkilati sistemlərin strukturunun saxlanılması, fəaliyyət rejiminin dəstəklənməsi, onun proqramları və məqsədlərinin reallaşdırılmasını təmin edən funksiya kimi müəyyənləşdirilir [9].

S.İ.Ojeqov və A.N.Uşakovun redaksiyası ilə nəşr edilmiş lüğətlərdə idarəetmə dedikdə nəyinsə (əmtəə-materialın) hərəkət istiqaməti və nəyinsə fəaliyyətinə (əmtəə-material axınına) rəhbərlik başa düşülür [3]. Bu lüğətlərdə metod dedikdə nəzəri tədqiqatın üsulu, yaxud nəyinsə praktiki həyata keçirilməsi başa düşülür. Bununla əlaqədar logistik inteqrasiya konsepsiyasının reallaşdırılmasının ən effektiv yollarının (üsullarının) axtarılması məsələsi aktuallaşır.

Ənənəvi idarəetmə sisteminə görə idarəetmə qarşılıqlı əlaqəli funksiyaları: təşkil, planlaşdırma, uçot, təhlil, nəzarət, tənzimlənmə və stimullaşdırma sistemi kimi müəyyən edilir [1, s.42]. Bölüşdürücü logistika sistemində idarəetmə funksiyalarının predmetini material, informasiya və maliyyə axınları təşkil edir. İdarəetmə sisteminin tək-

milləşdirilməsi daim dəyişən xarici mühit şəraitində əmtəə və digər axınların hərəkətinin optimallaşdırılması və şirkətin məhdud resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsi probleminin həllini nəzərdə tutur.

Logistik idarəetmə bölüşdürücü logistika sisteminin fəaliyyətilə bağlı qərarların qəbulu və reallaşdırılması ilə ifadə olunur. Qərarların qəbuluna təkanına problem situasiya xidmət edir. Problem situasiya dedikdə idarəedici sistemin arzu olunan və real vəziyyəti arasında vahid üsulla aradan qaldırılma bilən kənarlaşma başa düşülür [2].

İdarəedici sistemin arzu olunan və real vəziyyəti haqqında təəssuratın yaranması idarəetmənin mühüm elementi sayılır. Sonrakı mərhələdə idarəedici sistemin real vəziyyəti arzu olunanla müqayisə edilir. Əvvəlki iki mərhələnin nəticələri əsasında idarəedici sistemə öz təsirinin məqsədləri və onların reallaşdırılması üsulları müəyyənləşdirilir.

Logistikanın paradıqlarından istifadə etməklə bölüşdürücü logistika sisteminin idarə edilməsini təkmilləşdirmək üçün həm müəyyən şəraitin olması, həm də idarəetmənin xüsusi üsullarının öyrənilməsi vacibdir. Logistik idarəetmə nəzəriyyəsi sistemli təhlil, ekonometriya, statistika, menecment, marketinq və biznes kimi elmlərin metodologiyasına əsaslanır. Bölüşdürücü logistika sisteminin idarə edilməsinin bütün mərhələlərində yaranan idarəetmə məsələlərinin həlli üçün idarəetmə üsullarından istifadə edilir.

Bölüşdürücü logistika sisteminin işinin effektivliyini artırmaq üçün fəaliyyət konsepsiyası təklif edilir. İnsanın təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədyönlü olduğunu nəzərə alaraq BLS-nin fəaliyyət məqsədinin formalaşması həm vacibliyinə, həm də fəaliyyət qaydasına görə birinci dərəcəli addımdır.

Bölüşdürücü logistika sisteminin idarə edilməsi prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

Birinci mərhələ - sistemli təhlil metodikasından istifadə edərək BLS-nin arzu olunan vəziyyəti haqqında təəssuratın formalaşdırılmasıdır. Fəaliyyətin strateji məqsədi müəyyənləşdirilir. İdarəetmə təcrübəsində məqsəd dedikdə nail olunması məsləhət görülür ideal, əvvəlcədən verilmiş nəticə başa düşülür. Məqsəd ikili məzmunu malikdir. Bir tərəfdən, məqsəd qanuna və qanunauyğunluğa əsaslanır, yəni obyektivdir. Məsələn, BLS üçün məqsəd istehlakçı ilə əlaqə quraraq onun əmtəəyə olan tələbini ödəməkdir. Digər tərəfdən, məqsəd rəhbər tərəfindən formalaşır və o, rəhbərin ideal, fikrən konstruksiyasıdır. BLS-nin strateji məqsədinin müəyyənləşdirilməsi üçün marketinq üsullarından istifadə edilməlidir, çünki onlar bazarın marağını (konyunkturunu) nəzərə almaqla BLS-nin məqsədini düzgün formalaşdırmağa imkan verir. Ətraf mühiti qiymətləndirmək üçün BLS sistemli təhlil, ekspert qiymətləndirmə, Delji, marketinq və sosioloji tədqiqatlar metodlarından istifadə etmək olar.

İkinci mərhələ - BLS-nin real vəziyyəti haqqında təəssüratın yaradılmasıdır. BLS-də mövcud vəziyyət haqqında obyektiv, ətraflı və dəqiq informasiyalar əldə etmək üçün funksional-dəyər təhlili və riyazi-statistik metodlardan istifadə oluna bilər. Funksional-dəyər təhlil metodunu tətbiq etməklə əsas metodoloji prinsip – funksional yanaşma sayəsində ən yüksək effektivliyə nail olmaq mümkündür. Funksional yanaşma logistik yanaşma aspektlərindən biri sayılır [6]. Funksional-dəyər təhlil üsulundan bölüşdürücü logistika sisteminin təşkilati-iqtisadi strukturunun təkmilləşdirilməsinin metodiki instrumentarisini işləyib hazırlamaq üçün istifadə olunur. BLS-də funksional-dəyər təhlilinin obyektini kimi axın prosesləri (əmtəə, informasiya və maliyyə) qəbul edilə bilər.

Üçüncü mərhələdə - BLS-nin real vəziyyəti məqsədli vəziyyəti ilə müqayisə edilir və idarəedici aparatın qarşısında duran problemlər və vəzifələr aşkara çıxarılır. Bu mərhələdə BLS-nin idarə edilməsinin əsas vəzifəsi birinci və ikinci mərhələlərdə alınmış informasiyalar əsasında fəaliyyət proqramı qəbul etməkdir. Bu mərhələnin yeganə problemi idarəetmə qərarlarının qəbulu problemidir, yaxud seçim problemidir. BLS-nin resursları həmişə məhduddur və onlardan istifadənin bir çox imkanları mövcuddur. Effektiv idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün xüsusi metodlardan istifadəyə ehtiyac yaranır. Əməliyyatların araşdırılması bir qrup məsələləri həll edir: işin məqsədi – zəruri resursların məhduddluğu – mümkün qərarların variantlarının axtarılması – fəaliyyət üsulunun müəyyənləşdirilməsi [8].

Bölüşdürücü logistika sisteminin qarşısına qoyulan məqsədə nail olmaq üçün optimal qərar qəbul ediləndən sonra onun praktiki reallaşdırılmasına dair plan hazırlamaq və yerinə yetirilməsinə başlamaq lazımdır. Qəbul edilmiş qərarın reallaşdırılması prosesində rəhbər qarşıya qoyulan vəzifənin həyata keçirilməsinə daim nəzarət etməlidir. Bu mərhələdə rəhbər təkcə hazırkı zamanda situasiyanı qiymətləndirməməli, həm də ona aktiv təsir etməlidir. Bu zaman menecmentin müxtəlif üsullarından, xüsusilə motivasiya metodundan istifadə edilə bilər.

Bölüşdürücü logistika sisteminin idarə edilməsinin **beşinci mərhələsində** menecment, proqnozlaşdırma, inteqrasiya və koordinasiya metodlarından istifadə edilir. Proqnozlaşdırma metodu gələcək BLS-nin keyfiyyət dəyişiklikləri haqqında fərziyyəyə, yaxud mövcud qanunauyğun inkişafın gələcəkdə qorunub saxlanılmasına əsaslanır. Birinci halda (uzunmüddətli proqnoz üçün) ekspert metodundan, ikinci halda (qısamüddətli və ortamüddətli proqnoz üçün) ekstrapolyasiya metodundan istifadə edilə bilər.

BLS-nin idarə edilməsi prosesində logistik inteqrasiya metodu mühüm əhəmiyyətə malikdir. Logistik inteqrasiya metodu həm müəssisədaxili material axınının, həm də onun bölüşdürmə kanalları üzrə hərəkətinin idarə edilməsində tətbiq etməlidir.

3. İdarəetmə qərarlarının qəbulu menecmentin yeni sferası kimi

İdarəetmə qərarlarının işlənməsi və qəbulu nəzəriyyəsi menecmentin yeni sferası kimi XX əsrdə formalaşmışdır. Praktikada idarəetmə qərarlarının qəbulu nəzəriyyəsinin tətbiqi biznesin əsas sferaları olan istehsalın, kommersionun, marketinqin və logistikanın effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan vermişdir.

Hər bir elm “qərar” anlayışını müxtəlif formada şərh edir. Fəlsəfə elmində qərar proses və məqsədin seçilməsi və ona nail olmağın mexanizmi kimi müəyyənləşdirilir. İqtisadiyyatda “qərar” anlayışı proses kimi, konkret seçimin nəticəsi kimi və seçimin yekunu kimi izah edilir. Proses kimi qərara həmin müddətdə hazırlanan, qəbul edilən və həyata keçirilən müəyyən zaman kəsiyində baxılır.

Menecmentdə “qərar” anlayışı təşkilati və psixoloji əsaslara söykənir və qərarların qəbulu ümumi nəzəriyyəsinə əsaslanır. Qərar anlayışı barədə müxtəlif fikirlər söylənilir, xüsusilə: bir sıra mümkün variantlardan müəyyən fəaliyyət növünün seçilməsi; biznesin məqsədinin və ona nail olmağın vasitə və üsullarının seçilməsi; idarəedici əməyin nəticəsinin konkret təsərrüfat problemlərinin yaranmasına reaksiya; yaranmış təsərrüfat problemlərinin uğurla çözülməsini təmin edən mümkün idarəetmə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin yekunu kimi.

“İdarəetmə qərarı” barədə V.S.Yukayevanın söylədiyi fikir daha maraqlıdır: “Müəssisədə idarəetmə qərarı idarəetmə sisteminin fəaliyyətinin obyektiv qanunların öyrənilməsi və onun vəziyyəti haqqında informasiyanın təhlili əsasında yaranmış problemin effektiv həlli üzrə kollektivin fəaliyyət proqramını müəyyənləşdirən idarəetmə subyektinin (fərdi, yaxud qrup şəxslərin) yaradıcı aktını ifadə edir” [11, s.20].

İqtisad elmində idarəetmə qərarlarının qəbulu proseslərinin bir çox xarakteristikası vardır. İdarəetmə prosesi idarəetmə qərarlarının qəbulunun formalaşması və icrasının təşkili üzrə prosedurların sistemi kimi şərh edilir. İdarəetmə qərarlarının səviyyəsi və keyfiyyəti şirkətin ideologiyasını və imicini, rəhbərin reputasiyasını şərtləndirir. Qərar konstruktiv olmalıdır. İstənilən idarəetmə qərarı əvvəllər qəbul edilən qərarlara tam uyğun gəlməyə bilər, çünki müəssisənin xarici və daxili mühiti çox sürətlə dəyişikliyə məruz qalır. Məhz ona görə də idarəetmə qərarlarının qəbulunda xarici və daxili biznes mühitinin dəyişilməsilə şərtlənən innovativ yanaşma olmalıdır.

V.M.Semyonovun təklif etdiyi idarəetmə qərarlarının təsnifatı xüsusi diqqət çəkir. *İdarəetmə qərarları müxtəlif olur; şifahi, yaxud yazılı; fərdi və kollektiv; ənənəvi və innovativ və s.* Təəssüf ki, çox vaxt qərar son dərəcə intuisiya əsasında qəbul edilir. Bu halda idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında bütün imkanlar və metodlar, xüsusilə iqtisadi-riyazi modellərin tətbiqi, kompüter texnologiyalarından istifadə nəzərə alınmır [5].

“Qərar” anlayışı həm elmi ədəbiyyatda, həm də praktiki fəaliyyətdə fərqli izah edilir. Bir qrup müəlliflər “qərarı” proses kimi, ikinci qrup variantın seçilməsi üzrə fəaliyyət

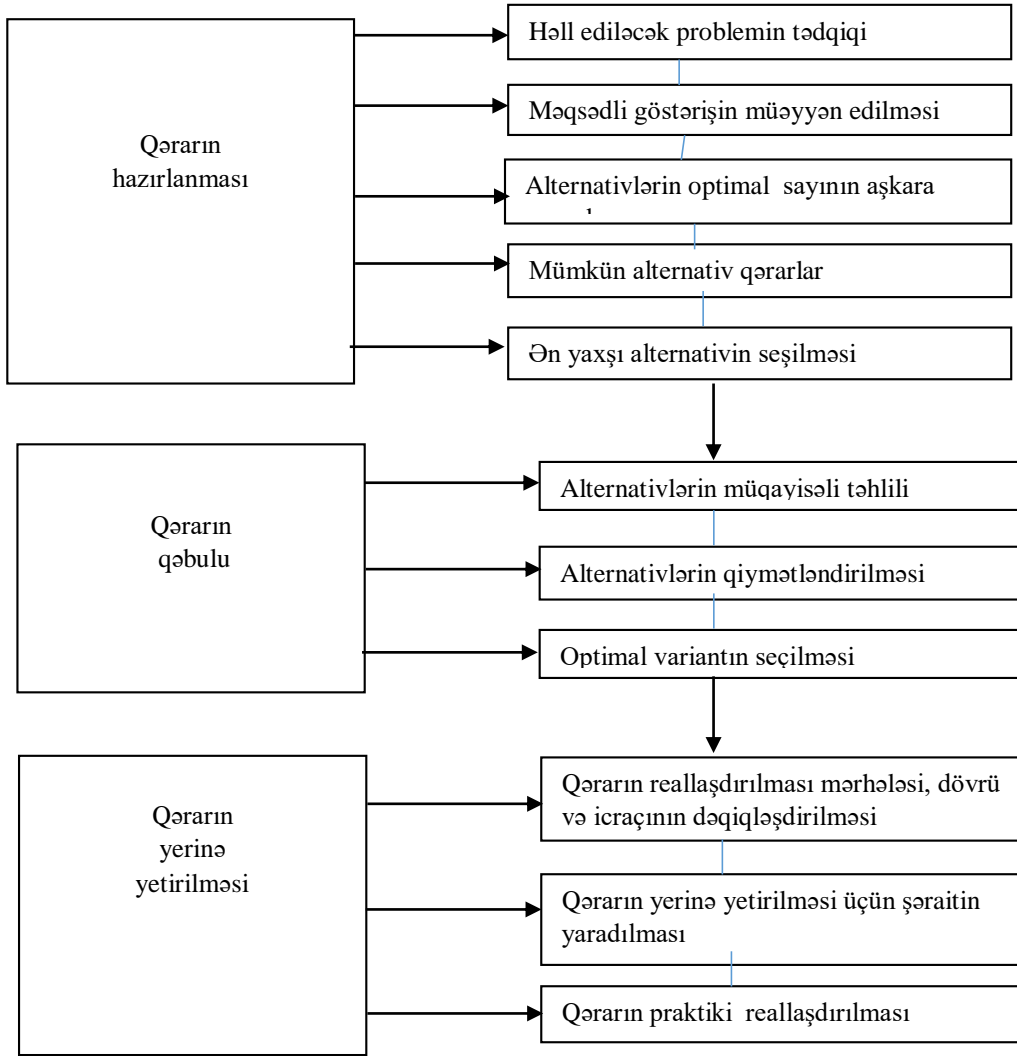
kimi, üçüncü qrup – nəticə kimi dəyərləndirir. Bu anlayışların hər biri problemin başa düşülməsinə uyğun məna kəsb edir.

İdarəetmə qərarlarının effektivliyi müxtəlif vəziyyətdən kompleks istifadə ilə əlaqədardır, o cümlədən idarəetmə qərarlarının qəbulu prosedurlarından, onların praktiki reallaşdırılması qaydası və şərtlərindən bilavasitə asılıdır. Ona görə də idarəetmə qərarlarının işlənməsi və qəbulunun metodoloji əsaslarını öyrənmək çox vacibdir. Hər şeydən öncə bu sahədə istifadə olunan aparatı, o cümlədən idarəetmə qərarlarının metodologiyasını, işlənmə üsullarını, hazırlanmasının təşkilini və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini müəyyənləşdirmək lazımdır. “İdarəetmə qərarlarının metodologiyası” termini idarəetmə qərarlarının işlənilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətin təşkilidir. “Qərarın işlənməsi üsulları” anlayışına üsullar, formalar, priyomlar, idarəetmə qərarlarının hazırlanması üzrə işin yerinə yetirilməsi daxildir. “İdarəetmə qərarlarının işlənməsinin təşkili” anlayışına müəssisənin struktur bölmələrinin, eləcə də müəyyən edilmiş reqlament, təlimat, normativlər və digər direktiv sənədlər əsasında qərarın hazırlanması prosesi çərçivəsində onun əməkdaşlarının birgə işinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər daxildir. “İdarəetmə qərarının keyfiyyəti” anlayışı qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağı təmin edən idarəetmə qərarına mütləq uyğun gəlməli olan müxtəlif xassələr sistemini ifadə edir.

İdarəetmə qərarları məzmununa görə bölünür: biznesin effektivliyinin təmin edilməsi, müəssisənin bazar fəaliyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar **iqtisadi**; müəssisə işçilərinin əmək şəraitinin təkmilləşdirilməsinə və digər sosial problemlərin həllinə yönəldilən **sosial**; texniki siyasətin təzələnməsi, texnologiyanın təkmilləşdirilməsi, yeni əmək metodlarının tətbiqinə hədəflənən **texniki**; əməkdaşların əməyinin təşkilinin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsinə, yeni normativlərin, əmək normalarının və s. tətbiqinə yönəldilən **təşkilatı** [7].

İdarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbulu prosesləri çox mərhələlidir. İdarəetmə qərarının hazırlanması mərhələsində vəziyyətin xüsusiyyətinin, alınmış informasiyanın toplanması və emalının öyrənilməsi həyata keçirilir, həlli vacib olan problemlər müəyyənləşdirilir. İdarəetmə qərarının qəbulu mərhələsində qərarların müxtəlif variantlarının işlənməsi və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir, nəhayət, konkret şəraitdə qərar qəbul edilir. İdarəetmə qərarının reallaşdırılması mərhələsində qərarın dəqiqləşdirilməsi və istehlakçıya çatdırılması üçün zəruri tədbirlər aşkara çıxarılır, qeyd olunanların yerinə yetirilməsinin gedişinə nəzarət həyata keçirilir, lazımi düzəlişlər edilir və nəticənin qiymətləndirilməsi aparılır.

Qeyd edilən bütün prosesləri aşağıdakı ardıcılıqla təqdim etmək olar (Şəkil 1).

Şəkil 1. İdarəetmə qərarının işlənməsi və qəbulu

İdarəetmə qərarının qəbulunun müasir nəzəriyyəsində məcmu yanaşmaları və konsepsiyaları iki prinsiplial istiqamətə ayırmaq olar; qərar qəbulunun riyazi nəzəriyyəsi (normativ nəzəriyyə) və qərar qəbulunun əxlaqi nəzəriyyəsi (deskriptiv). Qərar qəbulunun riyazi nəzəriyyəsi optimal qərarların qəbulu üçün riyazi metodlar, modellər və alqoritmlərdən istifadə olunması ilə xarakterizə edilir. Mürəkkəb vəziyyətdən çıxış imkanı idarəetmə qərarının qəbulunun əxlaqi nəzəriyyəsinin inkişafından asılıdır. Bu nəzəriyyədə qərarın qəbulu prosesində bir sıra səbəblərə görə optimal qərar qəbulu

qeyri-mümkün olan və məhdud rasionallıq şəraitində hərəkət etmək məcburiyyətində qalan subyektin roluna mühüm əhəmiyyət verilir.

İdarəetmə qərarlarının işlənməsi və qəbulu nəzəriyyəsi müəssisə və təşkilatların bütün əsas funksiyalarına şamil edilir ki, bu da onun istifadəsində müəyyən xüsusiyyətlərin olmasını inkar etmir. Logistikada idarəetmə qərarlarının qəbulu spesifikası onun funksional sahələrində məqsədli göstərişlərdə, xüsusən idarəetmə obyektində, qərarın qəbulu vəzifəsi və üsullarında təcəssüm edilir ki, bu da idarəetmə qərarlarının təsnifatında əks olunur.

4. Logistikada idarəetmə qərarlarının təsnifatı

İdarəetmə qərarlarının qəbulu obyektini axın, yaxud axın prosesləri təşkil edir. İqtisadi axın – verilmiş parametrlərlə müəyyən təsərrüfat sistemi çərçivəsində yaranma mənbəyindən (istehsal) təyinat yerinədək (istehlak) irəliləyən nisbətən eynicins iqtisadi elementlərin məcmusudur [10, s.57-59]. İqtisadi elementlərə təsərrüfat sistemində istifadə olunan bütün növ resurslar və onlardan istehsal edilən məhsullar daxildir.

Logistikada idarəetmə qərarlarının qəbulunda başlıca məqsəd əmtəə və xidmətlərin istehsal sferasından istehlak sferasına irəliləməsi prosesində yaranan məcmu xərclərin minimumlaşdırılmasıdır. *Logistikanın əsas predmetini material və onunla əlaqədar axınların hərəkətində yaranmış iqtisadi münasibətlər və təsərrüfat prosesləri təşkil edir.*

Logistikanın nəzəri-metodoloji anlayışının təhlili göstərir ki, logistikanın obyekt, predmeti və məqsədinin müəyyənləşdirilməsində fərqlilik mövcuddur və bu da onların məntiqi qarşılıqlı əlaqəsini pozur. Belə ki, logistikada axın anlayışı çoxdan istifadə olunur; fizikada (elektron axını), kütləvi xidmət nəzəriyyəsində (tələb axını). Logistikanın mahiyyəti və onun effektiv istifadəsinin vəzifəsi idarəetmə obyektinin və qərarın qəbulunun təkrar istehsal prosesi, yaxud əmtəə, xidmət və iş qüvvəsinin istehsalı, bölgüsü, tədavülü və istehlakı prosesi kimi müəyyən edilməsinə daha uyğundur. Deməli, idarəetmə qərarlarının logistik qəbulu və reallaşdırılmasının əsas məqsədi təkrar istehsal prosesini optimallaşdırılmaqdır, optimallaşdırma meyarı isə məsarifin optimal miqdarında ən yaxşı parametrlərə (dinamika, struktur və keyfiyyət) nail olunmasıdır.

Logistikanın obyekt, predmeti və əsas məqsədi müəyyənləşdirildikdən sonra idarəetmə qərarlarının təsnifatını əsaslandırmaq olar (Cədvəl 1).

İdarəetmə qərarlarının ilk təsnifat əlaməti logistika sisteminin inkişaf səviyyəsidir. *Logistika sisteminin fəaliyyətinin təşkili prosesində ümumi və spesifik qanunauyğunluğa fərqləndirmək lazımdır. Ümumi qanunauyğunluğa aiddir; emerdjenlik, kommunikativlik, ierarxiçlik, adaptasiyalıq, ekvifinallıq və zəruri müxtəliflik qanunu. Spesifik*

qanunauyğunluğa logistik sistemin aşağıdakı xassələri aiddir; logistik zəncir və kanallar arasında təşkilati; sistemin iştirakçıları arasında iqtisadi; inteqrasiyalıq; differensiallıq; altsistemlərin (elementlərin) muxtariyyətliyi; müxtəlif iqtisadi axınların hərəkətini təmin edən eynicins elementlərin uyğunluğu.

Cədvəl 1. Logistikada idarəetmə qərarlarının təsnifatı

Təsnifat əlaməti	İdarəetmə qərarının növü
Logistika sisteminin səviyyəsi	Makroloji Metoloji Mikroloji
Logistikanın funksional sahəsi	Tədarük Bölüşdürmə İstehsal Nəqliyyat Anbar
Axın prosesinin növü	Material Maliyyə İnformasiya Əmək Servis
İdarəetmənin tipi	Ənənəvi Sistem Situasiya Stabilizasiya
İdarəetmənin səviyyəsi	Statistik Operativ
Məqsədli istiqamət	Qarşılıqlı fəaliyyət Kooperasiya İnteqrasiya
İnnovativ səviyyə	Ənənəvi İnnovativ
Nəticə	Rasional Optimal
İdarəetmənin funksiyaları	Planlaşdırma Təhlil Təşkil Operativ tənzimlənmə Nəzarət
Sahə mənsubiyyəti	Əmtəə istehsalı Xidmət istehsalı
Qərarın qəbulu üsulları	Ekspert İqtisadi-riyazi

Logistikanın funksional sahələrində idarəetmə qərarları məqsəd – strategiya - vəzifə (funksiya) - qərar sxemi üzrə qəbul edilir. Bölüşdürücü logistikanın funksiyalarından biri və ən vacibi sifarişlərin idarə edilməsidir. *Elmi ədəbiyyatda qeyd edilən sifarişlərin idarə edilməsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır* [8]:

- son istehlakçıların sifarişlərinin ödənilməsinə istiqamətləndirmə;
- hazır məhsulun istehsalına tələbatın giriş axını tələbi stimullaşdırılmalıdır, yəni tələbə reaksiya verməlidir;
- istehlakçıların sifarişlərinə uyğun yaxşı koordinasiya və tez malgöndərmə şirkətin rəqabət üstünlüyünü təmin edir;
- xərc və faydalılığın əlaqələndirilməsi prinsipi.

Bölüşdürücü logistika – logistikanın funksional sahəsidir, logistika sisteminin çıxış axınlarının idarə olunması (material, maliyyə, informasiya, heyət və s.) əmtənin istehlakçı üçün satış yerinə çatdırılmasına yönəldilir. Bölüşdürücü logistika sistemi aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulur [4]:

1. Əmtə hərəkətinin bütün proseslərinin **koordinasiyası**;
2. Hazır məhsul və xidmətin bölüşdürmə proseslərinin idarə edilməsinin bütün funksiyalarının **integrasiyası**;
3. **Sistemlilik**, yəni təchizat fəaliyyətinin bütün elementlərinin məqsədi və qarşılıqlı əlaqələndirilməsində bölüşdürmənin idarə edilməsi kimi;
4. **Komplekslilik**, yəni alıcıların tədiyyə qabiliyyətli tələbinin ödənilməsilə əlaqədar bütün məcmu problemlərin həll edilməsi;
5. Bazarın daim dəyişən tələbinə və ilk növbədə alıcıların sifarişlərinə kommersiya, kanal və fiziki bölüşdürmənin **adaptasiyası**;
6. Həm sistemin hissələrinin nisbətində, həm də onun fəaliyyət rejimində **optimallıq**;
7. Həm təşkilati strukturda, həm də idarəetmənin təşkilində **rasionallıq**.

Logistik menecmentin əsas obyekt qismində əmtə-material axını çıxış edir. "Axın" termini ilə bağlı bir sıra anlayışlar mövcuddur: Məsələn, bölüşdürmə və təchizat sferasında – "Əmtə axını"; maddi-texniki təminat və nəqliyyat sferasında – "Yük axını". Material axını anlayışı barədə müxtəlif təyin etmələri ümumiləşdirərək nəticə çıxarmaq olar ki, logistikada material axınları istehlakçıların tələblərini (sifarişlərini) ödəmək üçün material resurslarının və hazır məhsulun logistik əməliyyatları, prosesləri və predmetlərinin qarşılıqlı əlaqəli məcmusunu ifadə edir.

6. Nəticə

1. Logistikanın mahiyyəti və effektiv istifadəsi təkrar istehsal prosesi, yaxud əmtə, xidmət və iş qüvvəsinin istehsalı, bölgüsü, tədavülü və istehlakı prosesi kimi onun idarəetmə obyektinin və qərarların qəbulunun müəyyənləşdirilməsinə daha uyğundur.
2. Müəssisə daxili bölüşdürücü logistika sisteminin idarə edilməsi üçün tətbiq edilən bir sıra üsullar mövcuddur, lakin onların BLS-nin idarəetmə prosesinin həyata keçirilməsində mərhələlər üzrə istifadəsi çətindir, əlavə vaxt və resurs tələb edir ki, bu da logistikanın təməl prinsiplərinə uyğun gəlmir.

3. İnteqral logistik paradıqmalar əsasında BLS-nin idarə edilməsinin xüsusi üsullarının olmaması və mövcud üsullardakı nöqsanların aşkara çıxarılması idarəetmə şəraitinə adekvat yeni daha təkmil üsulların işlənilib hazırlanmasını, yaxud BLS-nin idarə edilməsinin mövcud üsullarının təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

4. BLS-nin idarə edilməsi üçün mövcud idarəetmə üsullarını yalnız o halda uyğunlaşdırmaq olar ki, bölüşdürmə kanalı tam şəffafdır və kanal üzrə informasiya sərbəst hərəkət edir, yəni logistika kanalı daxilində sistemli inteqrasiya mövcuddur. Bölüşdürücü logistika kanalı daxilində inteqrasiya olmayanda əmtəə-material axınının hərəkətini səmərəli idarə etmək üçün ekonometrik model qurmaq vacibdir. Modelin qurulması istənilən zaman kəsiyində əmtəə-material axınının mövcud vəziyyəti haqqında tam informasiya almağa imkan verəcəkdir. Belə informasiya olanda istehsalçı şirkətin rəhbəri (sahibkarı) istehlak bazarına doğru əmtəə-material axınının hərəkətinə müntəzəm nəzarət həyata keçirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Анфилатов В.С. и др. Системный анализ в управлении: Учеб. Пособие – М.: Финансы и статистика, 2002. – 368 с.
2. Патрушева Е.С. Управление производственными и финансовыми рисками предприятия/инвестиции в России, 2002, №1.
3. Родников А.Н. Логистика: Терминологический словарь. М.: Экономика, 1995. – 251 с.
4. Сергеев В.И. Менеджмент в бизнес-логистике-М.: Информационно-издательский дом «Филинь», 1997. – 772 с.
5. Семёнов В.М. Эффективность логистических систем/Маркетинг, 2000, №2.
6. Семенов А.И. Предпринимательская логистика, СПб.: Политехника, 1997. – 349 с.
7. Сидоров И.И. Логистическая концепция управления предприятием. СПб.: ДНТП общества «Знание», ИВЭСЭП, 2001. – 168 с.
8. Современная логистика/Д.Джонсон, Д.Вуд, Д.Вшрдлоу, П.Мэрфи. – М.: Вильямс, 2002, - 624 с.
9. Философский словарь/под ред. И.Т.Фролова, 7-е изд., перераб и дом. – М.: Республика, 2001. – 719 с.
10. Чеботаев А.А. Логистика. Логистические технологии: Учеб. Пособие. – М.: ИТК «Дашков и К», 2002. – 172 с.
11. Юкаева В.С. Управленческие решения. М.: Экспресс – Полиграф – Сервис, 1998. – 198 с.

АЗЕРБАЙДЖАН УКРЕПЛЯЕТ ПОЗИЦИИ НА ГАЗОВОМ РЫНКЕ КОНТИНЕНТА

Daxil olub: 6 may 2022-ci il
Qəbul olunub: 26 may 2022-ci il
Received: 6 May 2022
Accepted: 26 May 2022

Эльдар Гасумов
к.э.н., доцент, докторант, АГУНП, АТУ
e-mail: e.gasumov@gmail.com

Резюме

Основная цель исследования заключается в изучении вопроса сегодняшнего положения Азербайджана на мировом газовом рынке, значимость реализации проекта Южного газового коридора (SGC) для континента, перспективы расширения экспортного потенциала, возможности использования его природных ресурсов и газотранспортной инфраструктуры для увеличения поставки природного газа в европейские страны. Работа проводилась на основе исследований, таких как сравнительный анализ и логическое обобщение. Методы изучения основаны на анализе, обобщении, систематической обработке результатов исследований и прогнозных оценок. В исследовании систематизированы подходы по обоснованию энергетического потенциала Азербайджана, как страны экспортёра природного газа и возможности выполнения роли транспортного моста (газового хаба) между каспийским регионом и евразийским континентом. Исследованы возможные варианты использования газовых ресурсов каспийского региона с помощью магистрального газопровода «SGC», диверсификации направлений экспорта и возможного реэкспорта газа с учётом геоэкономических и геодинамических интересов газодобывающих стран и участников газового рынка в евразийском континенте. Также в исследовании анализируются состояния и перспективы функционирования и развития системы транспортировки каспийского газа и голубого топлива из других государств каспийского и ближневосточного региона, перспективы новых маршрутов международных магистральных газопроводов, позволяющих определить параметры и направления диверсификации азербайджанской и европейской газотранспортной системы, интеграции с системами газопроводов Каспийского, Турецкого и Европейского региона. Ограничения исследования: требуется больше практической информации. Практическая значимость исследования состоит в том, чтобы повысить уровень принятия рациональных проектных решений, определения вероятности достижения конечных целей в ходе реализации проектов по экспорту природного газа и использования инструмента планирования в области разработки но-

вых нефтегазовых месторождений и развития газотранспортной инфраструктуры континента на фоне стремления стран ЕС к укреплению своей энергетической безопасности.

Ключевые слова: природный газ, экспорт, газопровод, европейский рынок.

AZƏRBAYCAN KONTİENTAL QAZ BAZARINDA MÖVQELƏRİNİ MÖHKƏMLƏNDİRİR

Eldar Qasimov

i.e.n., dosent, doktorant, ADNSU, ATU

e-mail: e.gasumov@gmail.com

Xülasə

Araşdırmanın əsas məqsədi Azərbaycanın dünya qaz bazarında bugünkü vəziyyəti, qitə üçün Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin (SGC) həyata keçirilməsinin əhəmiyyətini, ixrac potensialının genişləndirilməsi perspektivlərini, təbii ehtiyatlarından və qaz nəqli infrastrukturundan Avropa ölkələrinə təbii qazın nəqlinin artırılması üçün istifadə imkanlarını araşdırmaqdan ibarətdir. Tədqiqat işi müqayisəli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında aparılmışdır. Tədqiqat metodları araşdırma nəticələrinin təhlili, ümumiləşdirilməsi, sisteməlik işlənməsi və proqnoz qiymətləndirmələrinə əsaslanır. Tədqiqatda həmçinin təbii qaz ixrac edən ölkə kimi Azərbaycanın enerji potensialının əsaslandırılması üzrə yanaşmalar və Xəzər regionları ilə Avrasiya qitəsi arasında nəqliyyat körpüsünün (qaz xəbının) rolunu yerinə yetirmək imkanları sistemləşdirilmişdir. Avrasiya qitəsində qaz hasil edən ölkələrin və qaz bazasının iştirakçılarının geoiqtisadi və geodinamik maraqları nəzərə alınmaqla Xəzər regionunun qaz ehtiyatlarından «SGC» magistral qaz kəməri vasitəsilə istifadə edilməsi, qazın ixrac istiqamətlərinin diversifikasiyası və qazın mümkün təkrar ixracının mümkün variantları tədqiq edilmişdir. Həmçinin tədqiqatda Xəzər qazının və mavi yanacaqın digər Xəzər və Yaxın Şərqi region dövlətlərindən nəqli sisteminin mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri, Azərbaycan və Avropa qaz nəqli sisteminin şaxələndirilməsinin parametrlərinin və istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə imkan verən Beynəlxalq magistral qaz kəmərlərinin yeni marşrutlarının perspektivləri, Xəzər, Türkiyə və Avropa regionunun qaz kəmərləri sistemləri ilə inteqrasiyasının perspektivləri təhlil edilir. Tədqiqatın məhdudiyətləri: daha çox praktiki məlumat tələb olunur. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti səmərəli layihə qərarlarının qəbulunun səviyyəsini yüksəltmək, təbii qazın ixracı üzrə layihələrin həyata keçirilməsi zamanı son məqsədlərə nail olma ehtimalının müəyyən edilməsi və yeni neft-qaz yataqlarının işlənməsi sahəsində planlaşdırma alətindən istifadə edilməsi, Aİ ölkələrinin enerji təhlükəsizliyini

möhkəmləndirməyə can atması fonunda qitənin qaz nəqli infrastrukturunun inkişaf etdirilməsidir.

Açar sözlər: təbii qaz, ixrac, kəmərlər, Avropa bazarı.

AZERBAIJAN STRENGTHENS ITS POSITION IN THE CONTINENTAL GAS MARKET

Eldar Gasumov

*k.e.n., Associate Professor, doctoral student, ASUOI, ATU
e-mail: e.gasumov@gmail.com*

Abstract

The main purpose of the research is to study the current position of Azerbaijan in the world gas market, the significance of the Southern Gas Corridor (SGC) project for the continent, the prospects for expanding export potential, the possibility of using natural resources and gas transportation infrastructure to increase the supply of natural gas to European countries. The research work was carried out on the basis of research methods, such as comparative analysis and logical generalization. The methods of study are based on the analysis, generalization, systematic processing of research results. The study systematizes approaches to substantiate the potential of Azerbaijan as a natural gas exporting country and the possibility of acting as a transport bridge (gas hub) between the Caucasus regions and the European continent. The possible options for using the gas resources of the Caspian region with the help of the SGC main gas pipeline, diversification of export directions and possible re-export of gas are investigated taking into account the geo-economic and geodynamic interests of gas producing countries and gas market participants. The study also analyzes the state and prospects for the functioning and development of the natural gas transportation system, new routes of international trunk gas pipelines, allowing to determine the parameters and directions of diversification of the Azerbaijani and European gas transportation system, integration with the gas pipeline systems of the Caspian, Turkish and European regions. Limitations of the study: more practical information is required. The practical significance of the study is to increase the level of making rational design decisions, determining the probability of achieving final goals during the implementation of natural gas export projects and using a planning tool for the development of the continent's gas transportation infrastructure against the background of the EU countries' desire to strengthen their energy security.

***Keywords.** natural gas, export, gas pipeline, European market.*

Введение

В условиях растущего спроса на энергоносители, тенденция подорожания природного газа в мире открывает новые экспортные возможности для стран каспийского региона, владеющими богатыми природными ресурсами. Несмотря на то, что страны Евросоюза (ЕС) реализует политику перехода на «зелёную энергетику», природный газ ещё долго останется основным видом топлива на континенте, и решение задачи поставки голубого топлива для удовлетворения нарастающей потребности континента становится важнейшей политической и экономической проблемой. Учитывая потребности европейского континента в ближайшие десятилетия в природном газе, места на газовом рынке хватит всем экспортёрам. Однако, для этого требуется обеспечение равных условий для всех поставщиков и создание среды справедливой конкуренции для участников рынка. Нефтегазодобывающие государства каспийского региона, после обретения суверенитета после распада СССР, наладили тесные контакты со странами мира, в области производства и поставки энергоносителей. За эти годы Азербайджанская Республика (АР) своей внешнеэкономической политикой показала себя надёжным партнёром иностранных инвесторов и потребителей в области экспорта энергоносителей. В связи с этим, страны каспийского региона, в том числе АР, обладающая огромными природными ресурсами, проявляет готовность увеличить экспорт углеводородов (УВ) и участвовать в обеспечении энергетической безопасности европейского континента. Для этого у АР имеются богатые нефтегазовые месторождения с большими запасами и действующая газотранспортная инфраструктура, а также она располагает выгодными географическими, геоэкономическими и геополитическими положениями. Азербайджан расположен в стратегически важном геополитическом пространстве - на пересечении важнейших международных транспортно-коммуникационных коридоров, протянувшихся с Востока на Запад и с Севера на Юг, веками сохраняло его в сфере особых интересов транснациональных мировых сил. С учётом этих составляющих и благодаря обдуманной политике руководством АР за последние годы были реализованы крупные нефтегазовые проекты, позволяющие ему стать энергетическим и транспортным хабом в каспийском регионе, с выходом на евразийский рынок.

Результаты исследования

Поставка природного газа на европейский рынок является важнейшим элементом энергетической политики Азербайджана и осуществляется через газотранспортную инфраструктуру Турции, которая стала крупным газовым хабом на

континенте. Сегментами газотранспортной системы для транспортировки природного газа из Азербайджана в Турцию и Европу являются - нефтегазовые месторождения на каспийском шельфе (пока ГКМ «Шахдениз» («Şahdəniz»)), Сангачальский терминал и «Южный газовый коридор» (Southern Gas Corridor – «SGC»). Благодаря иностранным инвестициям, направленных на создание условий обеспечения энергетической безопасности Европы, при большой поддержке США, Великобритании и Европейского Союза (ЕС), за короткий срок был реализован проект и построен международный магистральный газопровод (МГП) «SGC», по которой с 31 декабря 2020 г. (с начало эксплуатации) по Трансадриатическому газопроводу (Trans Adriatic gas pipeline – «TAP») экспортировано более 10 млрд куб. м азербайджанского природного газа (рис. 1).

Рисунок 1. Международные магистральные газопроводы в Турции и Европе

Координация на национальном уровне помогла АР реализовать этот гигантский - один из крупнейших нефтегазовых проектов XXI века, стоимостью более 40,0 млрд долларов. Реализация проекта удалась при активном участии крупных международных нефтегазовых (энергетических, строительных) компаний и инвесторов. Проект «SGC» был реализован за счёт финансовой поддержки международных финансовых организаций, таких как Всемирный банк, Европейский банк реконструкции и развития, Азиатский банк развития, Европейский инвестиционный банк, Азиатский банк инфраструктурных инвестиций. Такое доверие и поддержка к проекту являлись результатом того, что АР с момента экспорта нефти в 2006 году, не допустил никаких перебоев в поставках, не нарушала условия контракта, не было ни каких проблем в энергетической политике.

Энергетическая политика АР является очень прозрачной, рассчитанной, прогнозируемой, открытой, что в результате привело к надёжному сотрудничеству и взаимной поддержке с участниками международного энергетического рынка. Самое важное то, что 2021 год стал периодом принципиального испытания, как самого «SGC», состоящего из четырёх сегментов (табл. 1), так и надёжности АР в роли поставщика природного газа, без перебоев и по ценам в несколько раз ниже среднеевропейских [1-5].

Таблица 1. Сегменты магистрального газопровода «SGC»

№	Сегменты МГП «SGC»	Показатели	Расположения	Назначение
1	Консорциум «Шахдениз - II» (ГКМ «Шахдениз»+ Сангачальский терминал – «ST»)	Перерабатывающая мощность: нефть - 190000 м ³ в сутки, 35,0 млн куб. м в сутки.	Сангачальский терминал находится примерно в 55 км к югу от г. Баку (пос. Сангачал) Площадь терминала - 550 гектаров.	Центральный пункт для сбора, обработки и экспорта всего газа, добываемого на ГКМ «Шахдениз» и попутный нефтяной газ, в дополнение к нефти, добываемой на блоке «ACG»
2	Южнокавказский трубопровод (South Caucasus pipeline – «SCPx», Баку-Тбилиси-Эрзурум – «BTE»)	Диаметр газопровода 1070 мм, протяжённость – 970 км, Пропускная способность первоначальная – 8,8 млрд куб. м, на этапе «Шахдениз - II» - увеличена до 20 млрд куб. м в год. (возможно расширить до 60 млрд куб. м, путём строительства второй нитки трубопровода)	Соединяет Баку (Азербайджан - 442 км) через Тбилиси (Грузия - 248 км) и порт Джейхан (Турция 280 км).	Введён в эксплуатацию с 2006 г, для транспортировки газа с ГКМ «Шахдениз» в Азербайджан и Грузию, а с 2007 г. в Турцию.
3	Трансадриатический газопровод (Trans Adriatic gas pipeline – «TAP»)	Диаметр газопровода 1129 мм, протяжённость – 878 км, пропускная способность – 10 млрд куб. м в год,	Проходит через Грецию, Албанию, Адриатическое море и Италию.	Введён в коммерческую эксплуатацию с 2020 г., для транспортировки азербайджанского газа в Грецию, Италию и Юго-Восточную Европу
4	Трансанатолийский газопровод (Trans-Anatolian gas pipeline – «TANAP»)	Диаметр газопровода 1400 мм от восточной границы Турции до Эскишехира, и 910 мм по дну Мраморного моря, протяжённость - 1841 км, начальная пропускная способность - 16 млрд куб. м в год, к 2023 г. - 23 млрд куб. м в год, а к 2026 г. – 31 млрд куб. м в год. В дальнейшем запланировано увеличение пропускной способности до 23 млрд кубометров до 2023 года, затем 31 млрд кубометров до 2026 года, на завершающем этапе перспективы увеличения до 60 млрд куб. м в год.	Начинается с Сангачальского терминала (Азербайджан) как расширение SCPx, по Грузии, от конечной точки SCPx в Эрзуруме (Турция) он продолжен к Эскишехиру, где создано два ответвления для турецких потребителей. На турецко-греческой границе соединён с «TAP», проходящим через Грецию и Албанию с конечной точкой в Италии (планируется и Болгарию).	Введён в эксплуатацию с 2018 г, для транспортировки газа с ГКМ «Шахдениз» от грузино-турецкой границы до западной границы Турции

Экспорт природного газа АР в 2021 г. составил 19,0 млрд куб. м, что на 39,8% больше, чем в 2020 году (рис. 2). Из указанного объёма в 5,6 млрд куб. м была транспортировано по газопроводу «ТANAP», что на 20,1% больше, чем год раньше.

Рисунок 2. Экспорт природного газа из Азербайджана в 2021 году

МГП «SGC» будет продлён до Балканского полуострова, а в 2023 г. Сербия рассчитывает получать газ, транспортируемый по данному газопроводу, с вводом в эксплуатацию интерконнектора «Болгария-Сербия». Румыния и Молдова также обсуждают возможность и перспективы закупки природного газа в Азербайджане. Пути доставки газа из АР должна проходить через южный коридор, с некоторыми доработками, такие как, соединительный узел между Болгарией и Грецией, который должен быть завершён к концу июня 2022 г. В Азербайджане существенно выросла добыча природного газа в 2021 г., и достигла 43,86 млрд куб. м газа, что на 2,9 млрд куб. м или на 7% больше прогнозных показателей, и по сравнению с 2020 г. больше на 6,89 млрд куб. м [1, 2, 4, 6], (табл. 2). Из них была добыта консорциумами: «Азери-Чираг-Гюнешли» (Azəri-Çıraq-Günəşli) (AÇG) - 13,4 млрд куб. м, что на 1,8 млрд куб. м или 15,9% больше запланированного; «Шахдениз» - 22,6 млрд куб. м газа, что на 1,1 млрд куб. м или на 5,0% больше прогнозированного. В 2021 году АР экспортировала 65,923 тыс. тонн сжиженного углеводородного газа (СУГ), что в 2,1 раза больше показателя 2020 г., общая стоимость которого составила 21,105 млн долларов. Экспорт задекларированных объёмов газа из АР за 2021г. на 61,3% выше чем в 2020 г., на поставки газа в 2021 г. пришлось 24,92% от общего объёма экспорта страны. Стоимость экспорта задекларированного газа составила 5,634 млрд долларов.

Суммарные доходы Государственного нефтяного фонда АР (The State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan – «SOFAZ») от продажи прибыльного газа и конденсата, добытых с газоконденсатного месторождения (ГКМ) «Шахдениз» выросли

в годовом сравнении в 64,3 раза, составив 227,557 млн долларов. При этом, поступления от продажи газа составили 205,3 млн долларов. Только в январе-феврале 2022 г. «SOFAZ» увеличил доходы от реализации нефти и газа в 2,6 раза, по сравнению с аналогичным периодом 2021 г. Доходы «SOFAZ» из главных месторождений страны – «Шахдениз» и «АÇG», составили 1,534 млрд долларов.

Таблица 2. Объём добычи и транспортировки газа Азербайджана за 2020-2021 годы

Объём газа	Годы		Прирост, %
	2020	2021	
Добыча природного газа, млрд куб. м	36,71	43,86	19,5
Транспортированный по газопроводу «SGC», млрд куб. м	27,46	32,57	18,6
Транспортированный по газопроводу «SCP» (BTE), млрд куб. м	13,51	17,62	30,4
Экспорт задекларированных объёмов газа, млрд куб. м	12,69	20,47	61,3

Азербайджан изучает возможность увеличения поставок газа в Европу и в соответствии с законодательством ЕС, регулярно проводит тестирование рынка, с тем, чтобы определить коммерческую целесообразность, способность расширения мощности МГП «SGC». Очередное тестирование рынка продолжается и в настоящее время, по его результатам в течение этого года Consortium for the Construction of the Trans Adriatic Pipeline (TAP AG) определит, будет ли расширена пропускная способность трубопровода и, если да, то насколько. По данным Международного энергетического агентства, потребности Европы в импорте увеличатся почти на 2% по сравнению с 2021 г., несмотря на снижение спроса на газ более чем на 4% в годовом исчислении, а также незначительное сокращение импорта СПГ в Европу.

Азербайджан постепенно наращивает газовый экспорт в Европу - объёмы транспортируемого голубого топлива выросли в 2021 году и продолжают расти ежегодно, так как ещё не доведён экспорт в европейском направлении до проектной мощности - в рамках разработки ГКМ «Шахдениз – II», которая составляет чуть более 10,0 млрд куб. м. Соответственно, газовые поставки на рынки континента увеличатся на протяжении трёх лет (до проектной мощности), что в целом послужит насыщению европейских рынков, демонстрируя ко всему прочему активное участие АР в достижении задач обеспечения энергетической безопасности континента. Впрочем, постепенный рост экспорта предусмотрен графиком десятилетней давности, когда консорциум «Шахдениз» в 28.11.2013 г. официально объявил о строительстве газопровода «TAP» для экспорта газа в Европу. Уже в 2023 г. объём поставок азербайджанского газа в Европу составит более 11,0 млрд куб. м [2, 4].

С учётом тенденции подорожания газа и происходящих событий в мире открываются новые экспортные возможности для газодобывающих стран, в том числе и Азербайджана. ЕС опасаясь что Россия, поставляющая 40% топлива в Европу, может сократить экспорт газа в ответ на санкции Запада, заявил о готовности к работе с другими поставщиками голубого топлива. А также, растущий спрос на энергоносители в Европе не оставляет ЕС другого выбора, кроме как принять тот факт, что природный газ останется основным видом топлива в переходный на «зелёную энергетику» период [2, 7].

В настоящее время в направлении Турции у Азербайджана имеется два газопровода: «SCP» мощностью 7,5 млрд кубов и «TANAP» пропускной способностью 16,0 млрд, из которых 6,0 млрд куб. м предназначен для турецкого рынка. Всего в 2021 году из добытого газа 18,5 млрд куб. м пошли на экспорт, 13,0 млрд куб. м пришли на внутреннее потребление, а 1,0 млрд куб. м закачены в подземные газохранилища (ПХГ).

Подтверждённые запасы газа в АР составляют более 2,6 трлн куб. м, из них на гигантского ГКМ «Шахдениз» приходится более 1,2 трлн куб. м, пока данное месторождение является основным и единственным в республике, снабжающий в МГП «SGC» природным газом, так как в остальных ещё не начато эксплуатация или они удовлетворяют внутренние потребности страны в голубом топливе. Ожидается в скором времени добыча на одном из крупнейших ГКМ «Апшерон» (Abşeron), где на первом этапе планируется добыть более 1,5 млрд куб. м газа в год, что позволит покрыть внутренние растущие потребности страны, а также расширить экспортные возможности. А также, перспективным является месторождения «Бабек» (Babək) (более 400,0 млрд куб. м), «Умид» (Ümid) (более 200,0 млрд куб. м), глубоководной части группы месторождений «Азери-Чираг-Гюнешли» (AÇG, более 600,0 млрд куб. м). Реальная ожидаемая добыча газа из новых месторождений будет гораздо больше, чем прогнозная. Так как, опыт разработки нефтегазовых месторождений АР показывает, что открываемые новые залежи газа при освоении имеют фактически больше ресурсов газа в объёме, чем ожидалось (прогнозировалось) [1, 2, 4].

На Азербайджан приходится менее 1,0 % мировых запасов природного газа, несмотря на это, АР не только полностью обеспечивает внутренние потребности в голубом топливе, но и является её экспортёром. Активизация разработки новых месторождений УВ привели не только к росту добычи газа, но и его потребления в стране, а также росту экспортных поставок. Учитывая, что ГКМ «Шахдениз» и блок месторождений «АÇG» обеспечивает основной объём газодобычи в АР, следующие этапы разработки месторождений и привлечения других каспийских

газовых ресурсов позволят увеличить экспортные поставки на рынки континента. Несмотря на то, что АР обладает достаточными запасами УВ, для наращивания поставок природного газа на европейский континент может быть реализовано за счёт разработки новых залежей, а для этого требуются инвестиции, реальные покупатели и подписанные контракты, с учётом технико-экономических и логистических составляющих газового бизнеса. Без стратегического планирования очень сложно сбалансировать спрос и предложение на природный газ, учитывая особенности данной отрасли. Газовые запасы и газотранспортная инфраструктура АР в состоянии увеличить экспортные поставки, с увеличением производства и дополнительных мощностей [6, 8-10].

Для разработки новых месторождений УВ и промышленной добычи природного газа требуется не менее пяти лет, при наличии необходимых инвестиций на создание инфраструктуры. Увеличение объёма экспорта каспийского газа также требует расширения мощности газопроводов «ТАНАР» и «ТАР». В рамках обеспечения экспортных поставок газа ведётся работа о расширении третьей фазы работ по разработке ГКМ «Шахдениз», а также разработка других нефтегазовых месторождений (Апшерон, Шафаг-Асиман, Умкид, Бабек и др.), обладающих достаточными запасами природного газа [2, 4].

С учётом сложившейся геополитической и геоэкономической ситуаций в мире, возникает необходимость развития сотрудничества и консолидации действия странами каспийского региона по вопросам производства и экспорта энергоносителей. Азербайджан уже сотрудничает при разработке некоторых нефтегазовых месторождений на Каспийском шельфе и транспортировке энергоносителей соседними странами региона. Азербайджан, Россия, Иран и Туркменистан сотрудничают в области своповых поставок природного газа. Уже осуществляется поставка природного газа между АР и РФ, также из Туркменистана по территории Ирана в Нахчыван (Азербайджан). Имеет хорошие перспективы прокладка новой линии из Апшерона в Нахчыван, войдя в газотранспортные сети Турции и Ирана, в том числе альтернативный маршрут через Зангезурский коридор. По мнению международных экспертов природный газ из Туркменистана поступающий в Нахчыван, через Иран, далее в Турцию в перспективе может расширить мощности «SGC» [9, 5, 12].

В рамках расширения проекта «SGC» могут активно сотрудничать страны каспийского региона для координации экспорта газа. Президент АР Ильхам Алиев заявил: «Сейчас в Европе идёт работа по созданию интерконнектора между разными странами, ориентированного на газ через Турцию, будь то российский газ, азербайджанский газ или какой-либо другой. Так что на этом

направлении, думаю, возможно также и активное сотрудничество между Россией и Азербайджаном в плане координации наших усилий» [1].

Италия планирует на краткосрочную перспективу сотрудничать с самыми надёжными партнёрами, рассматривает обеспечение своей потребности за счёт поставки газа из Азербайджана, Алжира и Туркменистана. Для диверсификации газа важен трубопровод «ТАР», по которому идут поставки азербайджанского газа, и Италия рассчитывает на увеличение мощности трубопровода до 10,0 млрд куб. м в год. Для Европы также перспективным является подключению к МГП «ТАР» Туркменистана, с его богатыми газовыми ресурсами.

Рассматривались планы увеличения мощности газопроводов «ТANAP» и «ТАР» предполагая, что будет транспортироваться не только азербайджанский, но и туркменский, иранский и российский газ. Имеющиеся инфраструктуры и природные ресурсы позволяют странам каспийского региона наращивать экспорт природного газа по территории Азербайджана. По мнению многих экспертов, поставки каспийского газа могут проходить через газопроводы «ТANAP» и «ТАР», а страны региона могут увеличить свою значимость в мировой экономике и получать дополнительную прибыль [8, 12]. Сжиженный природный газ (СПГ) из Казахстана тоже может быть поставлен в Европу через территорию Азербайджана. Только к 2025 г. производство СПГ в Казахстане увеличится на 300 тыс. тонн и составит 3,5 млн тонн в год, для чего объем привлечённых инвестиций в отрасль уже составит 1,04 млрд долларов.

Газопровод «SGC» может обеспечить энергетическую безопасность континента за счёт не только каспийского, но и ближневосточного природного газа, реверсы на базе Трансбалканского трубопровода (Trans-Balkan Gas Pipeline, TBP) и использование ПХГ в Европе. Газопровод «ТВР» расположен между Турцией и Украиной с ответвлениями в Грецию и Северную Македонию. Он использовался «Газпром»ом для поставок газа через балканские страны в Турцию. До строительства газопровода «Голубой поток» (Blue stream) это был единственный газопровод снабжения Турции природным газом. Трубопроводы южного коридора газотранспортной системы Украины соединены с «ТВР». С 2020 года его участок в Болгарии используется для транспортировки природного газа, получаемого из «Турецкого потока» (Turkish Stream). Он может быть использован в реверсном режиме также для получения каспийского газа по «ТАР». Учитывая, что Румыния также является участником проекта «ТВР» ведётся разговоры о возможности поставки каспийского и ближневосточного газа в это страну и Молдову. Газопровод «SGC» является достаточно перспективным направлением для формирования южноевропейского газового хаба, который будет создаваться на мощной инфраструктуре Турции, обладающей

сегодня уникальными возможностями для поставок газа в Европу, благодаря газопроводам «Turkish stream» и «Blue stream», по которым российский газ идет по дну Чёрного моря, а также потенциалу МГП «TANAP» для поставок азербайджанского газа в Европу. На сегодняшний день Турция приобретает природный газ из восьми стран: у России - 37%, у США - 23% и у Азербайджана – 12%, остальные – 28% из других государств (Иран – по трубопроводу, Алжир, Египет, Нигерия и Ангола - СПГ) для удовлетворения своих потребностей.

Таким образом, Турция и Азербайджан в ближайшее время станут крупнейшими газораспределительными центрами юга Европы и могут успешно конкурировать с североевропейским и немецким газовыми хабами [2, 4]. Так как в Европе формируется уже два газовых узла - немецкий и турецко-азербайджанский, с учётом последних происходящих геополитических событий в Европе, более перспективным становится турецко-азербайджанский газовый узел, с учётом вхождения в эту систему других стран каспийского и ближневосточного региона, которые кроме богатых природных ресурсов владеет и ПХГ. В период резкого роста спроса на природный газ в мире стратегическое значение объектов ПХГ вновь становится актуальным.

Для диверсификации газотранспортной системы важное значение имеет также ПХГ с достаточной мощностью, общий объем которых имеющийся на территории АР «Галмаз» (Qalmaz) и «Карабах» (Qaradağ) составляет 3,5 млрд куб. м. Учитывая, что ежегодное потребление «голубого топлива» в АР составляет 13,0 млрд куб. м, то имеющиеся в стране объёмы для хранения природного газа обеспечивают около 30% внутреннего спроса. Несмотря на то, что по объёмам газохранилищ Азербайджан превосходит ряд европейских стран, требуется расширение активной ёмкости ПХГ до 10,0 млрд куб. м. В настоящее время ведутся работы по доведению объёмов этих объектов до 5,0 млрд куб. м и рассматривается создание новых, на базе истощённого газового месторождения «Бахар» (Bahar) [2, 4, 8]. Также Турция увеличивает объем ПХГ «Силиври» (Silivri) с 2,8 до 4,6 млрд куб. м, хранилище «Туз Гел» (Tuz Göl) с 1,2 до 5,4 млрд куб. м. Общая мощность двух хранилищ достигнет 10,0 млрд куб. м, где будет храниться примерно 20% потребляемого в стране природного газа. Газопровод «SGC» в настоящее время рассматривается как один из перспективных приоритетов в энергоснабжении все большего числа стран и выражен большой интерес к его развитию.

В настоящее время большая часть азербайджанского ежедневного экспорта газа приходится на европейский рынок, суточная поставка составляет около 27 млн куб. м азербайджанского газа в сутки. С момента ввода в эксплуатацию 14,8 млрд куб. м газа было экспортировано в Турцию по «TANAP» и 9,4 млрд куб. м

в Европу по «ТАР». В настоящее время газопровод «ТАНАР» используется на 100% своей мощности. По транспортировке газа для Турции по этому газопроводу вышли уже на плато и ежегодно транспортируем 5,7 млрд куб. м в год. В целом в 2022 году для Турции и Европы по «ТАНАР» объёмы транспортировки планируются на уровне 16,2 млрд куб. м природного газа, эксплуатируемой в рамках первой фазы. По оценкам специалистов «ТАНАР», для увеличения мощность газопровода до 31,0 млрд куб. м природного газа в год требуется более четырёх лет.

ЕС уже несколько лет работает над диверсификацией энергоснабжения, поставки по газопроводам, например, через газопровод «SGC» и соединение «Медгаз» (Medgaz) с Алжиром. Также инвестируются терминалы СПГ, которые предлагают гораздо более гибкие способы транспортировки газа туда, где он больше всего нужен. Италия рассчитывает на дополнительные поставки природного газа из Алжира по Транссредиземноморскому газопроводу (Trans-Mediterranean Pipeline – «ТМР»), до достижения уровня 30 млрд куб. м в год, по сравнению 2,0 млрд куб. м с нынешним объёмом [12-14]. При этом, важнейшей тенденцией последних лет на континенте остаётся сокращение внутренней добычи газа. Происходящие события показывает, что импорта энергоносителей при любом сценарии развития мировой экономики и рынка энергоносителей в европейских странах будет актуально. Учитывая это, а также нестабильность поставок СПГ, можно ожидать высокого спроса на дополнительные объёмы трубопроводного газа по долгосрочным контрактам. В связи с чем, трубопровод «ТАР», являющийся европейской частью «SGC», по итогам рыночных тестов, может поэтапно (в течение 4-х лет) расширить объем прокачки газа до 20,0 млрд куб. м в год. Есть возможность ускорить этот график и начать рыночный тест в 2022 году, не дожидаясь следующей фазы запланированного на июль 2023 г. АР уже диверсифицировала свои экспортные возможности, имея доступ к рынку континента и соответствующей газотранспортной инфраструктуре, доказав, что становится крупнейшим импортёром природного газа в мире. Каспийский газ является очень ценной частью энергетического баланса континента. АР может поставить больше газа на европейский рынок в краткосрочной перспективе путём реэкспорта туркменского, иранского и российского газа, а также ускорив разведку и добычу газа на Каспийском шельфе, совместно со странами региона [5, 15-17, 20].

Интерконнектор «Греция-Болгария» (Gas Interconnector Greece - Bulgaria - «IGB») будет подключён к «ТАР», по которому будет транспортироваться природный газ из каспийского региона в Болгарию в объёме 1,0 млрд куб. м, а в последующем - до 3,0 млрд куб. м в год (соответствует его текущей мощности).

Коммерческий запуск трубопровода «IGB», совместный проект компаний болгарского «ВЕН», греческого «DEPA» и итальянского «Эдисон» (Edison), должен состояться в июле 2022 года, что позволит Болгарии не только получать азербайджанский газ, но и поставлять его с греческих терминалов СПГ. Разработчики предложили вторую фазу проекта, которая увеличит пропускную способность трубопровода до 5,0 млрд куб. м в год. Отметим, что общая протяжённость «IGB» составляет 182 км, из них 151 км пройдёт по территории Болгарии, а 31 км – Греции, в будущем будет подключён к газопроводу «ТАР» и трубопровод «Сербия-Болгария» [2, 4, 8, 18, 21].

Проект создания газовой магистрали из Туркменистана в другие страны через территорию АР, по предварительным оценкам Консультативного комитета «Trans Caspian Resources», потребует 400,0 млн долларов инвестиций и может быть реализован в течение четырёх месяцев. Базой для реализации проекта станет имеющаяся на Каспийском море инфраструктура Туркменистана и Азербайджана. Транскаспийский газопровод позволит странам центральной Азии поставлять газ странам континента в объёме 10-12 млрд куб. м в год. Общие запасы природного газа в Туркменистане оцениваются в 50,0 трлн куб. м. В настоящее время Туркменистан экспортирует голубое топливо в Китай и Россию [16,17, 22]. Однако, несмотря на это, с учётом геополитических положений и рост цен на энергоносители, в том числе и на природный газ, Европа понимает значение диверсификации поставки УВ. Исходя из чего, АР становится потенциальным кандидатом на участие в международных газовых проектах и диверсификации поставки природного газа, в том числе по производству и экспорту водорода [1, 7, 13, 23]. Подтверждением этому является то, что вопрос перспектив транспортировки водорода по газопроводу «ТАР» обсуждались в ходе VIII заседания «SGC» в Баку, феврале 2022 г.

Заключение

Азербайджан укрепляет свою позицию на энергетическом рынке континента, становится полноценным участником реализуемых международных газовых проектов, направленных на обеспечение энергетической безопасности континента. Богатая минерально-сырьевая база, выгодное геополитическое и географическое положение, развитая газотранспортная инфраструктура и доверительное отношение с газодобывающими странами региона и импортёрами голубого топлива, позволяет ему стать энергетическим и транспортным мостом между Европой и Азией. Важными векторами интеграции газовой отрасли АР на мировом рынке также станет реализация совместных проектов разработки новых месторождений странами каспийского региона и экспорт энергоносителей с

использованием действующей газотранспортной инфраструктуры страны. Можно выделить два направления развития газовой отрасли Азербайджана: ориентация на внутренний рынок, с учётом стабильного увеличения потребления газа на территории страны; повышения конкурентоспособности в международной торговле энергоносителей (может поставить больше газа на европейский рынок в краткосрочной перспективе).

Турецко-азербайджанский газовый узел в перспективе станет крупнейшим газораспределительным центром юга Европы, с учётом вхождения в эту систему других стран каспийского и ближневосточного региона и успешно будет конкурировать с другими газовыми хабами на территории европейского континента. Подтверждённые запасы природного газа позволяют странам каспийского региона наращивать экспорт природного газа используя газотранспортные системы Азербайджана и Турции.

Литература

1. Президент Азербайджана выступил на заседании Консультативного совета по ЮГК. // Report.az. 05.02.2022. URL: <https://report.az/ru/energetika/prezident-azerbaydzhana-prinimaet-uchastie-v-zasedanii-konsultativnogo-soveta-po-yugk>.
2. Гасумов Э.Р. Анализ современного состояния и тенденция развития газовой отрасли Азербайджана. // Вестник Алтайской академии экономики и права. 2022. №3. Ч. 2. С.159-166.
3. Gasumov E.R. Efficiency of expert supplies of Azerbaijan natural gas // Polish journal of science. 2021. No. 42 (2021). vol. 1. P.28-30
4. Qasumov E.R. Azərbaycanın qitənin qaz nəqiliyyəti infrastrukturun diversifikasiyasında iştiraki. // UNEC Elmi Xəbərləri. 2021. cild 9. səh. 60-71.
5. Participation Of Azerbaijan in diversification of natural gas supply routes to Europe. /Gasumov E.R., Veliyev V.M. // Proceedings of the International Scientific Conference. «Science and innovations 2021: development directions and priorities». (April 21, 2021 Melbourne, Australia). 2021. Part 2. P.8-13
6. Gasumov E.R. Natural gas production in Azerbaijan. //Znanstvena misel journal. 2020. no. 48. vol. 2. P. 3-7.
7. Бенашвили К.А. Роль проекта «Южный газовый коридор» в реализации энергетической стратегии Европейского союза. // Креативная экономика. 2020. Том 14. № 9. С. 2181-2193.
8. Caspian region may become one of the main gas suppliers to Europe. /Gasumov E.R., Gasumov R.A // Science. Education. Practice: proceedings of the International University Science Forum (Canada, Toronto). 2021. Part 1. P.16-23.
9. Гасумов Э.Р. Принципы государственной инновационной политики в отношении газовой отрасли [Азербайджана](#). //Евразийский Союз Учёных. 2020. № 11(80). том 5. С. 29-33.
10. Gasumov E.R. Analysis of risks when investing in the development of gas fields. //Znanstvena misel journal. 2020. No. 40. Vol.2. P.3-7.
11. РФ и Азербайджан могут координировать поставки газа в Европу. //Sputnik Азербайджан. 24.02.2022. URL: <https://az.sputniknews.ru/20220224/rf-i-azerbaydzhan-mogut-koordinirovat-postavki-gaza-v-evropu-aliev-439534345.html>.

12. Gasumov E.R. Current state and development trends of the gas industry in Azerbaijan. //International independent scientific journal. 2021 no. 26. vol. 2. P.3-7.
13. Ахундов Х. ЕС заинтересован в будущих поставках азербайджанского водорода. //Обзор Caliber.Az. 11.02.2022. URL: <https://caliber.az/ru/post/57784>.
14. Gasumov E.R. Assessment of efficiency of expert supplies of Azerbaijan natural gas // Danish Scientific Journal. 2021. No. 48. Vol.2. P.17-20.
15. Расширение «Южного газового коридора» жизненно важно для ЕС. //EU Reporter - RCC.ru. 23.03.2022. URL: <http://rcc.ru/article/rasshirenie-quot-yuzhnogo-gazovogo-koridoraquot-zhiznenno-vazhno-dlya-es-eu-reporter-86064>.
16. Азербайджан, Иран и Туркменистан обсуждают увеличение поставок газа в рамках трехстороннего свопа //Interfax-Азербайджан. 10.02.2022. URL: <http://interfax.az/view/858112>.
17. Стабильность экспорта азербайджанского газа - положительный фактор в газовом балансе ЕС. //TREND (Азербайджан). 24.03.2022. URL: <https://www.trend.az/business/energy/3572575.html>
18. Нефть и газ за рубежом. Т.35-36. //Университетская Библиотека Онлайн. URL: http://biblioclub.ru/index.php?page=book_red&id=51356
19. Гасумов Э.Р. Перспективы производства и транспортировки (экспорта) водорода в Азербайджане. //Естественные и технические науки. 2021. № 12. С. 228-232.22
20. Gasumov E.R. Technical and economic aspects of the development of the gas industry in Azerbaijan. //Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. 2020. no. 10(62). part. 4. P.25-28.
21. Формирования стратегических целевых показателей развития газовой отрасли Азербайджана в области инновационной деятельности //Гасумов Э.Р., Валиев В.М. // Фундаментальные исследования. 2022. № 2. С.10-15.
22. Innovative Risk Management for Geological and Technical (Technological). / Gasumov E.R., Gasumov R.A. //SOCAR Proceedings. 2020. No. 2. P.8-16. »
23. Gasumov E.R. The role and place of the gas sector in the fuel and energy complex of Azerbaijan. //Colloquium-journal. 2020. No. 30(82). part 3. P.38-41.
24. Мехдиев Э.Т., Гусейнов Д.Р. Особенности участия Азербайджанской Республики на мировом рынке природного газа. //Тренды и управление. 2017. № 3. С. 60-68.

İNNOVASIYALI İNKİŞAFIN PRİNSİPLƏRİ VƏ AQRAR SAHƏDƏ TƏZAHÜR FORMALARI

Daxil olub: 5 may 2022-ci il
Qəbul olunub: 8 iyun 2022-ci il
Received: 5 May 2022
Accepted: 8 June 2022

Fuad İbrahimov
i.ü.f.d., "Sosial-İqtisadi və Ekoloji Tədqiqatlar
Mərkəzi" İctimai Birliyi
fuadibrahim@mail.ru

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi innovasiyalı inkişafın prinsiplərinin təşəkkülü mühitinin, prinsiplərin və onların aqrar sahədə təzahürü formalarının səciyyələndirilməsidir. Tədqiqatın gedişində müşahidə, müqayisə, sistemli təhlil, elmi abstraksiya, məntiqi ümumiləşdirmə üsullarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi innovasiyalı inkişaf prinsiplərinin formalaşması mühitinin səciyyələndirilməsində, bilavasitə innovasiya fəaliyyətinin, innovasiyaların planlaşdırılması, təşviqi, regionallaşdırılması, rəqəmsallaşdırılması və idarə edilməsi prinsiplərinin vahid müstəvidə tədqiqində, həmin prinsiplərin aqrar sahədə təzahürünün əsas formalarının müəyyən edilməsində ifadə olunur. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilən nəticələr innovasiyalı inkişafın idarə edilməsi və təşviqi prinsiplərinin (o cümlədən aqrar sahədə) formalaşdırılması, innovasiya fəallığının təşviqi, innovasiya mühitinin rəqəmsallaşdırılması zamanı istifadə oluna bilər. Tədqiqat nəticəsində innovasiyalı inkişafın prinsiplərinə, o cümlədən aqrar sahədə innovasiya mühitinin təşəkkülü və reallaşdırılması prinsiplərinə dair müddəalar əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: prinsiplər, inkişaf, innovasiyalı fəaliyyət, aqrar sahə, rəqəmsallaşma.

ПРИНЦИПЫ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ И ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

Фуад Ибрагимов
к.э.н., Общественное объединение «Центр социально-экономических и экологических исследований»
fuadibrahim@mail.ru

Резюме

Цель исследования - охарактеризовать среду формирования принципов инновационного развития, принципы и формы их проявления в аграрном секторе. В ходе исследования использовались методы наблюдения, сравнения, систематического анализа, научной абстракции, логического обобщения. Оригинальность и научная новизна исследования выражается в характеристике среды фор-

мирования принципов инновационного развития, изучении принципов непосредственной инновационной деятельности, инновационного планирования, продвижения, регионализации, цифровизации и управления, выявления ключевых форм проявления этих принципов в сельском хозяйстве. Практическое значение исследования – полученные результаты могут быть использованы при формировании принципов управления и стимулирования инновационного развития, в том числе в аграрном секторе, стимулирования инновационной деятельности, цифровизации инновационной среды. В результате исследования были обоснованы положения о принципах инновационного развития, а также принципах формирования и реализации инновационной среды в аграрном секторе.

Ключевые слова: *принципы, развитие, инновационная деятельность, аграрный сектор, цифровизация.*

PRINCIPLES OF INNOVATIVE DEVELOPMENT AND FORMS OF MANIFESTATION IN THE AGRICULTURAL SECTOR

Fuad Ibrahimov

*Ph.D., “Socio-Economic and Ecological Research Center” Public Union
fuadibrahim@mail.ru*

Abstract

The purpose of the study is to characterize the environment for the formation of the principles of innovative development, the principles and forms of their manifestation in the agricultural sector. In the course of the study, methods of observation, comparison, systematic analysis, scientific abstraction, and logical generalization were used. The originality and scientific novelty of the research is expressed in the characterization of the environment for the formation of the principles of innovative development, the study of the principles of direct innovation, innovative planning, promotion, regionalization, digitalization and management, the identification of key forms of manifestation of these principles in agriculture. The practical significance of the study is that the results obtained can be used in the formation of principles for managing and stimulating innovative development, including in the agricultural sector, stimulating innovative activity, and digitalizing the innovative environment. As a result of the study, the provisions on the principles of innovative development, as well as on the principles of the formation and implementation of the innovative environment in the agricultural sector were substantiated.

Keywords: *principles, development, innovation, agricultural sector, digitalization.*

Giriş

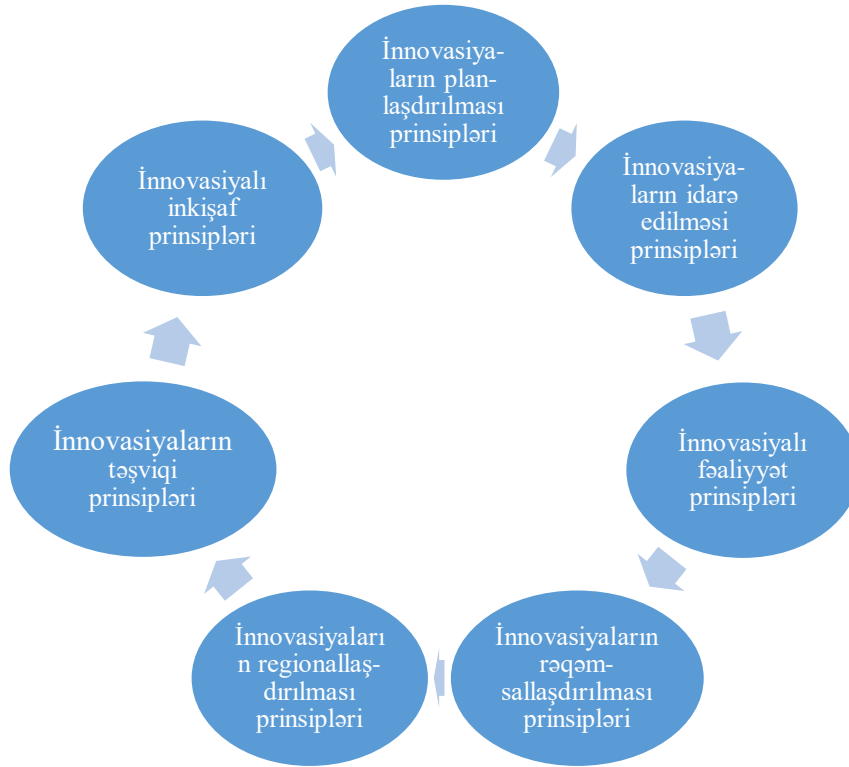
İnnovasiyalı fəaliyyətin məqsədlərinə nail olmaq üçün müəyyən norma, qayda və qanunauyğunluqlara riayət edilməlidir. Onların sistemli məcmusu kimi qəbul edilən prinsiplər innovasiyalı inkişafın əsas xarakteristikalarını müəyyən edir. İnnovasiyalı inkişafın bir çox kateqoriyaları kimi həmin fəaliyyətin prinsiplərinə, müxtəlif mənbələrdə münasibətlər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Digər tərəfdən innovasiyalı inkişaf prinsiplərinin formalaşması mühitinə münasibətdə də tədqiqatçıların və mütəxəssislərin yanaşmalarında fərqlər onların müqayisəli tədqiqini tələb edir. İnnovasiyalı inkişafın prinsipləri, onların formalaşması və reallaşdırılmasının nəzəri-metodoloji müdəcələrinin əsaslandırılması məsələləri kifayət qədər aktualdır.

İnnovasiyalı inkişafın prinsipləri: formalaşma və müqayisə

İnnovasiyalı inkişafın bütün əsas mərhələlərində mövcud və gözlənilən imkanların səciyyələndirilməsi, yenidən qiymətləndirilməsi və onların gerçəkləşdirilməsi yollarının araşdırılması həyata keçirilir. İqtisadi fəaliyyətdə innovasiya amilinin yeri və rolu, innovasiyalı inkişafın prinsiplərinə münasibətlə, onun detallaşdırma və əsaslandırma səviyyəsi ilə əlaqədardır. İnnovasiyalı proseslərin müxtəlif mərhələlərində innovasiyalı inkişafın prinsipləri fərqli formada təzahür edir. Başqa sözlə, aşağıdakı mənbədə göstərilədiyi kimi “innovasiya prosesi innovasiyaların yaradılması çərçivəsində hərəkətlərin ardıcılığı kimi çıxış edir. O, sosial-iqtisadi vəzifənin qoyulmasından tutmuş konkret sosial-iqtisadi faydanın əldə edilməsinə qədər bütün mərhələləri əhatə edir” [1, s.71].

İnnovasiyalı inkişafın prinsiplərini ətraflı səciyyələndirmək üçün ilk növbədə innovasiyalı fəaliyyət prinsiplərinə nəzər salmaq məqsədəuyğundur. Bir anlayış kimi prinsip dedikdə, əksər mənbələrdə, bu və ya digər fəaliyyətin mahiyyəti və inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənən norma, qayda və qanunauyğunluqlar nəzərdə tutulur. Haqqında danışılan norma, qayda və qanunauyğunluqlara riayət edilməsi ilk növbədə və başlıca olaraq qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa xidmət edir. Prinsiplər mahiyyət etibarilə icra prosesinin əksər iştirakçılarının iradəsindən birbaşa asılı olmaya bilər. Bununla belə, təcrübədə innovasiyalı fəaliyyəti tənzimləyən (idarə edən) subyektlərin hər birinin, bu və ya digər prinsipə münasibətdə öz mövqeyinin olması da nadir hal deyildir. Prinsipə münasibətdə subyektivlik yaradan belə meyillər, təcrübədən göründüyü kimi innovasiyalı fəaliyyət addımlarının tipikləşdirildiyi və imkan daxilində standartlardan istifadəyə üstünlük verildiyi şəraitdə tədricən zəifləyə bilər. Məsələ ondadır ki, innovasiyanın əsasında duran ideyanın maddiləşməsi, o cümlədən məhsul innovasiyasının ilkin nümunələrinin yaradılması istehsal standartlarından, bu və ya digər dərəcədə istifadə zərurətini şərtləndirir.

İnnovasiyalı inkişaf prinsipləri, çoxmərhləli və çoxfunksiyalı fəaliyyətlərin kəsişməsində formalaşır (şəkil 1).

Şəkil 1. İnnovasiyalı inkişaf prinsiplərinin formalaşması mühitinin komponentləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İnnovasiyalı inkişafın hər bir mərhələsində risklər və gözlənilən nəticələr haqqında danışılan prinsiplərin formalaşması və reallaşdırılması mühitinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

İnnovasiyalı inkişafın prinsipləri və onların bu və ya digər fəaliyyət sahəsində təzahür formaları davamlı olaraq tədqiqat predmeti olaraq araşdırılmaqla, elmi varislik bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. İnnovasiyalı iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndəsi Piter F. Drukerin əsərləri [2] innovasiyalı inkişafın prinsiplərinə münasibət bildirən əksər tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Haqqında danışılan görkəmli tədqiqatçı və tanınmış menecer innovasiyalı inkişaf prinsipləri kimi aşağıdakıları təqdim edir:

- “imkanlar baxımından innovasiya mənbələri təhlil edilməlidir;
- müştərinin tələbatı, arzusu və gözləntiləri müəyyən olunmalıdır;
- innovasiyalar sadə və məqsədmüvafiq olmalıdır; innovasiyalar kiçik məqsəddən başlamalıdır;
- innovasiyalar liderliyə yönəlməlidir” [3].

İnnovasiyaların yayılması və mənimsənilməsi baxımından sadəlik, müştəriyənlük, liderliyin motivləşdirilməsi kimi prinsiplərinə üstünlük verilməsi təcrübədə heç də həmişə özünü doğruldan yanaşma hesab edilmir. Mütəxəssislərin fikrincə, innovasiya və investisiya fəallığı yüksək olduğu halda, haqqında danışılan prinsiplər iqtisadi cəhətdən cəlbediciliyi ilə fərqlənir.

İnnovasiyalı fəaliyyətdən gözləntilər, ilkin yanaşmada real görünən imkanlarla və reallıqla şərtlənməlidir. Bu halda imkanların ehtimallı xarakterinin özünəməxsusluğu, bir çox amillərlə yanaşı, o cümlədən kreativliyin yaratdığı qeyri-müəyyənlik və reallığın ekstrapolyasiyasından gələn mühafizəkarlıq arasında nisbətə də şərtlənir. Başqa sözlə, aşağıdakı mənbədə göstəriləyi kimi “innovasiyalar çox da iddialı olmamalıdır. O reallığa uyğun və konkret olmalıdır” [4, s.106]. Qeyd olunan məqamlar, innovasiyalı inkişaf nəzəriyyəsinin klassiklər tərəfindən formalaşdırılmış təməl prinsiplərinə uyğundur [5].

Yeni ideyanın reallaşdırılmasının ilk addımlarından biri onun gerçəkləşdirilməsi imkanlarına doğru əməli hərəkətin əsas xarakteristikalarını proqnozlaşdırmaqdır. Bu baxımdan, innovasiyalı fəaliyyətin planlaşdırılması ortaya özünəməxsus metodoloji vəzifələr qoyur.

İnnovasiyalı inkişafın idarə edilməsi prinsiplərinə metodoloji yanaşmaların araşdırıldığı mənbələrdə innovativ modernləşdirmənin zəruriliyini şərtləndirən amillərə münasibət maraq doğurur. Bu baxımdan, aşağıdakı mövqə ilə razılaşmaq olar ki, “bu gün maliyyə resursları çatışmazlığı, stoxastikliyi və heterojenliyi olan əksər sosial-iqtisadi sistemlərin innovativ və struktur modernləşdirilməsinə ciddi ehtiyacı vardır” [6, s. 1]. Konkret halda, iqtisadi sistemlərin innovasiyalı inkişafı baxımından maliyyə çatışmazlığı amilinin stoxastiklik və heterogenlik kimi mühityaradan amillərlə bir sıraya qoyulması fikri ilə, zənnimizcə yalnız müəyyən qeyd-şərtlərlə razılaşmaq olar.

İnnovasiyalı fəaliyyətin başlanğıc mərhələlərindən biri kimi planlaşdırılma mərhələsində əsas götürülən prinsiplərə aşağıdakılar aid edilir: “yeniliklərin planlaşdırılmasının perspektivli olması prinsipi; planlaşdırmanın proqram-məqsədlililiyi prinsipi; yeniliklərin planlaşdırılmasının fasiləsizliyi prinsipi; planlaşdırılmanın kompleksliyi prinsipi” [7]. İnnovasiyaların planlaşdırılması proqnozlara əsaslanır ki, bu da onun perspektivliliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Elmi innovasiyaların planlaşdırılmasında sahədaxili və sahələrarası əlaqələrin rolu artıqca proqram məqsədli yanaşmadan istifadəyə ehtiyac da nəzərəcarpacaq dərəcədə artır. Bu işə planlaşdırmanın proqram məqsədli prinsipinin norma və tələblərini aktuallaşdırır.

İnnovasiyaların bazaryönlüyünün təmin edilməsi onun daim dəyişən konyunktura uyğunlaşmasını, o cümlədən planlaşdırmanın fasiləsizliyini tələb edir. İnnovasiyalı

fəaliyyət sifarişçilərinin tələblərinin dəyişməsi və bu kimi bir sıra digər amillər də həmin prinsipə riayət olunması zərurətini şərtləndirir. İnnovasiyalı işləmələrin səmərəliliyinə münasibət bildirmək üçün sosial-iqtisadi, texnoloji, ekoloji və digər xarakterli nəticələri kompleks surətdə qiymətləndirilməlidir [8, s.1–12].

İnnovasiyalı inkişafın planlaşdırılan göstəricilərinin seçimi zamanı planlaşdırmanın kompleksliyi prinsipinə riayət edilməlidir. Rəqəmsallaşmanın intensivləşdiyi hazırkı dövrdə planlaşdırmanın kompleksliyinin təmin olunması baxımından innovasiyalı fəaliyyətin elmtutumluğunun əsas xarakteristikalarının nəzərə alınması məsələləri xüsusi aktualıq kəsb edir. Elmi dövriyyədə haqqında danışılan meyilin əsasında rəqəmsal mühitin “digər mühitləri riyazi qanunlar əsasında modelləşdirmək üçün istifadə edilən məntiqi obyektlərin fəaliyyət mühiti” kimi qəbul edilməsi durur [9]. Başqa sözlə, rəqəmsal mühit imkanları innovasiyalı inkişafın planlaşdırılmasının kompleksliyi halında elmi innovasiyaların maddiləşməsi proseslərinə rəvac verə bilər.

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və tarazlı inkişafı regional miqyasda innovasiya fəalliyətinin təşviqi məsələlərini gündəliyə çıxarır. Bəzi mənbələrdə innovasiyalı inkişafın “regionallaşdırılması” prinsipinin şərhə verilir və həmin prinsipin əhəmiyyətini şərtləndirən bəzi amillər səciyyələndirilir [10]. Yuxarıda istinad edilmiş mənbədə, regionun innovasiyalı inkişafının əsaslandığı prinsiplər qismində ilk növbədə aşağıdakılar göstərilir:

- “regionun innovasiyalı inkişafı regional innovasiya mühitində həyata keçirilir; regionun innovasiyalı inkişafı prosesi regional innovasiya sisteminin qurulması ilə formalaşır;
- regionun innovasiyalı inkişafı həm fərdin, həm də bütün cəmiyyətin innovasiyalı düşüncə və qavrayış qabiliyyətinə əsaslanır;
- regionun innovasiyalı inkişafının səmərəliliyi bilavasitə regional innovasiya mədəniyyətindən, yəni innovasiya fəaliyyətinin əhatəli motivasiya sistemindən asılıdır;
- dövlətin innovasiya siyasəti regionun innovasiyalı inkişafına idarəedici təsir göstərir;
- regionun innovasiyalı inkişaf qabiliyyəti regional innovasiya potensialının səviyyəsi ilə xarakterizə olunur” [11].

İnnovasiya menecmentinin prinsiplərinə müvafiq mənbələrdə aşağıdakılar aid edilir:

- “- diqqətin gələcək istehlakçılara verilməsi;
- innovasiyada liderlik;
- işçilərlə qarşılıqlı tərəfdaşlıq münasibətləri;
- sistemli yanaşma;
- yeniliklərin davamlı olması;
- reallaşmamış imkanların axtarılması və s.” [12].

Digər yanaşmalar da vardır. Deyək ki, innovasiya menecmentinin yoxlanmış səkkiz prinsipi kimi aşağıdakılar qeyd olunur: “inkişafın tempini sürətləndirin; inkişafda həddi aşmayın; uğursuzluğa, bu baş verəcəksə, fəaliyyətinizin başlanğıcında düçar olun; orta müddətli şaxələndirmə aparın; tədqiqat mərhələsində prioritetləri əsaslandırın; gözlənilməz imkanları həvəsləndirin və fürsətləri qiymətləndirin; səlis inkişaf və innovasiyanı təşviq edin; komandada işi öyrənin” [13].

Bütün fəaliyyət istiqamətlərində olduğu kimi innovasiyalı fəaliyyətdə də insan amili həlledicidir. Bu baxımdan, həmin amilin innovasiyalı inkişaf prinsiplərinin icrasında yeri və rolu barədə aşağıdakı fikir, zənnimizcə, diqqətəlayiqdir. “İnnovasiyalı inkişaf” sosial-iqtisadi proseslərin mahiyyətini açmaq üçün onun həyata keçirilməsi baxımından zəruri olan şərtləri (məsələn, innovasiya mühitinin və innovasiya sisteminin mövcudluğu) əks etdirən, onun təşkilinin bir sıra prinsiplərini müəyyən etmək lazımdır. İnnovasiyalı proseslərdə insan amilinin, o cümlədən şəxsin və cəmiyyətin innovasiyaya həssaslığının, innovativ təfəkkürün inkişafı üçün motivasiya mexanizmlərinin vacibliyi önə çəkilmişdir” [11].

İnnovasiyaların təşviqinin insan amili bağlı, bu və ya digər dərəcədə formalaşmış prinsipləri də, hazırkı dövrdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Həmin prinsiplər qismində aşağıdakılar təqdim olunur: innovasiyalar insanların ideyanı problemə çevirdiyi andan başlayır; innovasiyaların da sistemə ehtiyacı var; güclü həvəs enerji, ağırlıq isə tərkib hissəsidir (bu prinsip, ideyalara güclü həvəsin daim böyük çətinliklərlə müşayiət olunduğunu ifadə edir); birgə yerləşmə daha səmərəli mübadiləni təşviq edir; fərqlərdən (müxtəlifliklərdən) vaxtında yararlanmaq lazımdır [14].

İnnovasiyalı inkişafın prinsiplərinin aqrar sahədə təzahürləri

İnnovasiyalı inkişafın prinsiplərinin aqrar sahədə təzahür formalarından danışarkən, zənnimizcə, hər şeydən əvvəl yuxarıda qeyd olunan prinsiplərin kənd təsərrüfatının fəaliyyət sahəsi kimi özünəməxsusluğundan irəli gələn modifikasiyalarına diqqət yetirmək məqsədəuyğundur. Aqrar innovasiyalar bəşəriyyətin qarşılaşdığı ehtiyaclardan yararlanır. Daha az resurslarla daha çox ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək zərurəti müvafiq aqrotexnoloji və digər ideyaları problem kimi qarşıya qoymağı tələb edir. İnnovasiyaların aqrar sahədə sistem əmələ gətirməsi aqrobioloji, texnoloji, iqtisadi və digər xarakterli amillərin təsirinin vahid aspektdə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Sahədə innovasiyalı inkişaf sisteminin formalaşmasının başlanğıc vəziyyətini səciyələndirmək baxımından yüksək reproduksiya toxum istehsalından, yüksəkkeyfiyyətli damazlıq kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsindən tutmuş hazır məhsulun son istehlakçıya itkisiz çatdırılmasına qədər aqrar fəaliyyətin bütün mərhələlərində innovasiyalara ehtiyac qiymətləndirilməlidir. Həmin ehtiyaclara, dayanıqlı

inkişafın prioritet olduğu dövrdə ətraf mühitin mühafizəsi müstəvisində daha çox diqqət yetirilir [15].

Növbəti mərhələlərdə həmin ehtiyacların ödənilməsi üçün elmi ideyaların maddiləşməsi üzrə elmi innovasiyaların yaradılması, yayılması və mənimsənilməsi də sistemli əsasda aparılmalıdır. Bu proseslərdə söylərin birgəliyinin təmin edilməsi innovasiyalı inkişafın prinsiplərinə münasibətdə də pozitiv təzahürlər üçün əsas ola bilər.

Milli və qlobal səviyyələrdə aqrar innovasiyalı inkişaf regional innovasiya potensialının formalaşması və reallaşdırılması məsələlərinə diqqət tələb edir. İnnovasiyalı fəaliyyətin regional planlaşdırılması prinsipləri sahəyə dövlət himayəsi siyasətinin prioritetləri nəzərə alınmaqla reallaşır. Bu və ya digər səbəblərdən innovasiyalı fəaliyyətin regional planlaşdırılması aqrar innovasiyaların planlaşdırılması təcrübəsində proqram məqsədli yanaşmanın imkanları istifadə olunur.

Regional inkişaf proqramları əsasında kənd təsərrüfatı istehsalı innovasiyalarının tətbiqi konsepsiyasına və prinsiplərinə tədqiqatçı münasibəti proqram məqsədli yanaşmanın inkişafının özünəməxsusluğunun gənəzi kimi maraq kəsb edir [16].

Təsərrüfatçılıq təcrübəsində, xüsusilə post sovet məkanı ölkələrinin bir çoxunda “kənd təsərrüfatı istehsalı üçün yeniliklər, təəssüf ki, təcrübə sınaqdan keçirilmir bir qayda olaraq konkret fermerlərin malik olduğu müəyyən istehsal şəraiti ilə bağlı əsas texnoloji xəritələr hazırlanmır. Buna görə də, bir çox hətta səmərəli aqrar innovasiyalar yalnız yenilikçilərin mülkiyyəti olaraq qalır” [17, s.15].

İnnovasiyaların mənimsənilməsi baxımından aqrar sahədə mövcud olan bu və ya digər problemlərin həlli innovasiyalı inkişaf prinsiplərinə riayət edilməsi vəziyyətinə daha əsaslı yanaşmalar üçün əsas olmalıdır.

Sahədə innovasiyalı inkişafın prinsiplərinin təzahürləri qismində, aqrar siyasətin prioritetlərini də nəzərə alan aşağıdakı tədqiqatın nəticələri müəyyən maraq kəsb edir. “Aqrar sahədə innovasiya potensialının reallaşdırılması üçün innovasiyalı inkişafın bütün əsas prinsiplərinə riayət edilməlidir. Sahədə istehsal fəaliyyəti ilə birgə aqrar siyasətin də innovasiyalı inkişaf prinsiplərinə uyğun olması digər xüsusiyyət kimi qeyd edilməlidir” [18, s.17].

Aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın prioritetləri onun reallaşdırılması prinsiplərinin aqrar fəaliyyət mühitində təzahürlərinə, gözləndiyi kimi təsirsiz qalmır. Odur ki, innovasiyalı aqrar inkişaf konsepsiyasında prioritetlər və prinsiplər arasında birgəlik imkanları bu və ya digər aspektlərdə araşdırılır. Müvafiq mənbələrdə həmin imkanların [19] iqtisadi və inteqrasiya aspektlərinə xüsusi diqqət verilir.

Aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın bütün əsas prinsiplərinə riayət edilməsi zərurəti özünü rəqəmsal aqrar mühitdə innovasiya potensialının reallaşdırılması müstəvisində də kifayət qədər əyani surətdə göstərir. “Aqrar sahədə rəqəmsallaşma potensialının

gerçəkləşdirilməsi, aqrar-ərzaq sektorunun istehsal - satış zəncirinin bütün iştirakçılarının əməkdaşlığı olmadan qeyri-mümkündür. Özəl bölməni və dövləti təmsil edən rəqəmsal məhsullar sənayesi və aqrar-ərzaq sektorunun oyunçuları tərəfindən rəqəmsal aqrar sahənin imkanlarından istifadə vəziyyətinin icmalının hazırlanmasına zərurət vardır” [20, s.16].

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sayəsində innovasiyalı aqrar inkişaf, bəşəriyyətin qarşısında duran ən böyük problemin həllində - əhalinin ərzaqla etibarlı təminatında mühüm rol oynamaq iddiasındadır. Bəzi mənbələrdə hətta rəqəmsallaşma prinsiplərinin ölkələrarası innovasiyalı aqrar inkişaf səviyyələrinin yaxınlaşmasına xidmət etmək imkanları barədə bəhs edilir. “Yerli aqrar istehsalçılar rəqəmsallaşma prinsiplərini tətbiq etməklə, göstəricilərini inkişaf etmiş ölkələrin istehsal göstəricilərinə yaxınlaşdıra bilərlər” [21, s.16].

İnnovasiyaların rəqəmsallaşdırılması prinsiplərinə və onların aqrar sahədə təzahürü formaları barədə qeyd olunanlara aşağıdakıları əlavə etmək olar. İlk növbədə onu demək lazımdır ki, Böyük Verilənlərin tərkibində, innovasiya ehtiyacları baxımından daha faydalı verilənlərin seçilməsi alqoritmi qurulmalıdır. Rəqəmsal transformasiyalarda, o cümlədən aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf proseslərində əlaqələndirici halqa, konkret məqsəd baxımından birmənalı surətdə təyin olunmalıdır. İnnovasiya proseslərinin idarə edilməsində rəqəmsal mühitin üstünlüklərinin reallaşdırılması prioritetləri əsaslandırılarkən, prinsiplərə riayət olunmasının faktiki və arzu edilən səviyyələrinin qiymətləndirilməsi.

İstehsal kommersiya fəaliyyətlərində, o cümlədən aqrar sahədə innovasiyaların rəqəmsallaşdırılması prinsipləri, təcrübədən göründüyü kimi biznes mühitinə və proseslərinə baxışlarda bir çox məhdudiyyətləri aradan qaldırmaqdadır. Odur ki, rəqəmsallaşma sayəsində, texnoloji məhdudiyyət şərtlərini nəzərə almadan yeni biznes növləri yaratmaq və qarşıda duran müvafiq biznes vəzifələrini stukturlaşdırmaq mümkündür. Biznesin texnoloji təminatını isə sonradan seçmək və ya yaratmaq olar. Bu müddəanı innovasiyaların rəqəmsallaşdırılması prinsipi kimi qəbul etmək mümkündür.

Nəticə

Araşdırmaların nəticələrini xülasə edərək, qeyd edə bilərik ki, innovasiyalı inkişafın prinsipləri innovasiyalı fəaliyyətin mahiyyəti və inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənən norma, qayda və qanunauyğunluqlara riayət edilməsi halında qarşıya qoyulan məqsədə doğru hərəkətin xarakteristikalarını yaxşılaşdırmalıdır. Prinsiplərin formalaşma mərhələsində subyektiv cəhətlərdən azad olması dərəcəsinin yüksəldilməsi təkmilləşmənin meyarı kimi qəbul oluna bilər. İnnovasiyalı inkişaf prinsipləri çoxfunksiyalı fəaliyyətlərin - planlaşdırma, idarəetmə, təşviq, istehsal (xidmət), regionallaşdırma, rəqəmsallaşma və digər bu kimi bir sıra fəaliyyətlərin kəsişməsində formalaşır. Sadalanan

fəaliyyətlərin əsaslı yenilənməsi və innovasiyalı modernləşdirilməsi halında innovasiyalı inkişaf prinsipləri fərqli təzahür formalarına malik ola bilər. Təbiq sahəsindən asılı olaraq innovasiya proseslərində də prinsiplial fərqlər müşahidə edilir. Rəqəmsal mühitdə innovasiyalı inkişafın prinsipləri, yüksək ehtimalla biznes mühiti üçün hazırda səciyyəvi olan məhdudiyətlərə bir çox hallarda etina etməyəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ковалев Г. Д. Инновационные коммуникации / Г. Д. Ковалев. М. : Юнити, 2010. 274 с.
2. Peter F. Drucker. Innovation and Entrepreneurship Paperback. Publisher: Harper Business; Reprint edition – May 9, 2006. 288 pages
3. Robert W. Swaim, Ph.D. (2021). Principles of Innovation: Getting Rid of Yesterday. <https://www.corporatelearningnetwork.com/d-e-i-b/articles/principles-of-innovation-getting-rid-of-yesterday>
4. Veland Ramadani, Shqipe Gerguri (2010) Innovation: Principles and Strategies. Published online in Wiley Online Library. (wileyonlinelibrary.com) pp.101-110. DOI:10.1002/jsc.888
5. Шумпетер Й. Теория инновационной экономики. Москва, «Эксмо», 2007, 854 с.
6. Geraskina I. N., Zagrebelnyi A. N. Methodological principles of innovative development of economic systems. DEFIN-2021: IV International Scientific and Practical Conference March 2021 Article No.: 16. Pages 1–5 <https://doi.org/10.1145/3487757.3490852>. Online:13 February 2022. Publication History
7. Сущность и принципы планирования инноваций. <https://econ.wikireading.ru/21873>
8. Osman Yılmaz, Pinar Comez. (2020) Innovation: Principles and Practices. In book: Innovation: Principles and Practices (pp.1 - 12). Publisher: Gazikitabevi
9. ГОСТ Р 52292-2004: Информационная технология. Электронный обмен информацией. Термины и определения// https://normative_reference_dictionary.academic.ru
10. Полякова А.П., Солодков М.В. Инновационное развитие региона: экономическая сущность и принципы. Baikal Research Journal.2015. Т.6,№1. DOI 10.17150/2072-0904.2015.6(1).11
11. Теоретические аспекты инновационного развития региона. Экономическая сущность и принципы инновационного развития региона. https://studbooks.net/1764079/ekonomika/teoreticheskie_aspekty_innovatsionnogo_razvitiya_regiona
12. Инновационный менеджмент. <https://www.e-xecutive.ru/wiki/index.php>
13. Remi Maniak (2015) The 8 proven principles for managing innovation. <http://parisinnovationreview.com/articles-en/the-8-proven-principles-for-managing-innovation>
14. Robert Rosenfeld (2006) Making the Invisible Visible: The Human Principles for Sustaining Innovation Paperback. Publisher : Xlibris, 256 pages
15. Jeffrey Sayer, Kenneth G. Cassman. (2013) Agricultural innovation to protect the environment. 110 (21) 8345-8348| <https://doi.org/10.1073/pnas.1208054110>
16. Robin Arani Buruchara, J. B. Tukahirwa, Imelda Night Kashaija ,Andrew Farrow (2013) Principles, design and processes of integrated agricultural research for development: Experiences and lessons from LKPLS under the SSACP. <https://www.researchgate.net/publication/266558866>
17. Федоренко В. Ф., Буклагин Д. С., Аронов Э. Л. Инновационная деятельность в АПК: состояние, проблемы, перспективы. М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2010. 280 с.
18. Hall, A., Sulaiman, R., Beshah, T., Madzudzo, E. and R. Puskur. 2009. Agricultural innovation system capacity development: Tools, principles or policies? Capacity.org (37): 16-17
19. Yarmolenko J. (2019) innovative pathway to develop agrarian sector: problems and priorities. doi:10.32702/2307-2105-2019.4.65
20. Digital technologies in agriculture and rural areas briefing paper by Nikola M. Trendov, Samuel Varas, and Meng Zeng Food and Agriculture Organization of the United Nations Rome, 2019, 26 p.
21. Афонина В.Е. Влияние цифровизации на развитие аграрного сектора экономики // Международный сельскохозяйственный журнал. № 3 (363). 2018, с.15-17

***“GƏNC TƏDQIQATÇILARIN
ELMİ ƏSƏRLƏRİ” RUBRİKASI***

BEYNƏLXALQ STANDARTLARA UYGUN OLARAQ BANKLARDA QIYMƏTLİ KAĞIZLAR ÜZRƏ ƏMƏLİYYATLARIN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Daxil olub: 18 aprel 2022-ci il
Qəbul olunub: 15 avqust 2022-ci il
Received: 18 April 2022
Accepted: 15 August 2022

Nigar Məmmədova
doktorant, Bakı Biznes Universiteti
nigarmammadova0@yahoo.com

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi qiymətli kağızlar bazarının əsas amili kimi çıxış edən banklarda beynəlxalq standartlara uyğun maliyyə alətlərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi və rəqabət mühitində üstünlük əldə etmək imkanının yaradılmasıdır. Tədqiqat işində sistemli yanaşma, təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində məqalədə qiymətli kağızların uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təşkilinin maliyyə aktivləri və öhdəliklərinin real dəyəri haqqında daha etibarlı informasiya əks etdirəcəyi, onun şəffaflığının və müqayisəliliyinin təmin ediləcəyi əsaslandırılır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti maliyyə alətlərinin mövcud beynəlxalq standartlarının təhlili əsasında banklarda qiymətli kağızların uçotda əks etdirilməsinin və qiymətləndirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir ki, bunun da həmin aktivlərin uçotda və hesabatda düzgün və etibarlı əks etdirilməsində, onların səmərəli idarə edilməsində mühüm əhəmiyyəti ola bilər.

Açar sözlər: bank, beynəlxalq standart, qiymətli kağızlar, risklərin sığortalanması, maliyyə hesabatı.

DIRECTIONS FOR IMPROVING THE ACCOUNTING OF SECURITIES TRANSACTIONS IN BANKS IN ACCORDANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS

Nigar Mammadova
Ph.D student, Baku Business University
nigarmammadova0@yahoo.com

Abstract

The main purpose of the study is to improve the accounting of financial instruments in accordance with international standards in banks that act as a key factor in the securities market and to create an opportunity to gain a competitive advantage. Systematic approach, analysis and generalization methods were used in the research.

As a result of the research, the article argues that the organization of securities accounting in accordance with international standards will provide more reliable information about the real value of financial assets and liabilities, ensure its transparency and comparability. The practical significance of the research is to determine the main directions of accounting and valuation of securities in banks based on the analysis of existing international standards of financial instruments, which is important for the correct and reliable recording of these assets in accounting and reporting, their effective management.

Keywords: bank, international standard, securities, risk insurance, financial reporting.

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УЧЕТА ОПЕРАЦИЙ С ЦЕННЫМИ БУМАГАМИ В БАНКАХ В СООТВЕТСТВИИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ СТАНДАРТАМИ

Нигяр Мамедова

*докторант, Бакинский университет бизнеса
nigarmammadova0@yahoo.com*

Резюме

Основной целью исследования является совершенствование учета финансовых инструментов в соответствии с международными стандартами в банках, выступающих ключевым фактором на рынке ценных бумаг, и создание возможности для получения конкурентного преимущества. В исследовании использовались системный подход, методы анализа и обобщения.

В результате исследования в статье утверждается, что организация учета ценных бумаг в соответствии с международными стандартами позволит получить более достоверную информацию о реальной стоимости финансовых активов и обязательств, обеспечит ее прозрачность и сопоставимость. Практическая значимость исследования заключается в определении основных направлений учета и оценки ценных бумаг в банках на основе анализа действующих международных стандартов финансовых инструментов, что важно для правильного и достоверного отражения этих активов в учете и отчетности, их эффективного управления.

Ключевые слова: банк, международный стандарт, ценные бумаги, страхование рисков, финансовая отчетность.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, kommertiya banklarının emitent, investor və vasitəçi kimi çıxış edərək qiymətli kağızlarla müxtəlif əməliyyatlar həyata keçirmək hüququ vardır.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarında maliyyə alətləri ən mürəkkəb sahələrdən biri hesab edilir. Müasir dövrdə qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatlar haqqında informasiyanın uçot və hesabatlarda əks etdirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun onun daha təkmil metodikasının təşkili olduqca vacibdir.

Müasir dövrdə əksər bazar subyektlərin fəaliyyətində maliyyə alətləri əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycanda həm kommertiya, həm də qeyri-kommertiya təşkilatları öz fəaliyyətində maliyyə alətlərindən geniş istifadə edir.

Maliyyə alətləri maliyyə institutlarının, xüsusilə bankların aktiv və öhdəliklərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir və maliyyə bazarının səmərəli fəaliyyətini təmin edir. Təcrübə göstərir ki, ölkənin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi əhəmiyyətli şəkildə bank sektorunun inkişafından asılıdır. Bank sektorunun dinamik inkişafı hüquqi, investisiya və vergi mühitinin sağlamlaşdırılmasını, xüsusilə bank sistemində mühasibat uçotu və hesabat, daxili audit sisteminin təşkilinin müasir dövrün tələblərinə adekvatlığını tələb edir.

Əsas hissə

Maliyyə alətlərinin uçotu müasir beynəlxalq mühasibat uçotunun ən mürəkkəb sahələrindən biridir. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarında məzmununa, müzakirə miqyasına görə daha çox diqqəti cəlb edən - maliyyə alətlərinin uçotudur. Bank sistemində beynəlxalq uçot və hesabatın tələblərinə uyğun bank uçotunun təşkili bütün istifadəçilər tərəfindən bank informasiyasının dəqiq mövqələşdirilməsini tələb edir [2]. Ölkənin bank sektorunda beynəlxalq standartlar uyğun mühasibat uçotunun formalaşdırılmasını üç mərhələyə - hazırlıq, ilkin və əsas - ayırmaq olar.

Maliyyə alətlərinin uçotu sahəsində birinci qrup problemlərə onun iqtisadi mahiyyəti və hüquqi xarakteri, onların təsnifatlaşdırılması xüsusiyyətləri, həmçinin bankın investisiya cəlb ediciliyinin qiymətləndirilməsinə təsirini aid etmək olar. Bankların qiymətli kağızlarla bağlı həyata keçirilən əməliyyatlarının həcmünün və miqyasının artması müxtəlif səviyyələrdə maliyyə alətlərinin uçotunun mükəmməl standartlarının hazırlanmasına, uçot nöqtəyi-nəzərindən “maliyyə alətləri”, “maliyyə qoyuluşu”, “maliyyə investisiyası”, “maliyyə aktivləri”, “qiymətli kağızlar” kimi anlayışların dəqiq mahiyyətinə, maliyyə alətlərinin təsnifat kriterilərinin konkretləşdirilməsinə və s. diqqəti artırmışdır. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartında mühasibat uçotundan tətbiq baxımından maliyyə alətlərinin mahiyyətinə daha müfəssəl izahat verilir.

Maliyyə alətləri anlayışı özünə maliyyə aktivləri, maliyyə öhdəlikləri və paylı vasitələri daxil edir. Müxtəlif mənbələrin müqayisəli araşdırılmasına əsaslanaraq maliyyə alətləri dedikdə, pul vəsaitlərini və bir iştirakçının maliyyə aktivlərinin, digər iştirakçının maliyyə öhdəliklərinin, yaxud paylı vasitələrinin yaranmasına gətirib çıxaran, müəyyən risklərlə müşahidə edilən maliyyə müqavilələrini birləşdirən mühasibat uçotu kateqoriyası başa düşülür.

Beynəlxalq təcrübədə uçot və hesabat baxımından maliyyə alətlərinin təsnifatlaşdırılmasında çoxsaylı kriterilərdən (əsas dəyişənlərdən, tədavül xarakterindən, istifadə məqsədlərindən, investorların tipindən asılı olaraq, maliyyə bazarının segmentinə, maliyyə öhdəliklərinin xarakterinə, gəlirlilik səviyyəsinin təminatlılığına, risk səviyyəsinə, likvidlik səviyyəsinə, maliyyə alətləri haqqında informasiyanın mühasibat balansında əks etdirilmə imkanlarına, əmlak vəziyyətinə təsirinə, investisiya gəlirlərinə vergi qoyma şərtlərinə görə və s.) istifadə edilir [7, səh.48].

Bankın mühasibat uçotunda maliyyə alətlərinin tanınması (əks etdirilməsi) məqsədilə o, müqavilə predmetinin mahiyyətinə uyğun olaraq həm maliyyə aktivini, həm maliyyə öhdəliyi, yaxud paylı vasitə kimi təsnifatlaşdırılmalıdır (cədvəl 1.)

Cədvəl 1. Maliyyə alətlərinin beynəlxalq təsnifatı

Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartı (IAS) 39 “Maliyyə alətləri: tanınma və qiymətləndirmə”	
Maliyyə aktivləri	Maliyyə öhdəlikləri
1. Mənfəət yaxud zərərlər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən maliyyə aktivləri	1. Mənfəət yaxud zərərlər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə yenidən qiymətləndirilən maliyyə öhdəlikləri
2. Ödəməyə qədər saxlanılan investisiyalar	2. Sair maliyyə öhdəlikləri
3. Debitor borcları	
4. Satış üçün mövcud olan maliyyə aktivləri	
Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartı (IFRS) 9 “Maliyyə alətləri”	
Maliyyə aktivləri	Maliyyə öhdəlikləri
1. Amortizasiya dəyəri üzrə qiymətləndirilən aktivlər	1. Mənfəət yaxud zərərlər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə yenidən qiymətləndirilən maliyyə öhdəlikləri
2. Digər məcmu gəlirdə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən aktivlər	2. Maliyyə aktivinin köçürülməsinin tanınmanın dayandırılması şərtlərinə cavab vermədiyi və ya davamlı iştirak yanaşması tətbiq edilən zaman yaranan maliyyə öhdəlikləri
3. Mənfəət və ya zərər hesablarında ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən aktivlər	3. Sair maliyyə öhdəlikləri

Onu da qeyd edək ki, “Maliyyə alətləri: tanınma və qiymətləndirmə” (IAS 39) standartının “Maliyyə alətləri” (IFRS 9) standartı ilə əvəzlənməsi maliyyə aktivlərinin dəyərsizləşməsi məsələsinin aktuallaşması ilə bağlı olmuşdur. Əsas ideya məruz qalmış deyil, gözlənilən zərərlər yeni modelinin tətbiqidir. Yeni standart tələb edir ki,

iqtisadi subyektlər, o cümlədən banklar maliyyə aktivlərinin ilkin tanınmasında dərhal zərərləri də tanınmalıdır və müntəzəm əsasda zərərlər üçün ehtiyatlar yaradılmasına yenedən baxmalıdır. Ehtiyatları təkrar qiymətləndirərkən, yalnız baş verən mənfi hadisələri deyil, həmçinin cari və gələcək vəziyyət nəzərə alınmalıdır. Bu standart maliyyə aktivlərinin təsnifatı və qiymətləndirilməsi, dəyərsizləşmə (qiymətdəndüşmə), maliyyə öhdəliklərinin təsnifatı və qiymətləndirmə və risklərin sığortalanmasının uçotu kimi dörd sahəni əhatə edir [12]. Deməli, (IFRS) 9 “Maliyyə alətləri” standartı maliyyə alətlərinin uçotu vəzifəsini onların ədalətli və amortizasiya dəyəri üzrə qarışıq uçotu modelini tətbiq etməklə həll edir.

Banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunda ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirmə prinsipi konseptual əsasdır. Ədalətli dəyər prinsipindən istifadə edilməsi mühasibat (maliyyə) hesabatlarını əhəmiyyətli şəkildə informasiyalı və etibarlı etməyə imkan verir. Həmin standartın tələblərinə uyğun olaraq bank uçotunda qiymətli kağızlarla əməliyyatlar maliyyə aktivlərinin idarə edilməsi baxımından bankın məqsəd və strategiyalarının, maliyyə aktivləri üzrə pul axınlarının xarakteristikasının təhlilindən asılı olaraq, ya ədalətli, ya da amortizasiya dəyəri üzrə qiymətləndirilir.

Maliyyə alətlərinin uçotunun ən mürəkkəb istiqamətlərindən biri risklərin sığortalanması əməliyyatlarının uçotudur. Risklərin sığortalanması tanınmış aktivlərin yaxud öhdəliklərin, pul axınlarının və ədalətli dəyərinin, qəti sazişlərin yaxud ədalətli pul axınlarının (risklərin sığortalanması maddələrinin) dəyişməsinə qarşılaşmaq üçün (risklərin sığortalanması vasitəsi) bir maliyyə vasitəsinin məqsəduyğun tətbiqi yolu risklərin idarə edilməsidir.

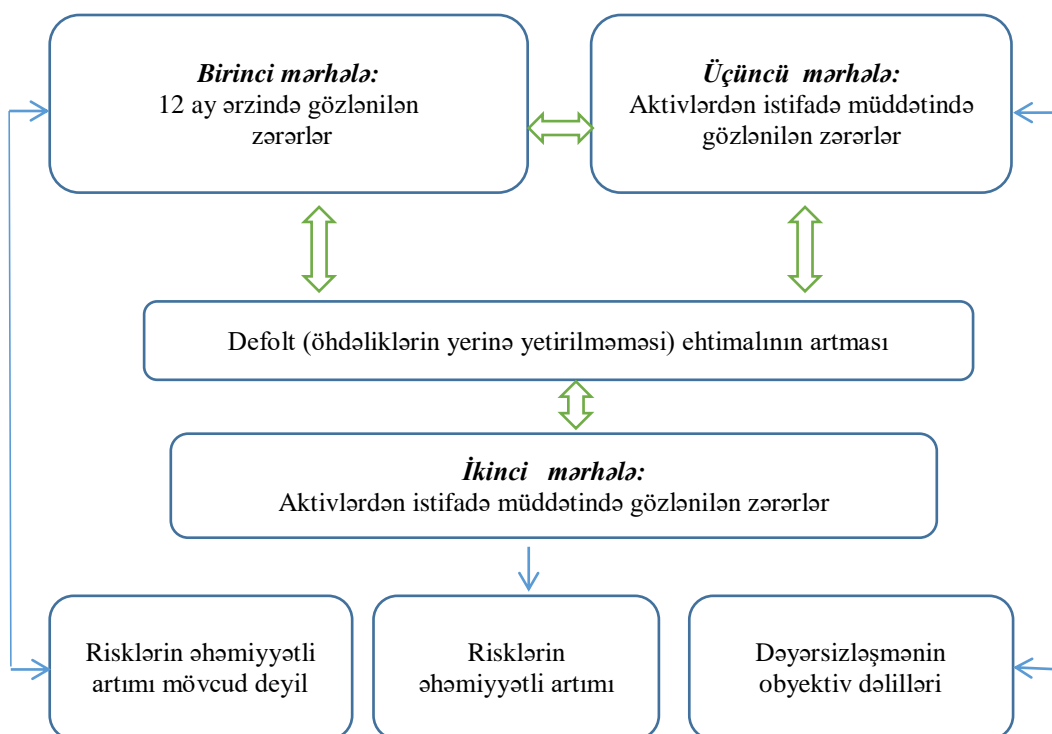
Deməli, (IFRS) 9 “Maliyyə alətləri” standartında yeni yanaşmanı iki mühüm bölməyə - aktivlərin təsnifatı və ehtiyatların uçotuna - aid etmək olar. Maliyyə aktivləri amortizasiya dəyəri üzrə qiymətləndirilən, sair məcmu gəlir vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən və gəlir yaxud zərərlər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən aktivlər kateqoriyaları üzrə təsnifatlaşdırılmalıdır.

Borc vasitələrinin təsnifatı həmin aktivlərin idarə edilməsinin biznes modelindən, yəni aktivlərin hansı məqsədlərlə (saxlanılmaq, gəlir əldə etmək yaxud satış) əldə edilməsindən asılıdır. Belə ki, əgər borc vasitəsi müqavilə üzrə ödəmələr əldə etmək məqsədilə saxlanılırsa (əsas borcu və faizləri çıxmaqla) o, amortizasiya dəyəri üzrə qiymətləndirilməlidir. Aktivlərin satışı və ödəmələr əldə etmək üçün nəzərdə tutulan maliyyə alətləri sair məcmu gəlir vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilir. Əsas borc və faizlərlə yanaşı, digər hər hansı bir ödəmələr əldə etmək üçün nəzərdə tutulan maliyyə aktivləri dəyişiklikləri mənfəət yaxud zərərin (məsələn, törəmə maliyyə alətləri) tərkibində əks etdirilən ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilməlidir. Paylı vasitələr həmişə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilir, yalnız bir fərqlə ki, satış üçün nəzərdə tutulmayan

aktivlərin dəyərinin dəyişməsi sair məcmu gəlirin tərkibində, “ticarət üçün” paylı aktivlər mənfəət və zərər vasitəsilə əks etdirilir.

Ən əhəmiyyətli dəyişiklik aktivlərin ehtiyatlaşdırılması (ehtiyatların formalaşdırılması) istiqamətində baş vermişdir. Əsas ideya məruz qalmış zərərlər modelindən gözlənilən zərərlər modelinə keçilməsidir ki, bu da bankların məruz qalmış deyil, gözlənilən zərərləri uçota almasını zəruri edir.

Yeni model aktivlərin dəyərsizləşməsinin (qiymətinin itirilməsinin) üç mərhələsini nəzərdə tutur. Banklar aktivlərin tanınması anına, yəni birinci mərhələ, 12 ay çərçivəsində, lakin kredit keyfiyyətinin faktiki pisləşməsi halında, yəni 2-ci və 3-cü mərhələlər, aktivlərin fəaliyyətinin bütün dövründə gözlənilən itkiləri uçota alırlar. Bu prosesi ümumi şəkildə 1 sayılı sxemdəki kimi vermək olar (sxem 1).

Sxem 1. Gözlənilən itkilər modelinə uyğun olaraq, ehtiyatlarının formalaşdırılmasına mərhələli yanaşma

Göründüyü kimi, gözlənilən kredit itkiləri modeli ehtiyatlaşdırılmanın üç mərhələli modelidir, bir mərhələdən digərinə keçid maliyyə aktivlərinin keyfiyyətinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, müasir mərhələdə banklarda uçot və nəzarətin əsas xüsusiyyəti aktivlərin dəyərinin prudensial, yəni potensial risklərə yönəlik, qabaqlayıcı

qiymətləndirmələrdir. Belə yanaşma qeyri-sabitlik risklərini minimumlaşdırmağa imkan verir. Gözlənilən itkilərin (expected loss) ehtiyatlarının formalaşdırılması modeli banklardan əvvəllər baş vermiş yaxud hazırda baş verən hadisələr əsasında dəyərsizləşmiş maliyyə aktivlərini deyil, gələcək (perspektiv), o cümlədən makroiqtisadi xarakterli hadisələrin və şəraitlərin proqnozunu nəzərə alan qiymətləndirmələrdən yararlanmağı tövsiyə edir.

(IFRS) 9 “Maliyyə alətləri” standartının tətbiqi bank sistemi üçün müsbət addımdır və belə yanaşma qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların yarada biləcəyi riskləri vaxtında nəzərə almağa və bankın qiymətli kağızlar portfelini daha səmərəli idarə etməyə imkan yaradacaqdır.

Beləliklə, Azərbaycanda mühasibat uçotu və hesabat sistemi qəbul edilmiş beynəlxalq normalara və standartlara istiqamətlənərək fasiləsiz olaraq təkmilləşdirilir. Dəyişiklik həm bankların mühasibat uçotunun hesablarında, həm də maliyyə hesabatlarında baş verir. Bankların fəaliyyət xüsusiyyətləri onlarda uçot və təhlilin formalaşdırılmasına da öz təsirini göstərir. Banklarda mühasibat uçotunun aparılmasının əsas xüsusiyyətlərinə bankın praktiki olaraq bütün fəaliyyətinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi, uçot və hesabat işlərinin beynəlxalq standartlarla uzlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasını tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlərin daim dəyişməsi və dəqiqləşdirilməsi, bankların fəaliyyətinə Mərkəzi Bank tərəfindən nəzarət edilməsi, banklarda tətbiq edilən hesablar planında balans və balansarxası hesabların qurulmasının iki səviyyəli sistemini nəzərdə tutmasını (bu mühasibat uçotunun aparılmasını daha da mürəkkəbləşdirir və həyata keçirilən əməliyyatların uçotda düzgün əks etdirilməsi baxımından riskli edir), bank sistemi vasitəsilə pul axınlarının yüksək hərəkət sürəti qısa zaman kəsiyində həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında informasiyanın sistemləşdirilməsi zəruriliyi aiddir [6].

Banklar emitent, investor və vasitəçi kimi çıxış edərək qiymətli kağızlarla çeşidli əməliyyatlar həyata keçirir. Uçotun beynəlxalq təcrübəsində maliyyə alətlərinin uçotu və qiymətləndirilməsi bank fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə, yəni borc öhdəliklərinin buraxılışı, borc və paylı vasitələrə investisiya, banklararası kreditlərin cəlb edilməsi, əmanətlərin yerləşdirilməsi və s. uyğun olaraq təşkil edilir. Belə əməliyyatlar nəticəsində formalaşan aktivlər və öhdəliklər beynəlxalq uçotda maliyyə alətlərinə aid edilir.

Uçotun beynəlxalq standartlarında maliyyə alətləri ilə bağlı əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi prosesi dörd beynəlxalq standartla - IAS 32 “Maliyyə alətləri: hesabatlarda təqdim edilməsi və açıqlanması”, IFRS 7 “Maliyyə alətləri: informasiyanın açıqlanması”, IFRS 2 “Paylı vasitələr əsasında ödəmələr” və IFRS 9 “Maliyyə alətləri” - tənzimlənir. Birinci standartda baza anlayışların (maliyyə alətləri, maliyyə aktivləri, maliyyə öhdəlikləri və paylı vasitələr) mahiyyəti, ikincidə maliyyə alətlərini növləri və onlarla bağlı risklər üzrə informasiyanın açıqlanması tələbləri, üçüncüdə təşkilatın

heyəti və kənar pay vasitələrinin sahibləri ilə hesablaşmalar üzrə əməliyyatlarla, həmçinin maliyyə hesabatlarında vasitələrin tanınması və qiymətləndirilməsi, nəhayət sonuncu standartda maliyyə alətlərinin təsnifatı, onların dəyərsizləşməsinin aparılması metodikası və risklərin sığortalanmasının uçotu ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır. IAS 32 “Maliyyə alətləri: hesabatlarda təqdim edilməsi və açıqlanması” standartında maliyyə alətlərinin təsnifatlaşdırılması verilir [14]. Burada iki kriteri əsas götürülür. Birinci kriteriyə görə, əgər şirkət pulla iş həyata keçirsə, bu, maliyyə öhdəliyidir. Müqaviləyə görə paylı vasitə, ya digər şirkətə pulun (maliyyə aktivinin) verilməsi, ya da potensial olaraq qeyri-əlvərişli şərtlərlə maliyyə aktivlərini (öhdəliklərini) mübadilə etmək öhdəliyini ehtiva etmir. Hələ maliyyə öhdəlikləri əksinə onun sahibinin emitentdən maliyyə alətlərini pul vəsaitlərinə (maliyyə aktivlərinə) mübadilə edərək geri alma (ödəmə) hüququnun mövcudluğunu təsdiq (sübut) edir. Emitentin pulun verilməsi vasitəsilə hesablaşmalardan, sözsüz ki, qaçmaq hüququ yoxdur. Deməli, bu kriteriyə uyğun olaraq imtiyazlı səhm, əgər şirkət ona görə imtiyazlı dividendlər ödəməyə borcludursa öhdəliklər, yox, əgər şirkətin dividendlərin ödənilməsi (ödənilməməsi) üzrə seçim hüququ olarsa, onda paylı vasitələr hesab ediləcəkdir. İkinci kriteriyə görə maliyyə öhdəlikləri verilən səhmlərin dəqiq sayını müəyyən etmir, paylı vasitələr isə əksinə, verilən xüsusi (şəxsi) paylı vasitələrinin dəqiq sayını ehtiva edir. İstifadə edilən maliyyə alətləri haqqında maliyyə hesabatlarında izahlar mühüm rol oynayır. Bu onların bir hissəsinin yüksək riskli investisiya olması və qiymətli kağızlarla əməliyyatlara investorların və tənzimləyicilərin artan diqqəti ilə şərtlənir. Maliyyə alətləri üzrə izahlı qeydlərin sənədləşdirilməsi qaydası IFRS 7 “Maliyyə alətləri: informasiyanın açıqlanması” standartında öz əksini tapır [13].

Maliyyə alətləri haqqında informasiyanın açıqlanmasının məqsədi istifadəçiləri maliyyə alətləri ilə əməliyyatların müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə və maliyyə vəziyyətinə nə dərəcədə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi, maliyyə alətlərindən istifadə ilə əlaqədar olaraq hesabat dövründə müəssisənin məruz qaldığı risklərin xarakteri və həcmi, həmçinin bu riskləri hansı şəkildə idarə etməsi haqqında məlumatlandırmaqdan ibarətdir.

Maliyyə alətlərinin bankın fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə və maliyyə vəziyyətinə təsirini qiymətləndirmək məqsədilə izahlarda maliyyə alətlərinin hər bir növü (istifadə edilən maliyyə alətlərinin xarakteri, maliyyə aktiv və passivlərinin hər bir növünün balans dəyəri, uçot metodları və uçot siyasəti və s.), maliyyə alətlərinin tanınmasının dayandırılması, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən maliyyə alətləri, məcmu gəlirlər, kapital dəyişiklikləri haqqında hesabatın göstəricilərinə maliyyə alətlərinin təsiri, maliyyə alətlərinin digər kateqoriyalara çevrilməsi, onun səbəbləri, kapitaldan cari dövrün maliyyə nəticələrinə köçürülən mənfəətin yaxud zərərin məbləği haqqında informasiyalar açıqlanır.

Banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotda, maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də maliyyə aktivlərinin dəyərsizləşməsi (qiymətini itirməsi) ilə bağlı uçotun təşkilidir [5, səh.12]. Maliyyə hesabatlarının izahında maliyyə aktivlərinin hər bir növünün dəyərsizləşməsindən istənilən itkilərin və bərpa edilən itkilərin məbləği əks etdirilir. Əgər maliyyə aktivləri kredit itkiləri hesabına dəyərsizləşərsə, bank bu dəyərsizləşməni qiymətləndirilən ehtiyatların ayrı-ayrı hesablarında (yaxud aktivlərin dəyərsizləşməsinin uçotu üçün oxşar hesablarda) uçota alır və bu hesablarda dövr üzrə hər bir maliyyə aktivlərinin dəyişməsi təhlil edilməlidir.

Qiymətli kağızların tədavülü mürəkkəb prosesdir, onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və risklərinin minimumlaşdırılması çox vacibdir. Bazarda qiymətli kağızların qiyməti, faiz dərəcəsi daim dəyişir. Konyunkturun qeyri-əlvərişliliyi nəticəsində qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları zərər riskinə məruz qalır. Bu fakt gələcək vəziyyətin proqnozlaşdırılmasını və fəaliyyətinin sığortalanmasını tələb edir. Risklərin sığortalanması dedikdə bazar konyunkturunun qeyri-əlvərişli tərəddüdlərinin neytrallaşdırılması başa düşülür.

Qiymətli kağızların tədavül prosesində risklərin azaldılması, risklərin dəqiq bölgüsü hesabına qiymətli kağızların sahibinin itkiləri azaldılır. Qiymətli kağızlar bazarının riskləri törəmə qiymətli kağızların, o cümlədən fyuçers, opsiyon, faiz dərəcəsi, fond indeksləri və s. köməyi ilə sığortalanır. Banklarda qiymətli kağızlar üzrə risklərin sığortalanması haqqında həm ümumi, həm də ayrı-ayrı istiqamətlərdə informasiyanın uçotda əks etdirilməsi metodikası IFRS 7 “Maliyyə alətləri: informasiyanın açıqlanması” standartının 22 - 24-cü bəndlərində verilir [13].

Risklərin sığortalanmasının hər bir tipi (ədalətli dəyər, pul axınları və xalis investisiya üzrə risklərin sığortalanması) üzrə ayrılıqda informasiya açıqlanır. Açıqlanan informasiyada risklərin sığortalanmasının hər bir tipi, risklərin sığortalanması vasitəsi kimi tanınan maliyyə alətləri və dövrün sonuna onların ədalətli dəyəri təsvir edilir, həmçinin risklərin sığortalanmasının xarakteri verilir. Qeyd edilən ümumi informasiya ilə yanaşı, risklərin sığortalanmasının hər bir tipinin bankın fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə təsirinin ətraflı təhlilində yer verilir.

Bankların maliyyə hesabatının izahlı qeydlərində bankın məruz qaldığı risklər, onların kəmiyyətə ifadəsi, yaranma səbəbləri, risklərin idarə edilməsi sahəsində bankın siyasəti, risklərin qiymətləndirməsi metodları haqqında informasiya verilməlidir. Belə informasiya risklərin hər bir növünü əhatə etməli və əvvəlki dövrlərlə müqayisəsi əks olunmalıdır. Təcrübədə maliyyə alətləri ilə bağlı risklərin əsas növlərinə kredit, likvidlik və bazar riskləri aid edilir. Bazar riskinin özü də üç növ riskə - valyuta, faiz və sair qiymət riski - ayrılır. Sair qiymət risklərinin tərkibinə də riskin bir neçə növü aid

edilir [9, səh.92]. Belə yanaşma risklərin əlverişli idarəetmə mexanizminin formalaşdırılmasına, yəni bankı potensial itkilərdən, bank kapitalını azalmaqdan qorumağa, həmçinin bankın qiymətli kağızlar portfeli üzrə risk amillərini proqnozlaşdırmağa, risklərin təsir imkanlarını minimumlaşdırmağa, maksimal mümkün itkiləri qiymətləndirməyə və s. imkan verir.

Bankda qiymətli kağızların təsnifatı qiymətli kağızlar portfelinin idarə edilməsi üçün istifadə edilən biznes modellərindən asılı olaraq həyata keçirilməlidir. Banklar IFRS 9 “Maliyyə alətləri” beynəlxalq standartında nəzərdə tutulan təsnifatlaşdırma kriterilərini əsas götürərək ədalətli dəyər, sair məcmu gəlir vasitəsilə ədalətli dəyər, mənfəət yaxud zərərlər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən qiymətli kağızlar kateqoriyasını fərqləndirməlidir [6, səh.118]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bank qiymətli kağızlar portfelinin idarə edilməsi üçün istifadə etdiyi biznes-modellərini dəyişərkən beynəlxalq standartlara uyğun olaraq qiymətli kağızların yenidən təsnifatını aparmalıdır.

Beləliklə, bankların qiymətli kağızlarla əməliyyatlar həyata keçirməsinin əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Qiymətli kağızlarla (maliyyə alətləri) əməliyyatlar haqqında informasiyanın bankın fəaliyyət nəticələrinin, maliyyə vəziyyətinin və pul axınlarının hərəkətinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə informasiyanın tam və etibarlı olması üçün qiymətli kağızların beynəlxalq standartlara uyğun təsnifatının verilməsi, hər bir növünün müvafiq hesabatlarda əks etdirilməsi, qiymətləndirilməsinin vahid qaydasının tətbiqi, risklərin sığortalanmasının idarə edilməsi metodikasının işlənib hazırlanması və s. zəruridir.

Nəticə

Araşdırmadan aydın olur ki, beynəlxalq təcrübədə qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu və hesabatlarda əks etdirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsinə dair çoxlu sayda tənzimləyici sənədlər işlənib hazırlanmışdır. Əlbəttə ki, banklarda qiymətli kağızlar portfelinin səmərəli idarə edilməsi və onun informasiya bazasının formalaşdırılması baxımından bu standartların tətbiqi təqdirəlayiqdir. Beynəlxalq standartların tətbiqi maliyyə aktiv və öhdəliklərin real dəyəri haqqında daha etibarlı informasiya əldə etməyə, onun şəffaflığını və müqayisəliliyini təmin etməyə, həmçinin qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların yarada biləcəyi riskləri vaxtında nəzərə almağa, nəticə etibarilə bankların müxtəlif maliyyə alətləri ilə əməliyyatların imkanlarından əlverişli şəkildə faydalanaraq öz maliyyə nəticələrini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının bank sistemi üçün Hesablar Planı və onun tətbiqinə dair Metodiki Göstərişlər, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 25 dekabr 2012-ci il

2. Богунова Ю. Принципиально новый учет: насколько банки готовы к МСФО 9, // Банковское обозрение. 2019. № 1. стр. 28-31
3. Бухгалтерский учет в коммерческих организациях: учеб. пособие / М. В. Мельник [и др.]. – Москва: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2019. – 480 с.
4. Воробьева И. П. Бухгалтерский учет и отчетность в коммерческих банках, Томск: Издательский Дом ТГУ, 2018. – 182 с.
5. Гришкина С. Н. Учет финансовых инструментов: развитие российских и международных правил, *Журнал “Учет и контроль” №6-2019, стр.9-18*
6. Девятова Т. Ю., Власова И. Е., Маслова Л. И. Учет в кредитных организациях: учебное пособие и практикум. Стандарт третьего поколения, Екатеринбург: Издательский дом «Ажур», 2020. – 228 с
7. Камысовская С. В., Захарова Т. В., Бухгалтерский учет ценных бумаг: учебное пособие, Директ-Медиа, 2018, 218 с
8. Новые модели банковской деятельности в современной экономике: монография; под редакцией О. И. Лаврушина. -Москва: КноРус, 2019. – 168 с.
9. Стефанович Л. И. Банковский бухгалтерский учет: Минск: БГУ, 2021. – 243 с.
10. Селявина, А. Н. Эффективность деятельности банков развития: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.10 / Селявина Елизавета Алексеевна. – М., 2018. – 25 с.
11. Vetrova, T. N. Effectiveness of banking: evaluation and measuring, / Socio-economic phenomena and processes. - 2017. - Т. 2. - №. 2. - р. 30-36
12. <https://www2.deloitte.com/global/en.html> IFRS 9
13. https://www.ipbr.org/documents/IFRS_7.comment.pdf
14. https://www.minfin.ru/common/upload/library/2015/02/main/IAS_32.pdf
15. https://www.minfin.ru/common/upload/library/no_date/IFRS2.pdf
16. <https://www.audit-it.ru>

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Daxil olub: 11 may 2022-ci il
Qəbul olunub: 9 iyun 2022-ci il
Received: 11 May 2022
Accepted: 9 June 2022

Şirin Ramazanova
doktorant, UNEC
ramazanova.shirin@mail.ru

Xülasə

Məqalədə rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışı və onun mahiyyəti açıqlanmışdır. Tədqiqatın məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyatın üstünlüklərini və çatışmayan cəhətlərini aşkar etmək və müqayisəli araşdırmaq, çatışmazlıqların aradan qaldırılması imkanlarını səciyyələndirməklə onların reallaşdırılması istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Tədqiqat prosesində müşahidə, müqayisəli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə üsullarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın əhəmiyyəti əldə edilən nəticələrin iqtisadi proseslərin reallaşdırılmasında nəzərə alınma, rəqəmsal iqtisadi inkişafın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə oluna bilməsi ilə müəyyən olunur. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondadır ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın üstünlükləri və çatışmazlıqları xarakterizə olunmuş, çatışmazlıqların aradan qaldırılması imkanları aşkar edilməklə onların reallaşdırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiyalar, kommunikasiya, rəqəmsal iqtisadiyyatın üstünlükləri və çatışmazlıqları.*

ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Ширин Рамазанова
докторант, UNEC
ramazanova.shirin@mail.ru

Резюме

В статье разъясняется понятие цифровой экономики и ее сущность. Цель исследования - выявить и сравнить преимущества и недостатки цифровой экономики, охарактеризовать возможности преодоления недостатков, определить направления их реализации. В процессе исследования использовались методы наблюдения, способы сравнительного анализа и логического обобщения. Актуальность исследования в том, что полученные результаты могут быть использованы при оценке эффективности развития цифровой экономики с учетом преимуществ и недостатков цифровой среды при реализации экономических процессов. В результате исследования охарактеризованы преимущества и недостатки цифровой экономики, а также показаны направления преодоления недостатков

цифровой экономической среды. Оригинальность и научная новизна исследования в выяснении преимуществ и недостатков цифровой экономики, выявлении возможности преодоления недостатков, определении направления их реализации.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровые технологии, коммуникация, плюсы и минусы цифровой экономики.

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF THE DIGITAL ECONOMY

Shirin Ramazanova
PhD student, UNEC
ramazanova.shirin@mail.ru

Abstract

The article explains the concept of digital economy and its essence. The purpose of the study is to identify and compare the advantages and disadvantages of the digital economy, to characterize the possibilities of overcoming the shortcomings, to identify areas for their implementation. Observation, comparative analysis and logical generalization methods were used in the research process. Significance of the application of the research - the obtained results can be used in assessing the effectiveness of digital economic development, taking into account the advantages and disadvantages of the digital environment in the implementation of economic processes. As a result of the research, the advantages and disadvantages of the digital economy are characterized, and the directions of overcoming the shortcomings of the digital economic environment are shown. Originality and scientific novelty of the research - the advantages and disadvantages of the digital economy have been clarified, opportunities for overcoming the shortcomings have been identified, and the directions for their implementation have been identified.

Keywords: digital economy, digital technologies, communication, Advantages and disadvantages of the digital economy.

Giriş

XXI əsrin ilk onillikləri rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etdiyi dövrdür. Rəqəmsal texnologiyalar cəmiyyətin həyatının bir hissəsinə çevrilib və demək olar ki, insanların fəaliyyətlərinin bütün sahələrini əhatə edir. Rəqəmsallaşma proseslərinin intensivləşdiyi hazırkı dövrdə onun iqtisadi məqsədəuyğunluq baxımından qiymətləndiril-

məsi vacibdir. Bunun üçün rəqəmsal mühit haqqında yaranmış təsəvvürlərin tamamlanmasına ehtiyac vardır. Bu məqsədlə həmin mühitin iqtisadi reallıqda görünən və görünməyən çatışmazlıqlarının tədqiq edilməsi zəruridir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın bir çox üstünlükləri və çatışmazlıqları var. İnformasiya cəmiyyətinin aktual olduğu bir dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyat ilk növbədə insanlara vaxta qənaət etməyə yardımçı olur. Rəqəmsal iqtisadiyyat sayəsində əmək məhsuldarlığı artır, məhsulun maya dəyəri azalır, istehsal və rəqabət artaraq iqtisadi inkişafa və iqtisadi artıma nail olunur. Bununla bərabər, rəqəmsal iqtisadiyyatın çatışmayan tərəfləri də mövcuddur. Rəqəmsal iqtisadiyyatın çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq dövrümüzün ən aktual problemlərindən biridir. Bununla belə, həmin çatışmazlıqlar kifayət qədər tədqiq olunmamışdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat və onun üstünlükləri

Müasir dünyada rəqəmsal iqtisadiyyat ən aktual və ən çox müzakirə olunan anlayışlardan biridir. Rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışını izah etmək üçün bir neçə yanaşma mövcuddur. Bu yanaşmalardan birinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, “rəqəmsal iqtisadiyyat informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının vasitəsiylə yaradılan iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələr sistemidir. Rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan iqtisadi fəaliyyətdir. Rəqəmsal iqtisadiyyat bütün proseslərin avtomatlaşdırılması və məlumatların emalı texnologiyaları vasitəsiylə müasir iqtisadiyyatın effektivliyini artırır” [1, s.31].

Dünya davamlı olaraq “dəyişir, texnologiyaların kəşfi və qloballaşma prosesində iqtisadiyyatda rəqəmsal transformasiya yaranır. Rəqəmsal iqtisadiyyat internet və digər rəqəmsal kommunikasiya texnologiyaları tərəfindən dəstəklənərək insanlar, müəssisələr, cihazlar, məlumatlar və proseslər arasında gündəlik milyardlarla əlaqə nəticəsində yaranır” [6].

“Rəqəmsal iqtisadiyyatın sosial və iqtisadi cəhətdən bir çox üstünlükləri vardır. Rəqəmsal iqtisadiyyat əmək məhsuldarlığının artmasına, məhsulun maya dəyərinin azaldılmasına, istehsalın, rəqabətin artmasına, iqtisadi inkişafa və iqtisadi artıma nail olur. Rəqəmsal iqtisadiyyat qiymətlərə birbaşa təsir göstərir, məhsul və xidmətlərin dəyərini azaldır” [5, s.11]. Kompüterlər insana çox vaxt tələb edən monoton işi öz üzərinə götürür. İşçilər onlar üçün daha vacib olan işləri görür. Məsələn, 1990-cı illərdə mühasiblərə maaşları hesablamaq və sonra hesabat hazırlamaq və çap etmək üçün çox vaxt lazım olurdu. Bunu etmək üçün bir neçə gün lazım idi. İndi hər bir mühasibin 1C proqramı quraşdırılmış kompüteri var. Proqram özü işçilərin maaşını hesablayır və qaydalara uyğun olaraq avtomatik hesabat yaradır. Bir neçə günlük çətin hesablamalar əvəzinə mühasib bir neçə saat sərf edir. Nəticədə əmək məhsuldarlığı artır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat elementar xidmət seçimindən tutmuş sosial əhəmiyyətli problemlərin həllinə qədər müştərilərin ehtiyaclarına istiqamətlənir. Fiziki və hüquqi

şəxslər tərəfindən istənilən xidmətin əldə edilməsi prosesini sadələşdirir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı sayəsində təchizatçı birbaşa alıcı ilə qarşılıqlı əlaqədə ola bilər. Bu zaman vasitəçiləri cəlb etməyə ehtiyac yaranmır. Demək olar ki, hər şeyi (ərzaq məhsullarından tutmuş biletlərə, güzəştlərdən tutmuş pasporta qədər) onlayn sifariş etmək olur.

“Rəqəmsal iqtisadiyyat dolayı yolla biznesin təhlükəsizliyini, səmərəliliyini və proqnozlaşdırılmasını təmin edir. Tədarükçüləri, işçiləri və maraqlı tərəfləri bir-birinə bağlayaraq daha yaxşı ünsiyyətə şərait yaradır. Buna görə də, biznes rəqəmsal iqtisadiyyatı mənimsəməklə daha yaxşı fəaliyyət göstərə bilər” [8].

Rəqəmsal iqtisadiyyatın meydana gəlməsi ilə bir çox yeni tendensiya və startap ideyaları yaranmağa başladı. “Ətrafa nəzər salsaq görürük ki, hər bir şirkət rəqəmsal dünyada iştirak edir. Buna ən böyük nümunələr Google, Apple, Microsoft, Amazon, Alibaba, Facebook, eBay, Uber, Didi Chuxing və Airbnb şirkətləridir. Yeni startap ideyalarının, tendensiyaların, sənayelərin doğulması - rəqəmsal xidmətlər, proqram təminatı, texnoloji tədqiqatlarla bağlı bütün layihələrə investisiya qoyuluşunda kəskin artım müşahidə olunur” [4, s.8]. Bu proses yeni iş yerlərinin açılmasına, əmək məhsuldarlığının artmasına şərait yaradır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın yaranması ilə “virtual pulun” (kriptoalyutanın) yaranmasını müşahidə edirik. İnsanın gördüyü mexaniki işlər robot texnologiyaları vasitəsilə asanlıqla əvəz olunur. Nəticədə vaxta qənaət olunur və əmək məhsuldarlığı artır. Müasir dünyada rəqəmsal texnologiyalar tətbiq edən firmalar inkişafın mənbəyi rolunu oynayır. Bu firmalar iqtisadiyyatı rəqəmsal resurslarla təmin edirlər. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi investisiya mühiti və biznesin inkişafına müsbət təsir göstərir.

“Rəqəmsallaşma proseslərinin intensivləşməsi qlobal şəbəkə imkanları ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu proseslər İnternetdən istifadəni təşviq edir. Bu gün işlərin çoxu internetdə və ya internet vasitəsilə həyata keçirilir. Buna görə də, texnologiyalara qoyulan investisiyalarda külli miqdarda artım müşahidə olunur. Beləliklə, avadanlıqlara, texnoloji tədqiqatlara, proqram təminatlarına, xidmətlər və rəqəmsal rabitə və s.-yə tələbat artdıqca, dünya üzrə idxal və ixraca da təsir göstərir” [8].

“Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə elektron ticarətin (e-ticarət) də əhəmiyyəti artır və getdikcə bazarları daha çox əhatə edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatda alış, satış, paylaşdırma, marketinq, istehsal və s. ilə bağlı hər bir tapşırıq indi daha asandır” [6]. Onlayn biznesə keçən və dəyişiklikləri qəbul edən firmalar elektron formaya keçdikləri üçün xərclərini azaltmış olur. Birbaşa satışlar artır, satış, marketinq, nəqliyyat və logistika xərcləri azalır. Nəticə olaraq firmalar daha sürətlə inkişaf edir.

Hal-hazırda məhsullar və xidmətlər bizə elektron olaraq təqdim olunur. Hər hansı bir məhsulu almaq üçün bazara getməyə ehtiyac qalmır. Hətta xidmətlər də internetdə mövcuddur. Əgər filmə baxmaq istəyiriksə, onu onlayn olaraq ala və ya yükləyə,

banka baş çəkmədən istənilən şəxsə ödəniş edə bilərik. Çünki məhsul və xidmətlər indi rəqəmsaldır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda bütün əməliyyatlar onlayn baş verir. “Alışlar haqqında məlumatlar vergi orqanlarına ötürülür. Qeyri-qanuni gəlirlərin həcmi azaltmağa, korrupsiya və saxtakarlıq sxemlərinə qarşı mübarizə aparmağa kömək edir” [6]. Bu yolla bazarda korrupsiyaya, gizli iqtisadiyyata şərait yarada biləcək nağd pula ehtiyac qalmır. Bu proses iqtisadiyyata şəffaflıq gətirir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün yeni imkanlar açır. Məsələn, Hindistandakı kompüter proqramçıları öz əməklərini asanlıqla qərblə həmkarlarına təklif edə bilər ki, bu da Hindistanda yeni iş imkanlarına və yüksək gəlir əldə olunmasına səbəb ola bilər.

Rəqəmsal iqtisadiyyat COVID-19 virusunun yayılması zamanı aktual məsələ olmuşdur. Rəqəmsal texnologiyalar olmasaydı, iqtisadi aktivliyin azalması daha da çox nəzərə çarpardı. Rəqəmsal iqtisadiyyat evdən işləyən və iş saatlarında daha çox məhsuldar olan insanlara daha geniş imkanlar verdi. “Evdən işləmək virusun yayılmasını azaltdı. Onlayn iş rejimi həmçinin nəqliyyat sıxlığını və ekoloji çirklənməni azaltmağa kömək edə bilər” [7].

Rəqəmsal iqtisadiyyat texnologiyadan asılı olduğu üçün bir çox mexaniki iş yerləri robot texnologiyaları tərəfindən tədricən əvəz edilir. Dolayısı ilə bu proses iş yerlərinin itirilməsi ilə nəticələnir. Lakin bu prosesə uzunmüddətli zaman kəsiyində baxsaq görərik ki, insanlar müəyyən zaman texnika və texnologiyaların tətbiqi sayəsində iş yerlərini itirir. Lakin bir qədər sonra yeni iş vərdisləri və bacarıqları tələb edən müasir ixtisaslı işçilərə ehtiyacı olan yeni innovasiyalı iş yerləri yaranır. Beləliklə bu proses davam edir. Daim yeni ixtisas və peşələr yaranır. Köhnə ixtisas və peşələr robotlar tərəfindən yerinə yetirilir. Ona görə də müasir dövrdə təhsilin daim inkişafda olması, hətta deyərdik ki, rəqəmsallaşmadan bir addım öndə olması aktual məsələdir. Məsələn, müasir taksi şirkətləri dispetçerlərin işini kompüter proqramları ilə əvəz edəndə, bir çox insan iş yerini itirir. Lakin bir müddətdən sonra kompüterləşmə nəticəsində daha çox sifariş qəbul olunduğu üçün dövriyyədə olan taksilərin sayı artır və beləliklə əvvəlkindən də artıq və keyfiyyətli yeni iş yerləri yaranır. Kompüter və robot texnologiyaları adətən daha monoton və mexaniki işləri əvəz edir. Daha ixtisaslı və elmtutumlu işlər üçün yüksəkixtisaslı işçilər tələb olunur. “Hal-hazırda dünyada yeni peşələrə ehtiyac yaranır. Ehtimal olunur ki, bir çox peşələrin - hüquqşünas, həkim, jurnalist, mühasib, sığortaçı, kitabxanaçı, maliyyə təhlilçisi, vergi məsləhətçisi, vəkil, sürücü və s. üçün yaxın gələcəkdə tamamilə sıradan çıxma təhlükəsi yaranır. Eyni zamanda rəqəmsallaşma şəbəkə iqtisadiyyatı, blokçeyn texnologiyaları, verilənlərin təhlili, süni intellekt, üçölçülü istehsal, neyrotexnologiyalar kimi yeni peşə bacarıqlarına tələbi də artırır” [4, s.9].

“Sosial cəhətdən rəqəmsallaşdırma yoxsulluq səviyyəsinin aşağı salınması, tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin və əlçatanlığının artırılması, təhsilin qiymətinin aşağı düşməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin artması və s. qeyd etmək olar” [2, s.31-32].

Rəqəmsal iqtisadiyyatın çatışmazlıqları

Rəqəmsal iqtisadiyyatın üstünlükləri olduğu kimi, onun çatışmayan cəhətləri də mövcuddur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, yeni peşə və iş yerlərinin yaranması fonunda digər ixtisaslar və bütöv sənaye sahələri, öz aktuallığını itirərək keçmişə çevrilir. Köhnə peşələr, avtomatik işlər robotlar tərəfindən görülür. Nəticədə yeni iş yerləri üçün daha ixtisaslı işçilər tələb olunur. Bu problemin qarşısını almaq üçün təhsilə və ixtisasartırmaya investisiyalar edilməlidir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat üçün böyük investisiyalara ehtiyac yaranır. Güclü infrastruktur, yüksək fəaliyyət göstərən internet, güclü mobil şəbəkələr və telekommunikasiya – bütün bunlar böyük maliyyə vasitələri tələb edən, rəqəmsal iqtisadiyyatı şərtləndirən amillərdir. Beləliklə rəqəmsal iqtisadiyyat böyük xərc və investisiyalar tələb edir. Bütün bunlar çox vaxt aparıcı ağır bir prosesdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas problemlərindən biri informasiya sızması və qanunvericiliyin bəzi sahələrində hüquqi məhdudiyyətlərlə bağlıdır. Fırıldaqçılıq səviyyəsinin yüksək olması, məlumatların hüquqi, texniki, fiziki və kriptografik mühafizəsi baxımından informasiya təhlükəsizliyi təmin edilməlidir. İnsanların davranışlarına nəzarət etmək üçün onların şəxsi məlumatlarından qeyri-qanuni istifadə olunması problemini də bura aid edə bilərik.

Rəqəmsal uçurum - universal rəqəmsallaşma hər kəs üçün mümkün deyil. Adətən bu uçurum dünya üzrə regionlar arasında daha çox nəzərə çarpır. Məsələn, dövlət xidmətlərini əldə etmək üçün bir şəxsin internetə çıxışı olmalıdır. Bu, birbaşa, rifah səviyyəsindən asılıdır. Hər kəsin buna imkanı olmaya bilər. Bir sıra ənənəvi peşə və sənədlərin itməsi, istehsalın robotlaşması səbəbindən işçilərin ixtisası, yeni texnologiyalardan istifadəsində mövcud işçilərin iş bacarıqlarının olmaması, bəzi təbəqəyə aid olan vətəndaşların praktikada yeni texnologiyalardan istifadə etmək istəməməsi və ya edə bilməməsi, əmək qanunlarından yayınmaq və s. də rəqəmsal iqtisadiyyatın problemləri sırasındadır. Rəqəmsal iqtisadiyyat frilanserlikdən istifadə tendensiyası yaratdı. Məsələn, “Deliveroo və Uber sürücüləri ştatsız müqavilə ilə işə götürülmürlər. Bu proses firmalara əmək xərclərini azaltmağa, daha çevik olmağa imkan verir, lakin eyni zamanda işçilərin sağlamlıq sığortası və əmək hüquqlarının müdafiəsindən məhrum edir” [7].

Yeni startap ideyalar üçün potensialın böyük olmasına baxmayaraq, rəqəmsal iqtisadiyyatın bir çox aspektləri inhisar gücünə malik olan firmaların hökmranlığına çevrilib. Məsələn, “Amazon onlayn satış üçün bazarı küncə sıxışdırıb, yəni bir çox firma

Amazondan istifadə edən istehlakçıları əldə etmək üçün Amazon bazarından keçməli olur. Eynilə, Google və Facebook öz bazarlarında çox güclü brend loyallığı və bazar payı inkişaf etdiriblər. Bir neçə texnologiya nəhəngi bu sayədə yüksək gəlir əldə edib. Monopoliya gücü ilə Google onlayn reklam üçün yüksək qiymətlər tələb edir və Amazon ənənəvi kitab satıcılarını aşağı salmaq üçün bazar gücünə malikdir” [7].

“Ənənəvi kitab mağazası hər hansı bir lokal ərazi üçün mərkəz kimi çıxış edə bilər. Burada tədbirlər, kitab imzalamaları keçirə bilər və fərdlər canlı olaraq kitablara baxmaq təcrübəsindən həzz ala bilərlər. Rəqəmsal alternativ ənənəvi firmaları alt-üst etməklə, köhnə dəbli kitab dükanları fəaliyyətini dayandırmağa məcbur edir. Kitablara daha ucuz olsa da, biz satıcılar və alıcılar arasında fiziki qarşılıqlı əlaqəni itirmişik ki, bu da alış təcrübəsinin mühüm aspektidir” [7].

Nəzəri olaraq internet vaxta qənaət edə bilər. Məsələn, avtobusların hərəkət vaxtlarını internetdə axtarmaq kağız nüsxələrdə axtarmaqdan daha asandır. Həmçinin məlumatın böyük həcmi bizim məlumatın içində boğulmağımıza və əslində ehtiyacımız olanı görməməyimizə səbəb ola bilər. Daha çox seçim mütləq daha yaxşı nəticələrə səbəb olmur. Çətinləşdirici nəticələrlə qarşılaşdıqda qərar vermək üçün daha çox vaxta tələbatımız yaranır.

“Rəqəmsal iqtisadiyyat inkişafın sürətini artırır və bir çox ənənəvi firmaların işini dayandırmasına səbəb olur. Süni intellektin yüksəlişi xidmət sektorunun da iş yerlərini təhlükəyə salır. Nəzəri olaraq yeni texnologiya fəaliyyət növlərinin dəyişməsinə səbəb olur” [3]. Lakin ümumi işsizlikdə kəskin artım olmur. Bununla belə, rəqəmsallaşmanın sürəti struktur işsizliyə səbəb ola bilər, bəzi bacarıqsız işçilər isə getdikcə daha çox ixtisaslı işçilərə uduzurlar. Böyük texnoloji firmalar inhisar gücü ilə birləşərək cəmiyyətdə artan bərabərsizliyə və ədalətsizlik hisslərinə səbəb olur.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın ekoloji problemlərin qarşısını aldığına nəzərdə tutduğunu düşünmək bir qədər yanlışdır. Məlumat mərkəzləri elektrik enerjisindən istifadə edir və CO2 emissiyalarına səbəb olur. ABŞ-da məlumat mərkəzləri 2014-cü ildə elektrik enerjisindən istifadənin təxminən iki faizini təşkil edirdi. Daha böyük potensial xərclər rəqəmsal iqtisadiyyatın köhnəlmiş texnikaların atılmasına təsir etməsidir. Məsələn, mobil telefonların və kompüterlərin köhnəlməsi nəticəsində istehlakçıları yeni modellər almağa həvəsləndirmək xammaldan daha çox istifadəyə səbəb olur.

“Rəqəmsal iqtisadiyyat mürəkkəb proseslər və texnologiyalar tələb edir” [9]. Platformaların qurulması və onlara qulluq üçün təlim keçmiş mütəxəssislər tələb olunur. Bu isə hər yerdə eyni səviyyədə təmin olunmur. Şəhər və kəndlər, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında dərin fərqlər yaranır.

Biz artıq gündəlik olaraq qarşılıqlı əlaqədə olduğumuz cihazların və maşınların işini başa düşmürük. Müasir bir avtomobili düzəltmək artıq tək-cə mexaniki deyil, kompüterlə qarşılıqlı əlaqə deməkdir. Telefondan istifadə hər cür mürəkkəb problemləri həll

edə bilər. Kompüterin işində kiçik nasazlıqlar həm vaxt itkisinə, həm də xərcə səbəb ola bilər.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın çatışmazlıqlarından biri də insanlarda həddən artıq arxayınlığın yaranmasıdır. “Ötən əsrin sonuncu onilliyində baş vermiş “dot-com” adlı mənfi təcrübəyə nəzər salaq. “Dot-com” təcrübəsi qlobal şəbəkədən yararlanmaq üçün onlayn biznesə investisiya qoyuluşlarının sürətlə artması və gözlənilməz tənəzzül kimi tarixə düşmüş bir hadisədir. Həmin illərdə əldə edilən külli miqdarda mənfəət investorların əks-reaksiyasını azaltmışdı. Əsas indikator kimi investorlar NASDAQ indeksini istifadə edirdilər. 2000-ci ilin martında NASDAQ indeksinin kəskin aşağı düşməsi nəticəsində “dot-com” dövrü başa çatdı. Yüzlərlə şirkət müflis oldu və investorlar bu istiqamətə marağı itirdilər. “Dot-com”un tənəzzülə uğramasının əsas səbəbləri sırasında şəbəkə texnologiyalarının xarakteristikaları demək olar ki, qeyd olunmurdu. İflasın əsas səbəblərinə monetarist siyasətin xarakteristikaları aid edilir. Təhlilçilərin o zamankı mövqeyinə görə baş verən hadisə ucuz pullar, yüngül kapital, bazarda həddən artıq arxayınlıq və xalis möhtəkirdən asılı idi. “Müasir rəqəmsal texnologiyaların və ümumilikdə rəqəmsal iqtisadiyyatın perspektivlərini qiymətləndirmək baxımından “dot com”un taleyinin təkrar olunmasının qarşısını almaq üçün ekspertlər bu işə cəlb olundu” [2, s.27].

Rəqəmsal iqtisadiyyatın çətinliklərinin aradan qaldırılması dövrümüzün əsas problemlərindəndir. Bunun üçün:

1. İlk öncə hədəflər təyin edilməli və komandaya işləmək üçün məqsəd verilməlidir. Yaxşı nəticə əldə etmək üçün uğur qazanmaq üçün şirkətin məqsəd və vəzifələri aydın olmalıdır. Rəqəmsal strategiya formalaşdırılmalıdır.

2. İşçilərin yeni təcrübə, ixtisas və peşəyə yiyələnməsinə, yeni vərdiş və bacarıqların formalaşmasına şərait yaratmaq lazımdır.

3. Bildiyimiz kimi, rəqəmsallaşma investisiya tələb edir. Hər hansı bir strategiya qurmamışdan əvvəl büdcəni ona uyğun və ağıllı şəkildə istifadə etmək lazımdır. Çünki şirkətin güclü təməli büdcəyə əsaslanır.

İqtisadiyyatın inkişaf etməsi üçün bazar və sənaye sahələrinin cari vəziyyətinin dəqiq qiymətləndirilməsini təmin edən texnologiyalara ehtiyac var. Həmçinin bu texnologiyalar milli və dünya bazarlarının konyunkturunda baş verən dəyişikliyə operativ reaksiya verilməsi və onların inkişafının effektiv proqnozlaşdırılmasını təmin etmək üçün də lazımdır.

“Hal-hazırda bütün dünyada rəqəmsal iqtisadiyyat sürətlə inkişafı edir. Buna görə də, ölkələr rəqabət qabiliyyətliliyini qorumaq üçün rəqəmsallaşmanın səviyyəsini qaldırmağa çalışırlar” [10]. Rəqəmsal iqtisadiyyat texnoloji inqilabın bir hissəsidir. Nə qədər ki, bu, aktualdır, dünya inkişaf edəcək: yeni peşələr yaranacaq və köhnələr yox

olacaq, pul elektronlaşacaq, kompüterlər və robotlar insanların işlərinin çoxunu yerinə yetirəcəkdir.

Nəticə

XXI əsrə rəqəmsal iqtisadiyyat olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Demək olar ki, insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz etmiş rəqəmsallaşma insanların yaşam tərzlərini dəyişir və asanlaşdırır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın bir çox üstünlükləri ilə yanaşı, çatışmayan cəhətləri də mövcuddur. Bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq hal-hazırda ən aktual problemlərdəndir. Rəqəmsal strategiya formalaşdırmaq, yeni və yüksəkixtisaslı kadr tələb edən iş yerlərinə kadr çatışmazlığını bərpa etmək üçün elm və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət etmək lazımdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın vura biləcəyi zərbələrdən xilas olmaq üçün ehtiyatı əldən verməmək, böyük maliyyə xərcləri tələb edən rəqəmsal iqtisadiyyata investisiya edərkən bu vəsaitləri düzgün istifadə etmək də vacib məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Balayev R.Ə. “Rəqəmsal iqtisadiyyat: mahiyyət və perspektivlər” *“Kooperasiya” jurn. №2[53], 2019 s. 28-33*
2. Balayev R.Ə. “Rəqəmsal iqtisadiyyat: miflər və yaxın keçmişin ibrətəməz təcrübəsi” Yanvar 2022 | Finansist
3. Əliyev Ə.Q. İKT-yə əsaslanan intellektual cəmiyyətin və iqtisadiyyatın formalaşması xüsusiyyətləri və inkişaf problemləri. *İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2021, №1, 43–55*
4. Muradov Ə.C. “Rəqəmsal iqtisadiyyat: mövcud vəziyyət və perspektivlər” “Rəqəmsal iqtisadiyyat: müasir çağırışlar və real imkanlar” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları <https://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/R-q-misal-iqtisadiyyat-m-asir-a-r-lar-v-real-imkanlar-2020.pdf>
5. Sadıqov M.M., Balayev R.Ə. “Rəqəmsallaşma iqtisadi inkişafın strateji istiqaməti kimi” http://unec.edu.az/application/uploads/2021/06/UNEC-EX-2020-3-taza_3.pdf
6. Digital Economy <https://businessjargons.com/digital-economy.html>
7. <https://www.economicshelp.org/blog/164275/economics/the-digital-economy-pros-and-cons/>
8. <https://financeninsurance.com/digital-economy/>
9. Митченко А. “Цифровая экономика: достоинства и недостатки, перспективы развития и практика применения. Астраханский государственный архитектурно-строительный университет, научно-технический журнал. 2018, с.39-43
10. Шваб Клаус. Четвертая промышленная революция. Москва: Издательство «Э», 2017., 208 с., с. 16

ƏMTƏƏLİK VƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİ KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Daxil olub: 6 aprel 2022-ci il
Qəbul olunub: 9 iyun 2022-ci il
Received: 6 April 2022
Accepted: 9 June 2022

Əli Bağırzadə
doktorant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
bagirzade_ali@mail.ru

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi əmtəəlik və rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının mövcud vəziyyətini təhlil etmək və ixrac potensialının artırılması istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Tədqiqat işində statistik, sistemli yanaşma, təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat respublikamızda istehsal olunan ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması, rəqabət qabiliyyətinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, məhsul istehsal edən bölmələrin texnoloji imkanlarının yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır. Məqalədə əmtəəlik və rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması imkanları araşdırılmış və bu sahədəki potensial təhlil edilmişdir. Tədqiqatda bu sahələrin qarşılıqlı əlaqələri, inkişaf perspektivləri və ixrac imkanları təhlil edilmiş, tədbirlərin səmərəliliyi və inkişafına dair müvafiq təkliflər verilmişdir. Tədqiqatın nəticələri ölkəmizi idxalı əvəzləyən əmtəəlik və rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etmək, elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi vasitəsi ilə elm tutumlu məhsul istehsalının həcmnin artırılmasına töhfə vermək üçün istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, aqrar sahə, istehsal, ixrac, idxal.

THE DIRECTIONS OF INCREASING THE EXPORT POTENTIAL OF MARKETABLE AND COMPETITIVE AGRICULTURAL PRODUCTS

Ali Bagirzadeh
Ph.D student, Azerbaijan Cooperation University
bagirzade_ali@mail.ru

Abstract

The purpose of the research is to analyze the current state of production of marketable and competitive agricultural products and identify areas for increasing export potential. Statistical, systematic approach, analysis and generalization methods were used in the research work. The article can help to increase the production of export-oriented agricultural products that produced in the country, increase competitiveness and quality, enable to improve and enhance the technological capabilities of units of producing products. In the article the possibilities of increasing the production of

marketable and competitive agricultural products were studied and potential in this area was analyzed. In the research, the interaction of these areas, development prospects and export opportunities were analyzed, and relevant proposals were made on the effectiveness and development of measures. The results of the research can be useful to provide our country with import-substituting marketable and competitive agricultural products, to contribute increasing the production of science intensive products through implementation of scientific and technological progress.

Keywords: *agriculture, agrarian sector, production, export, import.*

НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА ТОВАРНОЙ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ

Али Багирзаде

*докторант, Азербайджанский университет кооперации
bagirzade_ali@mail.ru*

Резюме

Целью исследования является анализ современного состояния производства товарной и конкурентоспособной сельскохозяйственной продукции и выявление направления повышения экспортного потенциала. В исследовании использованы статистический, системный подход, методы анализа и обобщения. Значение исследования заключается в увеличении производства экспортоориентированной сельскохозяйственной продукции, производимой в стране, повышении конкурентоспособности и качества, совершенствовании и повышении технологических возможностей производственных подразделений. Результаты исследования могут быть использованы в целях обеспечения нашей страны импортозамещающей товарной и конкурентоспособной сельскохозяйственной продукцией, могут способствовать увеличению производства наукоемкой продукции за счет применения достижений научно-технического прогресса. В статье исследуются возможности увеличения производства товарной и конкурентоспособной сельскохозяйственной продукции и анализируется потенциал в этой области. В исследовании анализируется взаимодействие этих направлений, перспективы развития и экспортные возможности, а также вносятся соответствующие предложения по эффективности и развитию мероприятий.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, аграрный сектор, производство, экспорт, импорт.*

Giriş

Ərzaq təhlükəsizliyinin daxili istehsal hesabına təmin edilməsi hər bir dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri hesab edilir. Bu baxımdan, müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında da ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində dövlət tərəfindən ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş program-hədəf xarakterli “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” ölkənin aqrar siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla, sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsini, həyata keçirilən aqrar islahatların dərinləşdirilməsini və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur.

Əmtəəlik və rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması

Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində, o cümlədən kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi, kənd yerlərində işsizlik səviyyəsinin aradan qaldırılmasında kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsullar üzrə idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılmasının böyük iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Müxtəlif ölkələr arasında həyata keçirilən idxal-ixrac əməliyyatları, təbii ki, qanunauyğun bir prosesdir və bu proses beynəlxalq əmək bölgüsündən irəli gəlir. Təhlil göstərir ki, beynəlxalq əmək bölgüsündə hər bir ölkənin yeri və rolu ilk növbədə istehsalın ixtisaslaşması ilə sıx əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında da iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsullar üzrə idxal-ixrac əməliyyatlarını yaxın və uzaq ölkələrlə bağlanmış dövlətlərarası müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsullar birbaşa və eyni zamanda onların emalından alınan məhsullar müxtəlif ölkələrə ixrac olunur. Araşdırmalar göstərir ki, ixrac olunan əmtəəlik kənd təsərrüfatı məhsulları arasında meyvə və tərəvəz məhsulları istər təzə halda, istərsə də konservləşdirilmiş halda daha çox üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi məhsul istehsalının artırılması və mülkiyyətindən asılı olmayaraq, təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin artırılması, ölkəyə məhsul idxalı və məhsul ixracı arasında yaranan müsbət saldodan asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin aqrar sahəsində, o cümlədən kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulların keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsində aqrotexniki tədbirlərin düzgün yerinə yetirilməsi və tələb olunan standartlara cavab vermək şərti ilə istehsalın həcmünün artırılmasında intensivləşmənin təmin edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bundan başqa, həmin məhsulların daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə keyfiyyətlə bərabər, məhsulların saxlanması,

daşınması, qablaşdırılması, maya dəyərinin və satış qiymətinin nizamlanmasının düzgün idarə olunması da əsas şərtlərdən biri hesab edilir. Keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, həmin məhsulların qidalılıq və sağlamlıq göstəricilərinə təsir edən komponentlərdən düzgün istifadə etməklə ekoloji təmiz məhsul kimi yetişdirilməsi, bu məhsulların daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətli halda uğurlu satışını həyata keçirmək üçün istehsalın stimullaşdırılması vacib şərtlərdən biri hesab edilir.

Son illərdə aqrar sahənin, o cümlədən kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir sıra müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli 500 sayılı fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, 27 iyun 2019-cu il tarixində təsdiq edilmiş “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında 6 may 2016-cı il tarixli qanunu ilə kənd təsərrüfatı məhsul və istehsalçılara verilmiş vergi güzəştləri, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 31 mart tarixli 121 nömrəli Qərarı ilə “Əlavə dəyər vergisindən azad olunan kənd təsərrüfatı texnikalarının ehtiyat hissələrinin Siyahısı”nın təsdiq edilməsi haqqında qanunun qəbul edilməsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 16 aprel 2014-cü il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rayon və şəhər idarələrinin, kənd təsərrüfatı heyvanlarının identifikasiyası və qeydiyyatı sisteminin yaradılması, “Aqrolizinq” ASC-nin (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 1137 nömrəli 17 avqust 2020-ci il tarixli Fərmanına əsasən Cəmiyyətin adı dəyişdirilərək “Aqroservis” ASC adlandırılmışdır) və rayon aqroservis filiallarının istifadəsində olan, cəmiyyət tərəfindən yeni alınan, lizinqə verilmiş və lizinq yolu ilə satılan texnikaya tətbiq edilə biləcək güzəştlərə, eləcə də mineral gübrələrin satışı üzrə dövlət tərəfindən tətbiq olunan güzəştin həcmi artırılması, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 09 oktyabr 2008-ci il tarixli “Kənd təsərrüfatı işçiləri günü təsis edilməsi” ilə bağlı sənədlər qəbul olunmuşdur ki, bu da bütövlükdə kənd təsərrüfatının inkişafına dövlət qayğısının əyani təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir (2).

Heyvandarlıq sahəsində məhsul istehsalını artırmaq və süni mayalanma tədbirlərinin həyata keçirilməsini sürətləndirmək məqsədilə damazlıq heyvanların xaricdən alınıb gətirilməsi və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara 50 faiz güzəştlə lizinqlə satılması üçün “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə 13,5 milyon manat ayrılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 iyun 2014-cü il tarixli sərəncamı imzalanmış, habelə Süni Mayalanma Mərkəzinin müasir tələblərə uyğun

yenidən qurulması və bu sahədə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün Prezidentin Ehtiyat Fondundan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə 1,5 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Kənd təsərrüfatı istehsalçılarında dövlət dəstəyi haqqında” 23 yanvar 2007-ci il tarixli 1907 sayılı Sərəncamın icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2007-ci il tarixli 32 sayılı və 16 noyabr tarixli 181 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş qaydalara və digər normativ-hüquqi sənədlərə uyğun olaraq, 2007-ci ildə istehsalçılara hər hektar əkin sahəsinə görə və çoxillik əkmələrin becərilməsində istifadə olunan yanacaq və motor yağlarına görə 40 manat, həmçinin hər hektar buğda və çəltik səpininə görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına əlavə olaraq 40 manat məbləğində yardım verilməsinə başlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 01.01.2013-cü ildən etibarən dənli bitkilərin əkin sahəsində yalnız cins toxumlardan istifadə olunduqda subsidiyaların verilməsinin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Məhsul istehsalının artırılması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və ölkədən kənara kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac olunmasına geniş imkan yaratmaqla, ölkəyə kapital axınını təmin edir. Bu kapitalın isə kənd təsərrüfatının inkişafında və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində mühüm roludur. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, ölkədə istehsal olunmuş kartof, tərəvəz, meyvə və giləmeyvə istehsalı əhalinin bu məhsullara olan tələbatından 1,5-1,7 dəfə çox olduğundan onların ixrac imkanları getdikcə daha da artır. Təbii ki, bütün bunlar ilk növbədə adıçəkilən məhsullar üzrə ixrac potensialının yüksəlməsi deməkdir.

Bundan əlavə ölkə əhalisinin il boyu meyvə-tərəvəz məhsulları ilə davamlı təminatı, bu məhsulların ixrac müddətinin uzadılması məqsədi ilə regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına müvafiq olaraq, Bakı şəhərində, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax, Lənkəran-Astara və Aran iqtisadi rayonlarında topdansatış və soyuducu anbarların tikilib istifadəyə verilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Hazırda respublikamızda 80-dən çox müəssisə meyvə-tərəvəz məhsullarının emalını həyata keçirməklə oradan konservləşdirilmiş şəkildə ərzaq məhsullarının ölkə əhalisinə çatdırılmasını və xarici bazarlara ixrac olunmasını həyata keçirirlər. Meyvə-tərəvəz konservlərinin istehsalı üzrə Azərbaycan özünü tam təmin edir və istehsal olunan məhsulun böyük qismi MDB və Avropa ölkələrinə ixrac edilir. Son illərdə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artırılması istiqamətində çoxsaylı tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi ilə əhalinin daxili istehsalı hesabına ərzaq məhsulları ilə təminatı tam təmin olunmuşdur. Daxili ərzaq bazarında yerli məhsulların rəqabətə davamlılığının zəif olması yerli istehsalçıların fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə mənfi təsir

göstərməklə yanaşı, eyni zamanda bir sıra hallarda bəzi məhsul növləri üzrə məhsul istehsalının azalmasına da öz mənfi təsirini göstərmişdir (8).

Doğrudur, son zamanlar istehsalda, xüsusilə konservləşdirilən məhsulların istehsalında innovasiya texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində müəyyən uğurlar əldə olunmasına baxmayaraq, hələlik bu göstəricilər idxal-ixrac arasında kiçik rəqəmlərlə fərqlənməklə müşahidə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, regionlarda mövcud olmuş ixtisaslaşma istiqamətləri tamamilə pozulmuş, regionlararası əlaqələr zəifləmişdir. Bundan başqa, regionlar daxilində rayonlararası əlaqələr, o cümlədən təsərrüfat subyektləri arasında əlaqələr də zəifləmişdir. Aqrar islahatlar zamanı təsərrüfatlarda olan istehsal resursları kəndlilərin xüsusi mülkiyyətinə verildikdən sonra yeni yaradılmış müxtəlif mülkiyyət mənsublu təsərrüfat subyektləri əsasən ərzaqlıq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına üstünlük vermişlər.

Əmtəlik və rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının artırılması

Dövlət Statistika Komitəsinin “Azərbaycanın xarici ticarəti” məcmuəsindən götürülmüş məlumatların təhlili göstərir ki, ixrac olunan ərzaq məhsulları əsasən bitkiçilik məhsullarını əhatə edir və ölkəmizdə heyvandarlıq məhsulları bitkiçilik məhsullarına nisbətən daha az ixrac olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, istənilən ölkədə, o cümlədən, Azərbaycanda norma üzrə istehlak tələbatına uyğun əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalında baş verən çatışmazlıqlar və əhalinin qida məhsullarına olan tələbatının daxili istehsal hesabına il boyu ödənməməsinin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Bura ilk növbədə torpaq amilləri, ərazinin həcmi, iqlim amilləri, innovasiya texnologiyalarının tətbiqi, ekoloji təmiz məhsulların istehsalı, maddi-texniki resurslarla təminat səviyyəsi, məhsulların toplanması, daşınması, qablaşdırılması və saxlanması, istehsalçıların stimullaşdırılması tədbirlərinin sistemliliyi və ardıcıl tətbiqi, istehsal olunan məhsulların daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətli olması, rəqabətin azad olması, təsərrüfatlar və müəssisələrarası iqtisadi əlaqələrin qurulması və s. aiddir. Bu amillərin öz həllini düz tapması ölkədə istehsal olunan bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmının daha da artaraq, daxili tələbatdan 2 dəfə yüksək məhsul istehsal olunmasına geniş imkanlar yaradır. Tələbatdan artıq istehsal olunan məhsulun öz daxili tələbatını ödəmək imkanı olmayan ölkələrə ixrac olunmasına rəvac verir. Belə olan halda kənd təsərrüfatının gəlirlilik səviyyəsi yüksəlir, sahibkarlıq daha da inkişaf edərək xarici valyuta axınını təmin edir. Ərzaq məhsullarının ixracının inkişaf dinamikasını cədvəl 1-dən görmək olar.

Cədvəl 1. Ərzaq məhsullarının ixracının əmtəə strukturunun inkişaf dinamikası (min ABŞ dolları ilə)

№	Mal qrupları	2010	2015	2017	2018	2019	2020
	Cəmi	593 342,9	770 459,8	658 910,4	704 362,0	772 204,7	759 934,6
	Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	547,3	2 343,3	12 606,8	12 090,0	23 231,3	19 444,6
1	Diri heyvanlar	5,6	298,4	1 650,4	393,1	128,7	151,4
2	Ət və əlavə ət qida məhsulları	75,2	20,0	1 715,8	1 337,5	612,8	116,8
3	Balıqlar və xərçəngkimilər, digər su onurğasızları	287,8	-	395,6	521,3	679,4	1 289,3
4	Süd məhsulları, quş yumurtası, təbii bal və heyvan mənşəli digər ərzaq məhsulları	45,9	1 579,2	8 191,1	8 591,6	20 290,7	15 270,0
5	Heyvan mənşəli sair məhsullar	132,8	445,7	653,9	1 246,5	1 519,7	2 617,1
	Bitki mənşəli məhsullar	190 337,2	335892,0	518273,9	584702,4	625898,6	624398,7
6	Canlı ağaclar və sair bitkilər, kəsilmiş çiçəklər	-	158,2	388,3	380,9	442,4	375,3
7	Tərəvəzlər, meyvəköklülər və kök yumruları	42 344,5	91 679,7	210089,9	233331,4	243242,5	254448,4
8	Yeməli meyvələr və qoz-fındıq, sitrus bitkiləri	112 484,3	220247,8	292653,9	325524,9	362567,9	353062,9
9	Qəhvə, çay və ədviyyatlar	33 360,8	19 505,5	10 291,0	9 383,6	9 523,2	9 584,1
10	Dənli bitkilər	174,7	61,3	11,9	7 802,7	3 038,1	35,4
11	Unüyütmə və yarma sənayesi məhsulları, maya, nişasta	28,5	199,7	59,9	507,1	447,5	544,6
12	Yağlı toxum və meyvələr, digər toxum, dərman bitkiləri	1 846,8	1 358,6	3 486,8	6 579,9	5 250,3	4 617,1
13	Bitki qarışıqları və ekstraktlar	11,7	2 598,8	1 146,5	1 059,7	1 156,2	816,4
14	Bitki mənşəli sair məhsullar	85,9	82,4	145,7	132,2	230,5	914,5
	Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	188 255,5	153335,3	17 046,9	16861,9	18 451,0	24 726,1
15	Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	188 255,5	153 335,3	17 046,9	16861,9	18 451,0	24 726,1
	Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	214 202,9	278889,2	110982,8	90707,7	104623,8	91 365,2
16	Ətdən və balıqdan alınan hazır məhsullar	7 515,4	4 015,5	393,2	335,9	369,6	338,1
17	Şəkər və şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatları	146 451,9	212 207,5	40 244,2	25474,3	27 955,8	27 417,8
18	Kakao və ondan hazırlanan məhsullar	3 156,9	7 648,8	6 017,1	3 784,4	5 397,2	3 900,9
19	Taxıldan, undan və ya süddən alınan hazır məhsullar, unlu qənnadı məmulatları	3 951,3	1 487,6	1 883,9	2 210,1	1 952,5	2 679,3
20	Tərəvəz, meyvə, qoz- fındıq və emal məhsulları	21 518,2	10 856,8	15 471,4	17 426,4	20 373,9	24 507,3
21	Sair müxtəlif ərzaq məhsulları	992,6	3 499,8	3 340,0	4 066,8	1 728,3	1 989,0
22	Spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə	15 142,2	25 829,5	21 923,1	16 249,3	23 705,9	12 062,6
23	Yeyinti sənayesinin qalıqları və tullantıları	8 644,4	3 937,4	6 405,9	6 895,6	7 808,9	3 777,2
24	Tütün və tütünün sənaye əvəzediciləri	6 830,0	9 406,3	15 304,0	14 264,9	15 331,7	14 693,0

Mənbə: ARSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (3, s.593-594).

Cədvəl məlumatlarının təhlili göstərir ki, ölkəmizdə istehsal olunan məhsulların ixracı son illərdə artmağa doğru inkişaf etməkdədir. Belə ki, diri heyvanların ixracı 2010-ci ildə 5,6 min ABŞ dolları, 2015-ci ildə 298,4 min ABŞ dolları, 2017-ci ildə 1 650,4 min ABŞ dolları, 2018-ci ildə 393,1 min ABŞ dolları, 2019-cü ildə 128,7 min ABŞ dolları, 2020-ci ildə 151,4 min ABŞ dolları olmuşdur. 2020-ci ildə ixrac olunan diri heyvanların dəyəri 2015-cü ilə nisbətən 2 dəfəyə qədər azalmışdır. Qeyd edək ki, müqayisə edilən illər üzrə COVID-19 pandemiyasının təsiri də böyük olmuşdur. Cədvəl məlumatlarına əsasən son 10 ildə ərzaq məhsullarının ixracının əmtəə strukturunda müsbət dəyişikliyi görmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, məhsul istehsalının artırılmasında kənd təsərrüfatında ixtisaslaşmanın xüsusilə mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, ixtisaslaşma kənd təsərrüfatında istifadə olunan bütün resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə, daxili ehtiyatları tam üzə çıxarmağa geniş şərait yaradır.

Kənd təsərrüfatında marketing tədqiqatlarının aparılması, ölkənin kənd təsərrüfatının düzgün idarə olunmasında müstəsna rol oynamaqla məhsulların yığılması, qablaşdırılması, saxlanması, daxili və xarici bazarlarda satışını tənzimləməyinə birbaşa təsir göstərir. Bundan başqa, kənd təsərrüfatı məhsulları ixracında dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə də mühüm ehtiyac vardır. Belə ki, istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının istər xammal şəklində, istərsə də emal olunmuş şəkildə ixracına təminat və ixrac olunan ölkələrlə lazımi müqavilələrin bağlanması, eyni zamanda ixrac olunan ölkələrdə məhsulların maneəsiz hərəkətinə və satışına qanun çərçivəsində təminat məsələlərinin öz həllini tapması xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Araşdırmalar göstərir ki, ərzaqlıq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında regionun aid olduğu iqlim tiplərindən, torpaq növlərindən səmərəsiz istifadə və məhsul istehsalında istifadə olunan toxumlar və heyvan cinslərinin olduqca aşağı məhsuldarlığa malik olmaları regionların mövcud potensialından səmərəsiz istifadəyə səbəb olur. Odur ki, son illərdə istehsal olunan ərzaqlıq məhsulların əsas hissəsi daxili tələbatı ödəməyə sərf olunur. Belə ki, 2020-ci ildə Azərbaycanın buğda ehtiyacı 4043,8 min ton təşkil etmişdir. Bunun 1818,7 min ton istehsal olunmuş 1361,1 min tonu idxal 864,0 min tonu isə 2013-cü ildən qalıq olmuşdur. Müvafiq olaraq toxum üçün 118,2 min ton, mal-qara və quş yemi üçün 474,7 min ton, ərzaq məhsullarının istehsalı üçün 2036,5 min ton, ərzaq məhsulu kimi 77,0 min ton, qeyri-ərzaq məhsullarının istehsalına 41,1 min ton istifadə olunmuşdur (3).

Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaqlıq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının son illərdə artması fonunda həmin məhsullar üzrə idxal həcmiminin artması da əhalinin istehlak səviyyəsinin artması və yerli məhsullarla əhalinin bütün il boyu olan tələbatının ödənilməməsi ilə izah olunur. Bundan başqa, əhalinin sayının artması və alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi də istehlak olunan məhsulların həcmiminin artmasına əhəmiyyətli

dərəcədə təsir göstərmişdir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından idxal həcmələrinin azaldılması və bununla paralel olaraq ixracın artırılması prosesi ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri olmalıdır. Qeyd edək ki, son illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması üçün tikilən soyuducuların və Bakı kəndlərində, qərb regionlarında örtülü sahə tərəvəzi məhsulları istehsalının genişləndirilməsi idxal olunan tərəvəz və meyvə məhsullarının həcmi azaltmaqla bu məhsulların ixracının artmasını stimullaşdırmışdır. Lakin örtülü sahə tərəvəzi istehsalçıları ilə aparılan sorğuların nəticəsi göstərir ki, bu sahənin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması tədbirlərinin çevik xarakter daşımaması səbəbindən bu sahənin inkişafında çoxlu maneələr mövcuddur. Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsində və məhsul istehsalının artırılmasında yuxarıda qeyd edilən dövlət proqramlarının və bu proqramlardan irəli gələn tədbirlərin həyata keçirilməsinin böyük iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Təcrübə və tədbirlərin həyata keçirilməsinin nəticəsidir ki, kənd təsərrüfatında istehsal olunan bəzi məhsulların respublikamızdan xarici ölkə bazarlarına ixracı artmağa başlamışdır. Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə kənd təsərrüfatında xarici iqtisadi əlaqələrin həcmi genişlənmiş, idxal və ixracın artım dinamikası yaranmışdır. Bunu 2-ci cədvəldən də aydın görmək mümkündür.

Göründüyü kimi, 10 ildə aqrar sahə məhsullarının idxalının həcmi 1,2 milyard dollar, yəni 181% artmışdır. Burada ən çox artım heyvan mənşəli məhsullarda və toxuculuq materiallarında müşahidə olunur. Son 10 ildə ixracın həcmi isə 303,7 milyon dollar və ya 1,5 dəfə artmışdır. Bu artım aqrar sahənin potensialından daha səmərəli istifadə edilməsi hesabına əldə edilmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarının təhlilindən göründüyü kimi, aqrar sahədə, o cümlədən kənd təsərrüfatı mənşəli ərzaq məhsullarının və onların emalından alınan ərzaq məhsullarının ixracı son on ildə inkişaf etməyə başlamışdır. Eyni zamanda 2020-ci ildə ixrac olunan ərzaq məhsullarının dəyəri 759 935 min ABŞ dolları olsa da, xarici ölkələrdən daxili bazara idxal 1 903 843 min ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da mənfi saldo olmaqla 1 143 908 min ABŞ təşkil edir.

2000-ci ildə idxalın strukturunda ərzaq və heyvandarlıq məhsullarının payı 2020-ci ilə nisbətən daha azdır. Fikrimizcə, təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda ixrac yönümlü aqrar məhsulların istehsalının dövlət tənzimlənməsi mexanizminin qurulması və təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasında 2000-2020-ci illər üzrə aqrar məhsulların xarici ticarət dövriyyəsi (min ABŞ dolları)

	Mal qrupları	İllər						
		2000	2005	2010	2015	2018	2019	2020
İDXAL	Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	31626,8	44933,4	86215,9	136028,0	278877,1	299543,4	322755,0
	Bitki mənşəli məhsullar	119488,2	171933,0	437424,0	457386,9	560254,3	745722,4	714460,8
	Heyvan və bitki mənşəli piylər və yağlar	11242,4	36142,2	93706,1	83834,1	140888,5	141243,9	161924,0
	Hazır ərzaq məhsulları, içkilər, sirkə, tütün	59457,5	194521,3	616372,1	688812,8	723478,9	739592,3	704702,8
	Gön, dəri, təbii xəz və onlar-dan hazırlanan məmulatlar	809,4	1703,7	2742,4	5401,3	28147,3	29740,3	17715,0
	Kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	18458,4	58431,1	127093,3	90517,9	162458,8	197200,4	195409,9
	Toxuculuq materialları və məmulatları	25166,8	64867,5	61035,3	89123,6	430970,9	461717,9	401821,6
	Geyim	4148,2	16685,7	7103,9	10147,0	86061,3	96009,9	73987,8
	Cəmi	270397,7	589217,9	1431693,0	1561252,0	2411137,1	2710771	2592776,9
İXRAC	Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	462,4	1469,3	547,3	2343,3	12090,0	23231,3	19444,6
	Bitki mənşəli məhsullar	28457,8	193574,4	190337,2	335892,0	584702,4	625898,6	624398,7
	Heyvan və bitki mənşəli piylər və yağlar	3606,0	68417,6	188255,5	153335,3	16861,9	18451,0	24726,1
	Hazır ərzaq məhsulları, içkilər, sirkə, tütün	24167,9	63454,6	214202,9	278889,2	90707,7	104623,8	91365,2
	Gön, dəri, təbii xəz və onlar-dan hazırlanan məmulatlar	1663,5	2253,2	11798,5	12184,9	13340,2	11857,6	8400,1
	Kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	594,5	3338,0	4073,9	4736,1	9882,7	7020,5	4435,9
	Toxuculuq materialları və məmulatları	40774,8	57047,5	42785,2	32866,7	135209,5	185435,1	182123,6
	Geyim	20,3	205,7	33,1	150,2	165,0	848,6	876,7
	Cəmi	96141,2	389760,3	652033,6	820397,7	862959,4	977366,5	955770,9
SALDO	Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	-31164,4	-43464,1	-85668,6	-133684,7	-266787,1	-276312,1	-303310,4
	Bitki mənşəli məhsullar	-91030,4	21641,4	-247086,8	-121494,9	24448,1	-119823,8	-90062,1
	Heyvan və bitki mənşəli piylər və yağlar	-7636,4	32275,4	94549,4	69501,2	-124026,6	-122792,9	-137197,9
	Hazır ərzaq məhsulları, içkilər, sirkə, tütün	-35289,6	-131066,7	-402169,2	-409923,6	-632771,2	-634968,5	-613337,6
	Gön, dəri, təbii xəz və onlar-dan hazırlanan məmulatlar	854,1	549,5	9056,1	6783,6	-14807,1	-17882,7	-9314,9
	Kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	-17863,9	-55093,1	-123019,4	-85781,8	-152576,1	-190179,9	-190974
	Toxuculuq materialları və məmulatları	15608	-7820	-18250,1	-56256,9	-295761,4	-276282,8	-219698
	Geyim	-4127,9	-16480	-7070,8	-9996,8	-85896,3	-95161,3	-73111,1
	Cəmi	174256,5	-199457,6	-779659,4	-740854,3	-1548177,7	-1733404	-1637006

Mənbə: ARSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (3, 593-598).

Son illərdə ölkənin iqtisadi əlaqələri təkcə yaxın ölkələr ilə deyil, daha çox uzaq ölkələr ilə intensiv xarakter daşmışdır. Ölkənin ticarət dövriyyəsində İtaliya, Türkiyə, İs-

rail, ABŞ, Çin, Rusiya, Almaniya, Gürcüstan, Ukrayna, İran dövlətləri ilə ticarət əlaqələri digər ölkələr ilə müqayisədə daha çox olmuşdur. 2019-cu ildə xarici ticarət dövriyyəsinin 18,7%-i İtaliyanın, 17%-i Türkiyənin, 10,9%-i Rusiyanın, 7,8%-i Çinin, 3,3%-i Almaniyanın, 3,2%-i Ukraynanın, 2,7%-i ABŞ-ın, 2,4%-i Hindistanın, 2,3%-i Fransanın, ixracın isə 34,4%-i İtaliyanın, 18,9%-i Türkiyənin, 5,2%-i Rusiyanın, 3,8%-i Yunanıstanın, 3,4%-i Xorvatiyanın, 3,4%-i Gürcüstanın, 3,3%-i Hindistanın, 3,2%-i İsrailin, 3,1%-i Çinin payına düşür (8).

Araşdırmalar, müşahidələr və keçirilən sorğuların təhlili göstərir ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulların ixracını həm məhsulların növ sayında, həm də çəkisində artmağa geniş imkanları vardır. Bu məhsullardan pambığı, üzümü, çayı, bostan məhsullarını ixrac olunan məhsullar sırasına daxil etməklə, kartof, bostan məhsulları, tərəvəz və meyvə məhsullarının istehsal həcmi artırmaq imkanı vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, pambıq strateji məhsul olmaqla bərabər yüksək əmək tutumlu sahə hesab edilir. Bu da əhalinin işlə təmin olunmasında, emal və yüngül sənaye sahələrinin inkişafında xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər məhsullar: kartof, çay, üzüm, dənli bitkilər və s. məhsulların istehsalının artımı istehsalda innovasiya texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə intensiv istehsalə nail olmaqla məhsul istehsalını artırmaq mümkündür. Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında innovasiya texnologiyalarının və aqrotexniki tədbirlərin düzgün qarşılıqlı vəhdəti, eyni zamanda əldə olunmuş təcrübələr müqabilində pambığın məhsuldarlığını 30-35 sentner, kartofun məhsuldarlığını 400-450 sentnerə, buğdanın məhsuldarlığını 40-45 sentnerə, üzümün məhsuldarlığını texniki sortlarda 100-150 sentnerə, süfrə sortlarında 200-250 sentnerə çatdırmaq mümkündür ki, bu da tələbatdan artıq məhsul istehsalının ixracının artmasına geniş yollar açır. Qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun becərilməsinin mütəmadi olaraq davam etdirilməsi, məhsuldarlığın iqtisadi rayonlar və regionlar üzrə ixtisaslaşmasının düzgün müəyyən edilməsi və toplanmış təcrübələr nəticəsində məhsuldarlığın daha 20-25% artırılması mümkündür. Eyni zamanda heyvandarlıqda damazlıq işlərini yaxşılaşdırmaqla və süni mayalanmanı genişləndirməklə ət və süd məhsullarını 3 dəfə artırmaq mümkündür. Heyvandarlıqda son illərdə həyata keçirilən tədbirlərdən əldə olunan nəticələr də bu fikri söyləməyə imkan verir.

Nəticə

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, son illər kənd təsərrüfatında istehsal olunan ərzaq məhsullarından bitkiçilik məhsulları, o cümlədən kartof, tərəvəz, meyvə, çay yarpağı və az miqdarda şəkər çuğunduru ölkədən ixrac olunur. Fikrimizcə, rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artırılması və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakı məsələlərin öz həllini tapması məqsəduyğun hesab olunur:

- məhsul istehsalında innovasiya texnologiyalarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi və stimullaşdırılması,
- kənd təsərrüfatı məhsullarının ixtisaslaşdırılmış emalının təmin edilməsi və inhisarçılıq prinsiplərinin tamamilə aradan qaldırılması,
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının stimullaşdırılması və daha da genişləndirilməsi, o cümlədən ixracın artırılmasına dair proqramların işlənib hazırlanması və istehsal olunan məhsulların ixrac olunmasına dövlət dəstəyinin təmin edilməsi,
- əmtəəlik və rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə bağlı tədbirlərin gücləndirilməsi,
- ərzaqlıq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artması ilə həmin məhsullar üzrə əhalinin bütün il boyu olan tələbatının ödənilməməsi ilə bağlı tədbirlərin gücləndirilməsi,
- əmtəəlik və rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının artırılması istiqamətində elmi-tədqiqat işlərinin sürətləndirilməsi və s.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, Bakı, 2019. 184 s.
2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Bakı. 2016. 177 s.
3. “Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2021”, Statistik məcmuə. Bakı, 2021. 752 s.
4. Aliyev İ.H. Aqrar sahənin modernləşmə və rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması problemləri. Bakı. 2017. 428 səh.
5. Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika). Bakı, 2017. 536 s.
6. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Bakı 2016, 655 s.
7. İbrahimov İ.H. Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri. Bakı, 2022. 240 s.
8. <https://www.stat.gov.az/>

ŞİRKƏTİN LOGİSTİKA XƏRCLƏRİ VƏ ONLARIN İDARƏ OLUNMASI

Daxil olub: 18 aprel 2022-ci il
Qəbul olunub: 15 avqust 2022-ci il
Received: 18 April 2022
Accepted: 15 August 2022

Vüqar Qardaşov
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
vuqarqardasov98@gmail.com

Xülasə

Tədqiqat işinin əsas məqsədi şirkətlərin logistika fəaliyyəti zamanı formalaşan xərclərin düzgün şəkildə idarə edilməsi və onların aşağı salınması üsullarını öyrənməkdən ibarətdir. Şirkətlərdə xərclərin düzgün şəkildə planlanmaması və səhv idarə olunması nəticə etibarlı ilə ümumi və logistik fəaliyyətlərin effektiv olaraq həyata keçirilməməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, tədqiqat işinin aparılması şirkətlər baxımından aktual hesab olunur. Tədqiqat işində logistika xərclərinin bəzi artım səbəbləri və onların idarə olunması metodları göstərilmiş, xərclərin aşağı salınması ilə bağlı təkliflər öz əksini tapmışdır. Göstərilənlər tədqiqat işinin elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti olaraq göstərilə bilər. Tədqiqat işində məhsul və ya xidmətlərin müştərilərə zamanında, düzgün yerdə, düzgün şəkildə çatdırılması zamanı formalaşan xərclərin düzgün idarə olunmasının şirkətlər üçün əhəmiyyətindən bəhs olunmuş və onların necə idarə olunmasına dair analizlər aparılmışdır. Tədqiqat işində araşdırma zamanı analiz metodundan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işinin nəticə hissəsində isə baş verən problemlərin həlli, logistik xərclərin aşağı salınması və onlara nəzarət etməklə bağlı bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: logistika, logistika xərcləri, logistika fəaliyyətləri, xərclərin idarə olunması.

A COMPANY'S LOGISTICS COSTS AND THEIR MANAGEMENT

Vugar Gardashov
Ph.D student, Baku State University
vuqarqardasov98@gmail.com

Abstract

The main purpose of the research work is to study the methods of correctly managing and reducing the costs formed during the logistical activities of companies. Improper planning and mismanagement of costs in companies ultimately leads to the fact that general and logistical activities are not carried out effectively. In this regard, the conduct of research work is considered relevant from the point of view of companies. Some reasons for the increase in logistic costs and methods for their management are

indicated in the research work, and suggestions on reducing costs are reflected. These can be indicated as the scientific novelty and practical significance of the research work. The study discusses the importance for companies of managing the costs incurred in delivering products or services to customers on time, in the right place, and in the right way, and analyzes how they are managed. In the research work, the method of analysis was used during the study. In the conclusion part of the research work, a number of proposals were put forward on solving the problems, reducing logistics costs and controlling them.

Keywords: *logistics, logistics costs, logistics activities, cost management.*

ЛОГИСТИЧЕСКИЕ ЗАТРАТЫ КОМПАНИИ И ИХ УПРАВЛЕНИЕ

Вугар Гардашов

докторант, Бакинский государственный университет
vuqarqardasov98@gmail.com

Резюме

Основной целью исследовательской работы является изучение способов правильного управления затратами, формируемыми в ходе логистической деятельности компаний, и их снижения. Неправильное планирование и неправильное управление затратами в компаниях в конечном итоге приводит к тому, что общая и логистическая деятельность не осуществляется эффективно. В связи с этим проведение исследовательской работы считается актуальным с точки зрения компаний. В исследовательской работе указаны некоторые причины роста логистических издержек и методы их управления, отражены предложения по снижению издержек. Указанное можно обозначить как научную новизну и практическую значимость исследовательской работы. В исследовании обсуждается важность для компаний управления затратами, понесенными при доставке продуктов или услуг клиентам вовремя, в нужном месте и правильным образом, и анализируется, как они управляются. В ходе исследования в исследовательской работе был использован метод анализа. В заключительной части исследовательской работы был выдвинут ряд предложений, связанных с решением возникающих проблем, снижением логистических затрат и их контролем.

Ключевые слова: *логистика, логистические затраты, логистическая деятельность, управление затратами.*

Giriş

Logistika xərcləri logistik fəaliyyətlər səbəbilə ortaya çıxan xərclərin hamısını ifadə etmək üçün istifadə olunan bir anlayışdır. Logistika xərcləri bir məhsulun tədarük edilməsi ilə əlaqəli cəhdlərin edilməsi, müştəriyə çatdırıldığı ana qədər həyata keçirilən bütün fəaliyyətlərlə əlaqəli xərclər olub, saxlama, qablaşdırma, göndərmə, daşıma, yığıma və bütün əlaqəli xidmət xərcləri ilə hesab-fakturaların hazırlanması, fəaliyyətin uçotu və inkasso xərclərindən ibarətdir. Bu anlayışla logistika xərcləri tədarük, istehsal, satış və paylamanın səbəb olduğu xərclər olaraq da ifadə edilə bilər. Daha geniş bir tərif vermiş olarıqsa, logistika xərcləri materialın satın alınması prosesindən başlayaraq satış, paylama və satışdan sonrakı xidmətlərlə davam edən bir zamanda meydana gələn daşıma, sığorta, gömrük rəsmiləşdirilməsi, aralıq daşınma, saxlama, xarab olma, zədələnmə, itki, gecikmə, cərimə, xəta xərcləri, informasiya sistemi, informasiya kommunikasiyası, kadrlar, qeyri-optimal sifariş xərcləri, ehtiyatların saxlanması və anbarlardakı nəqliyyat vasitələrindəki boş tutum xərcləri kimi bir çox xərc ünsüründən formalaşır. Logistika xərclərinin idarə olunması və onlara nəzarətin həyata keçirilməsi üçün ilk olaraq bu xərclərin müəyyən olunması lazımdır [1, s.4]. Logistika xərclərinin müəssisələr tərəfindən düzgün şəkildə müəyyən olunması və idarə olunması müəssisələrin effektiv və səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərmələrinə səbəb olur. Bu baxımdan logistika xərclərinin idarə olunması rəqabətin artdığı, istehlakçıların tələblərinin dəyişdiyi və artdığı müasir dövrdə müəssisələr üçün olduqca vacib bir məsələyə çevrilmişdir.

Logistika fəaliyyətləri zamanı formalaşan xərclər

Logistika fəaliyyətləri ilə bağlı olaraq meydana gələn logistik xərclərin toplam müəssisə xərcləri içərisindəki payı gedərək artmaqdadır. Nəqliyyat fəaliyyətləri həm toplam logistika xərclərinə, həm də sürət, keyfiyyət və xərcdən formalaşan logistika üçbucağındakı sürət faktoruna birbaşa təsir göstərir. Bütün logistika xərcləri içərisində ən yüksək xərc daşıma fəaliyyəti ilə əlaqəli xərclərdir. Bu hal daşıma fəaliyyətlərini logistika fəaliyyətləri içərisində daha önəmli vəziyyətə gətirir. Logistik xərc ünsürlərini aşağıdakı şəkildə təsnifləşdirmək olar [1, s.4]:

- daşıma xərcləri;
- saxlama xərcləri;
- yükləmə-boşaltma xərcləri;
- sifarişin işlənməsi və məlumatın idarə olunması xərcləri;
- ehtiyat idarəetmə xərcləri;
- digər logistika xərcləri [2, s.101].

Saxlama xərcləri. Logistika xərcləri içərisində yer alan əsas xərclərdən biri saxlama xərcləri hesab olunur. Yüksək xərcli və dəyər yaratmayan bir fəaliyyət olduğuna görə

saxlama mənfəi bir imicə sahib olmaqla yanaşı, tətbiqetmədə bir çox məhsulun saxlanması məcburiyyəti də danılmaz bir həqiqətdir. Çünki tədarük zəncirində müştərinin əsas ehtiyacı sifarişinin vaxtında təslim edilməsidir. Zaman və miqdar dəqiq olaraq bilinməyən bir ehtiyat ehtiyacı vəziyyətində mütləq bir təhlükəsizlik ehtiyatının, ya da böyük miqdarda bir ehtiyatın anbarda saxlanması lazımdır. Xüsusilə də istesal və istehlakın olduğu yerlərin bir-birindən uzaq olduğu vəziyyətlərdə məhsulların anbarlarda saxlanması olduqca vacib bir nüansdır. Bunlarla yanaşı, ehtiyat saxlamaq və uzun zaman saxlamadan qaçmaq üçün ehtiyatların idarə olunması və optimallaşdırılması şərtidir. Dolayısı ilə anbarlama ehtiyat idarəetməsi ilə iç-içə olan bir fəaliyyətdir. Anbarlama sadəcə ehtiyat idarəetməsi ilə deyil, tədarük zəncirindəki material dəyişimi, zavod və anbar seçimi kimi digər fəaliyyətlərlə də əlaqəlidir. Bu səbəbdən yaxşı bir anbarlama planı tədarük zəncirinin fəaliyyətlərinin hamısının ehtiyacını təmin edir [3, s.20-21].

Anbarlama tədarük və məhsulların istehlakçılara çatdırılmasında anbarlamanın doğru bir şəkildə və ən uyğun xərclə həyata keçirilməsi logistika idarəçilərinin üzərində işlədiyi əsas mövzulardan biridir.

Anbarlama istehlakçı tələblərinin qarşılansında yer və zaman faydası təmin etməklə yanaşı, yükləmə-boşaltma, qoruma, köçürmə və avadanlıqları ilə qarışıq xidmətlər təklif edən bir funksiyadır. Anbarda bu fəaliyyət zamanı eyni zamanda ən az sahədə ən çox anbarlamanın həyata keçirilməsi, avadanlıq və iş gücünün səmərəli istifadə edilməsi, xərclərin azaldılması, tələblərin qarşılansması, israfçılığın qarşısının alınması, məlumat təhlükəsizliyi, xətasız daşıma, ehtiyatların izlənilməsi və anbardakıların qorunması, dəyişən logistika dövrlərinə uyğunlaşma anbarlamanın məqsədləri arasındadır [4, s.21-22]. Bu məqsədlərə çatmaq üçün şirkət rəhbərləri anbar xərclərinin düzgün şəkildə planını hazırlamalı, onları həyata keçirməli və daim bu proseslərə yaxından nəzarət etməlidir.

Sifariş idarəetməsi. Sifarişlərin yönləndirilməsi olaraq adlandırılan sifariş idarəetməsi zaman planlaması, sifariş ötürülməsi, sifarişin dəyərləndirilməsi, sifarişin toplanması və sifarişlərin çatdırılması mərhələlərindən ibarətdir. Sifariş mərhələlərinin doğru bir şəkildə həyata keçirilməsi üçün sifarişlərin planlanması, alınması, köçürülməsi, hazırlanması və yollanılması mərhələlərində inventarın və sənədləşmələrin düzgün tamamlanması üçün müasir texnologiya tətbiqlərindən istifadə etməklə ünsiyyət standartlarının müəyyən edilməsi, əməliyyatların orta məbləğinin bilinməsi və gündəlik fəaliyyətlərin müəyyən edilməsi tələb olunur [5, s.51].

Daşıma. Daşıma logistik fəaliyyətlər içərisində məhsulların hərəkətini təmin etməkdə ən əsas və ən çox xərcə səbəb olan, daim idarəçilərin diqqətlə izlədiyi bir mövzudur.

Qarışıq və bir çox faktoru özündə cəmləşdirən daşımanın ən aşağı xərcə həyata keçirilməsi üçün lazımlı daşıma metodlarını, üsullarını və dövrlərini nəzərə alaraq qərar verilməlidir [5, s.51].

Ehtiyat idarəetməsi. Ehtiyatların idarə olunması dövrü əsas olaraq məhsulların qəbul olunması, ehtiyatda saxlanılması və göndərilməsi mərhələlərindən ibarət olduğu halda, anbarlama xərcləri ümumi istehsal xərcləri, çatdırılma xərcləri və işçilərin əməkhaqlarından ibarətdir [6, s.39]. Ehtiyat saxlama xərcləri birdən çox yarım bənddən ibarətdir. Ehtiyatların saxlanılmasında ortaya çıxan vergi və sığortalardan ibarət olan xərclər ehtiyat saxlama xərclərinin tərkibinə daxildir. Digər bir xərc növü isə anbarlama sahəsinin xərcləridir. İcarə, anbar, daşınma, ehtiyat saxlama sahələrinin tənzimlənməsi, personal xərcləri, işıqlandırma, istilik kimi xərclərdən ibarətdir. Son olaraq, ehtiyat saxlama riskinin xərcləri isə ehtiyatda saxlanılan məhsullara görə fərqlənirlər [7, s.269-270].

Yükləmə-boşaltma. Logistikada həyata keçirilən bu fəaliyyətlər məhsulların qiymətini artırmasına baxmayaraq, digər tərəfdən məhsulların qorunmasını və səmərəli bir şəkildə daşınmasını təmin edir. Yükləmə-boşaltma fəaliyyəti ilə məhsulların tullantı, zədələnmə, xarab olma, qırılma və itkilərin azaldılması, saxlama səmərəliliyinin artırılması, dövriyyə sahəsinin və nəqliyyat məsafəsinin azaldılması, məhsulların gözləmə vaxtının azaldılması, xərclərin aşağı salınması, iş şəraitinin asanlaşdırılması və logistik xidmət səviyyəsinin yaxşılaşdırılması təmin olunur. Məhsulların effektiv bir şəkildə daşınması, daşınma zamanı baş verə biləcək zərərlərin qarşısının alınması və eləcə də yükləmə-boşaltma zamanı maşın və avadanlıqlara ehtiyac duyulur [5, s.52].

Məlumat idarəetməsi. Logistik informasiya texnologiyaları əsasən kompüter sistemlərini, kompüter şəbəkələrini, bulud sistemləri, avtomatik tanıma və məlumat toplama sistemlərindən ibarətdir və bu fəaliyyəti həyata keçirə bilmək üçün edilən işlər bir xərc növü meydana gətirir [5, s.52].

Logistik fəaliyyət xərclərinin idarə olunması metodları

Müasir dövrdə müəssisələrin məsrəf uçotu məlumatları içərisində logistika funksiyasının önəmi getdikcə artmaqdadır. Müəssisələr üçün logistika xərclərinin idarə edilməsi məhsul, müştəri, biznes gəlirliliyi və qiymət qərarlarında böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki logistik xərcləri azaltmaq və gəlirliliyi artırmaq baxımından ciddi rəqabət üstünlüyü təmin edir. Logistika xərcləri ümumi bir tərif kimi tədarük, istehsal, satış və paylamanın səbəb olduğu xərclər olaraq bilinir. Logistika xərcləri iş yeri, sifariş quruluşuna və biznes modellərinə görə müəssisədən müəssisəyə dəyişir [8, s.57].

Müəssisələrdə logistika xərclərinin aydın şəkildə ölçülə bilməsi bir çox məqsədə xidmət edir. Bunlar aşağıdakılardır:

- birbaşa xərclərin müəyyən olunması;

- məhsul kəmiyyət əlaqəsinin daha yaxşı başa düşülməsi;
- xərclərin azaldılması imkanları;
- yeni texnologiya investisiyalarının müəyyən edilməsi;
- xərclərə daha çox önəm verilməsi.

Şirkətlər logistik fəaliyyətlər zamanı formalaşan xərclərin düzgün şəkildə idarə olunmasını təmin etmək üçün bir sıra metodlardan istifadə edirlər.

Hədəf maya dəyəri. Müasir dövrdə logistika xərclərinin ümumi məhsul üçün çəkilən xərclər içərisindəki payı önəmli bir yerə sahibdir. Bu səbəblə şirkətlər logistika xərclərinin azaltmaq üçün ciddi axtarışlara başlamışdır. Şirkətlərin logistika xərclərini azaltmaq üçün istifadə etdikləri metodlardan biri hədəf maya dəyəri metodudur. Hədəf maya dəyəri metodu xərclərin idarə olunması və mənfəətin planlaşdırılması vasitəsidir. Bu metodun məqsədi arzu olunan mənfəəti təmin edəcək istehsal prosesini yaratmaqdır. Bu məqsəd çərçivəsində bu metod effektiv planlaşdırma və koordinasiya ilə yanaşı, logistika xərclərinin idarə olunmasında da istifadə olunur. “Toyota”, “Boeing”, “Heinz” kimi şirkətlər bu metoddan istifadə etməklə logistika xərclərini azaldılar. Hədəf maya dəyəri metodu dəyərə əsaslanan texnoloji və dinamik idarəetmə vasitəsidir. Bu zaman ərzində əvvəlcə təxmini ümumi hədəf maya dəyərini müəyyən edib və istehlakçı məlumatlarını əldə edib daha sonra bu zaman dövrünü ayıraraq problemləri müəyyən etmək, siyahılaşdırmaq lazımdır, daha sonra problemləri analiz edərək ümumi hədəf maya dəyərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Hədəf maya dəyəri metodunun effektiv bir şəkildə tətbiq oluna bilməsi üçün şirkət daxilindəki bütün personal və şöbələr prosesdə iştirak etməlidir. Bununla yanaşı, şirkət yüksək keyfiyyətli idarəetmə heyətinə, yaxşı təşkilati struktura, qabaqcıl informasiya sistemlərinə və yüksək keyfiyyətli liderliyə malik olmalıdır. Bu şərtlərin təmin olunması vəziyyətində bu metod logistika xərclərinin idarə olunmasında uğurlu bir şəkildə tətbiq oluna bilər [1, s.7].

İnformasiya texnologiyaları ilə hərtərəfli idarəetmə. Logistika fəaliyyətlərində informasiya texnologiyalarının istifadə olunması ilə aşkar və qeyri-aşkar logistika xərclərinin azaldılması mümkündür. Bunun üçün yetərli informasiya dəstəyi və informasiya texnologiyaları ilə şirkətlər bütün logistika xərclərini analiz etməlidir.

Fayda və həvəsləndirmə mexanizmi arasındakı koordinasiya əlaqəsi. Şirkətin şöbələri arasında iqtisadi əlaqələr mövcuddur. Bəzi vaxtlarda isə şöbələr arasında münafişlərə rast gəlinir. Şirkətə hər hansı bir dəyər qatmayan münafişlərin aradan qaldırılması və real olan hədəf xərclərin müəyyən olması üçün müntəzəm olaraq iclaslar keçirilməlidir. İşçilərin şəxsi istəyi və səyi hədəfə çatmağa və uğur qazanmağa birbaşa təsir göstərəcəkdir. Buna görə də, həvəsləndirmə mexanizmi işçilər üçün çox zəruridir və onları hər bir detalda iştirak etməyə təşviq edir. Bu metod vasitəsilə həm şöbələr,

həm də ortaya çıxan problemlər üçün həll yolu tapmaq asanlaşacaq və eləcə də düzgün işləməyən işçilər tərəfindən yaranacaq logistika xərcləri azaldılmış olacaq [1, s.7].

Fəaliyyət əsaslı xərclər. Ənənəvi xərc uçotunda logistika xərcləri ayrı xərc ünsürləri olaraq hesablanmır. Logistika xərcləri ya istehsal olunan məhsulun bir maya dəyəri ünsürü olaraq hesablanır, ya da maliyyə hesabatlarında dövrü xərc olaraq təqdim olunur. Bu vəziyyət ənənəvi xərc yanaşmasının çatışmazlığı olaraq ifadə edilir [1, s.8].

Ümumi xərclərin hesablanması metodu. Ümumi logistika idarəetməsinin əsası “ümumi xərc anlayışı”nı özündə cəmləşdirən bir sistemdir. Ümumi xərc anlayışı nəqliyyat, anbarlama, müştəri xidmətləri, ehtiyatlar kimi sistem dəyişənləri arasındakı əlaqələri görəndə və ümumi xərclərin minimuma endirilməsini nəzərə alan qərar qəbul etmə yanaşmasıdır [9, s.255]. Başqa cür tərif vermiş olarıqsa, bu xərc modeli logistika fəaliyyətləri zamanı formalaşan xərclərin ayrı-ayrılıqda yox, logistika xərclərinin ümumi şəkildə azaldılmasını nəzərdə tutur. Burada fəaliyyətlər ən aşağı ümumi xərcə ən yüksək müştəri xidmət səviyyəsinə çata biləcək şəkildə qurulmalıdır.

Zamanında istehsal. Bu metod istehsal müəssisəsində səmərəsizliyin daim yox edilməsi ilə mükəmməlliyə çatmaq üçün bir yanaşmadır. Zamanında istehsal daha az xərc ilə istehsal və keyfiyyəti yüksəltmə məcburiyyəti nəticəsində meydana gələn bir istehsal sistemidir. Lazımlı məmulatların, lazımlı miqdarda və lazımlı zamanda istehsalını təmin edən bir istehsal sistemidir. Bu metodun əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- istehsalda aralıq ehtiyat səviyyəsini minimuma endirmək;
- aşağı aralıq ehtiyat səviyyəsinə görə inventar nəzarətini asanlaşdırmaq;
- tələb dəyişikliklərini azaltmaqla müntəzəm istehsal axınını təmin etmək;
- effektiv nəzarəti təmin etmək;
- istehsal itkilərini azaltmaq [8, s.59].

Məhsul və müştəri gəlirliliyinin təhlili. Müştəri gəlirliliyinin təhlili hansı müştəri və ya müştərilərin gəlirliliyə nə qədər töhfə verib-vermədiyini bilmək üçün edilən bir analiz növüdür. Hər bir müştəri şirkət mənbələrini fərqli şəkildə istismar etdiyi üçün müştərilərin şirkətlərdə olan xərcləri də müxtəlif olur. Məhsul gəlirliliyinin təhlili isə hər hansı bir məhsulun tədarük zəncirində meydana gətirdiyi bütün xərclərini təhlil edən bir metoddur [8, s.59].

COVID-19 pandemiyasının logistika sektorundakı qiymətlərə və xərclərə təsiri
2019-cu ilin dekabr ayında Çinin Wuhan şəhərində başlayan və bütün dünyaya yayılan COVID-19 xəstəliyi günlük həyata daxil olmuşdur. Xəstəliyin yayılmaması üçün ölkələr tərəfindən evə qapanma və təcrid olunma kimi qabaqlayıcı tədbirlər görülmüşdü. Minimum səviyyədə tələblərin (qida, təmizlik məhsulları və s.) qarşılınması ehtiyacı logistika xidmətlərinin önəmini artırmışdı.

Xəstəlik müddətində logistika sektorundakı nizamsızlıqlar bütün dünyada hiss olunmuşdur. İdxalat və ixracat fəaliyyətlərində pozuntular və bununla birlikdə qlobal iqtisadiyyatda neqativ hallar formalaşmışdır. Şirkətlərin bir çoxu bu dövrdə elektron olaraq fəaliyyətini davam etdirməyə başlamışdır. Dünya üzrə 2020-ci ildə e-ticarət həcmi 35% artmış, e-ticarətlə bağlı logistika xidmətlərində 2020-ci ildə 2019-cu il ilə müqayisədə 50% artım olduğu dəyərləndirilmişdir [10, s.317].

Xüsusilə pandemiya dövründə logistika xidmətlərinin qiymətlərində ümumi bir artım olduğu dəyərləndirilə bilər. Asiya və Avropa arasında ticarət edən gəmilərin 50%-i 2020-ci ilin birinci yarısında təxirə salınmışdır.

Çində başlayan bu pandemiya səbəbilə Çinə xam maddə gətirən gəmilərin limanlardan gec ayrılması, yükləri gec təxliyə etməsi və ya edə bilməməsi, Çindən idxal olunan malların gec gəlməsi kimi çətinliklər bir sıra iqtisadi geriliklərə, logistik xərclərin artmasına səbəb oldu. Həmin müddətdə Çin və Avropa arasındakı yükdaşıma xərcləri 10 dəfəyə qədər artmışdır. Çin Xalq Respublikasında logistika fəaliyyətləri 2020-ci ilin yanvar və fevral aylarında əvvəlki ilin eyni ayları ilə müqayisədə 33,3 trilyon Çin yuanı həcmində 11,8% azalma, yük həcmi əvvəlki ilin eyni dövrünə görə 4,5 milyard ton olmaqla 19,8% azalma, yol ilə yükdaşıma həcmi 24,8% azalma, su yolu yük həcmi 14,8% azalma, hava yolu ilə yükdaşıma 13,8% azalma və dəmiryol yükdaşması isə 1,4% artma ilə müşahidə olunmuşdur. Aparılan analizlər nəticəsində qiymətlər və xərclərdəki vəziyyətlə bağlı aşağıdakı fikirləri demək mümkündür [11, s.4-8]:

- Dəniz yükdaşımada istifadə olunan konteyner yükdaşımada qiymətlərdə artım;
- Yoluxma riskini azaltmaq üçün yol ilə yükdaşımada yol və hava nəqliyyatı vasitələrinin sərnişin tutumunun 50% azaldılması və buna bağlı olaraq sərnişin sayında azalma və bilet qiymətlərində artım;
- Yol ilə yükdaşımada sərhədlərin keçilməsində və çatdırılmada olan gecikmələrlə bağlı olaraq məhsul və xidmətlərin çatdırılmamasına görə şirkətin logistika xərclərində artım;
- Hava yolu ilə yükdaşımada marşrut dəyişiklikləri səbəbilə yanacaq xərclərində artım;
- Dəmiryol yükdaşımada qarşılıqlı razılaşmalara sahib olan sərhəd qonşuları arasındakı logistika fəaliyyətlərinin həcmində artımlar müşahidə olunmuşdur. Nümunə üçün Çin və Rusiyanın hazırlamış olduğu layihəyə əsasən dəmiryol yükdaşımalarının həcmində artımlar müşahidə olunmuşdur.

Pandemiya müddətində onlayn alış-verişin artması, əksinə, logistika fəaliyyətlərinə də təsir göstərmişdir. Şirkətlər məhsulların yığılıb qalmasının qarşısını almaq üçün məhsulların geri qaytarılma müddətini uzatmışdılar. Əksinə logistika baxımından

dəyərləndirildiyi zaman geri qaytarma müddətinin uzadılması xoşa gələn bir vəziyyət deyil, çünki adətən hər hansı bir problemi olmayan, sadəcə istehlakçı tərəfindən bəyənilməyən məhsulların geri dönüşü əsnasında zərər görmə və bundan sonra həmin məhsulun təkrar satılmama ehtimalı yaranır, bu da əksinə logistika xərclərinin artmasına səbəb olur.

Konteynerlərdən istifadə olunması müasir dövrdə, sadəcə dəniz yolu ilə yükdaşımını deyil, bütün beynəlxalq tədarük zəncirinə təsir göstərən bir prosesdir. Yükləri konteyner vasitəsilə daşımaq məhsulların zərər görmə ehtimalını aşağı salır və daşıma növləri arasındakı keçidlərdə yükləmə və boşaltma xərclərini azaldır. Aparılan araşdırmalar da göstərir ki, uzun məsafələrdə konteynerlər vasitəsilə daşımaların həyata keçirilməsi daha az xərclərin formalaşmasına səbəb olur. Daha uzaq məsafəli daşımaların həyata keçirildiyi Uzaq Şərq və Avropa arasındakı daşımalarda daha böyük konteyner gəmilərdən istifadə olunması iqtisadi faydaların artmasına təkan verir. Konteynerlərdən istifadə olunması nə qədər logistika xərclərinin aşağı salınmasında rol oynasa da, bu proses həm də özü ilə bir sıra riskləri də gətirir. “İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı” tərəfindən həyata keçirilən bir araşdırmada bu mövzu ilə bağlı ortaya çıxan risklərə diqqət yetirilir. Həmin araşdırmada gəmi böyüklüyünün artırılmasının limanlarda böyük həcmli yeni sərmayələrə ehtiyac yaratdığına, son zamanlarda çoxlu sayda verilən böyük gəmi sifarişinin bazarda həddən artıq tədarükə səbəb olacağına, böyük miqdarda yükün tək bir gəmi ilə daşınmasının ola biləcək bir qəza zamanı ortaya çıxacaq iqtisadi ziyanı artırdığına və beynəlxalq tədarük zəncirinin elastikliyi azaldığına toxunulmuşdur [12].

Nəticə

Şirkətlər arasında rəqabətin artdığı, müştərilərin tələblərinin tez-tez dəyişdiyi müasir dövrdə şirkətlər bütün növ xərclərin idarə olunmasına, həmin xərclərin tərkibində yer alan logistika xərclərinin ayrı bir şəkildə təhlil olunmasına, logistika xərclərinin səmərəli şəkildə idarə olunmasına və onların azaldılmasına diqqət yetirməlidir. Tədqiqat işində logistika fəaliyyətləri zamanı meydana gələn xərclərin səmərəli şəkildə idarə olunmasını təmin etmək üçün hədəf maya dəyəri, informasiya texnologiyaları ilə hərtərəfli idarəetmə, fayda və həvəsləndirmə mexanizmi arasındakı koordinasiya əlaqəsi, fəaliyyət əsaslı xərclər, ümumi xərclərin hesablanması və s. kimi metodlardan bəhs olunmuşdur. Şirkətlərdə logistika fəaliyyəti zamanı ortaya çıxan bu xərclərin azaldılması və ya düzgün şəkildə idarə olunması üçün sınaqdan keçmiş metodlardan istifadə etmək, daha əvvəl tətbiq olunub nəticə əldə olunan üsullardan istifadə etmək lazımdır. Buna görə şirkət rəhbərləri bu kimi məsələlərin idarə olunmasını öncədən planlamalı, ortaya çıxma biləcək xərclərin və risklərin idarə olunmasını təmin etməli, daim nəzarət həyata keçirməklə həmin xərcləri analiz edərək daha səmərəli idarəetmə üsulunu

formalaşdırmalıdır. Bu metodlardan istifadə edərək onların şirkətlərdə tətbiq olunması şirkətlərin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, iqtisadi səmərənin əldə olunmasına, logistika fəaliyyətləri ilə bağlı xərclərin minimuma endirilməsinə və eləcə də qarşıya qoyulan məqsədlərə daha effektiv şəkildə çatılmasına kömək göstərəcəkdir.

Logistika xərclərinin aşağı salınması üçün aşağıda bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür:

- Logistika xərclərinin aşağı salınması üçün lazım olan tədbirlərdən biri elektron cihazlardan istifadə olunmasıdır. Məlumatları şirkətlər arasında elektron cihazlar vasitəsilə çatdırmaq iş gücü və zaman baxımından önəmli maliyyə qənaəti təmin edir;

- Proqnozlaşdırma və planlaşdırma mütəxəssislərindən istifadə edərək bu fəaliyyətləri mərkəzləşdirməklə xərcləri aşağı salmaq olar. Bu şəkildə dəqiq satış təxminləri edərək ehtiyat saxlama, ehtiyat saxlamama və daşıma xərclərində maliyyə qənaəti etmək mümkündür;

- İstehsal planlarının formalaşmasında proqram təminatından istifadə olunması önəmli maliyyə qənaətinə səbəb ola bilər. İstifadə olunan proqramın ən yaxşı xidmət alternativlərini, ən aşağı xərcləri, ən aşağı ehtiyat miqdarını və materialların ən yaxşı halda istifadəsini təmin edəcək səviyyədə olmasına diqqət edilməlidir;

- İstehsal və paylama mərkəzlərini müəyyənləşdirərək bazarlara təsirli bir şəkildə xidmət təklif etmək üçün tədarük zənciri intensivləşdirilməlidir. Bu şəkildə hansı mağazanın ehtiyaclarının hansı mərkəzlər tərəfindən, hansı nəqliyyat vasitəsi və hansı yollardan istifadə edərək qarşılanaacağı əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır. Bununla logistika xərclərinin azaldılması mümkündür;

- İstifadə olunan konteynerlərin həcmnin böyüdülməsi logistika xərclərinin aşağı salınmasında mühüm rol oynaya bilər;

- Tədarük zəncirindəki dəyər yaratmayan fəaliyyətlərin bir qisminin və ya hamısının zəncirdəki digər iştirakçılara transferinin mümkünlüyü araşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Tokay S. H., Deran A. Arslan S. Lojistik Maliyet Yönetiminde İzlenebilecek Stratejiler ve Muhasebe Eğitiminin Beklentiler // - Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, - 2015. N 29, s. 4-8
2. Şen İ. K., Lojistik Faaliyetlerin Yönetimi ve Maliyetleme Yaklaşımları // - Çankırı: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, - 2014. c. 4, N 1, s. 83-106
3. Acar D. ve Ateş B. A. Tedarik Zinciri Faaliyetlerinin Maliyetleri ve Dış Kaynak Kullanımı İlişkisi // - Isparta: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, -2011. c. 16, N 3, s. 9-27
4. Tanyaş M., Arıkan F. Bursa İli Lojistik Merkez Ön Fizibilite Raporu, Bursa Sanayicileri ve İşadamları Derneği, Bursa, 2013, 190 s.
5. Korucuk S., Lojistik maliyet yönetimine etki eden faktörlerin önceliklendirilmesine yönelik Giresun imalat işletmelerinde bir uygulama // -Isparta: Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi, - 2021. c 3, N 7, s. 48-56
6. Longo F. Operational Strategies and Internal Logistic Costs Analysis in a Real Warehouse Based on Modeling and Simulation // International Journal of Computer Issues, - 2011, c. 4, N 1, s. 39-47

7. Sevim Z. , Atmaca M. Lojistik Faaliyetlerin Yönetimi ve Maliyetlemesi: TR22 Bölgesinde bir araştırma // - Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, - 2018. c 3, N 2, s. 265-291
8. S. Öztürk, F. A. Çetin, S. Cengiz, Lojistik faaliyetlerin maliyetlemesi // Uluslararası Kafkasya-Orta Asya dış ticaret ve lojistik kongresi, - Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, - 7-8 Eylül, - 2018, s. 53-68
9. Yardımcıoğlu M., Kocamaz H. ve Özer Ö. Lojistik Yönetiminde Taşıma Sistemleri ve Maliyetleme Yöntemleri // II Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu, - 1-2 ekim, - 2012, s. 245-259
10. Çetin F. A. Covid-19 pandemi sürecinde lojistik hizmet pazarlaması // - İstanbul: Efe Akademi Yayınevi, 2021, c. 1, s. 303-327
11. Hiloma O. P. Covid-19 Pandemic: Early implications for North European manufacturing and logistics / O. Hiloma, O. Lahdeaho, V. Henttu [və b.] // Sustainability journal, - 2020, c. 12. 8315, s. 1-13
12. Lojistik sektörü analiz raporu ve kılavuzu: [Elektron resurs] / - Ankara, 2021, - <https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/dokumanflipbook/covid-19-krizine-yanit-ve-dayaniklilik-projesi-lojistik-sektoru-analiz-raporu-ve-kilavuzu-tra2-bolgesi/2142>

FOOD SECURITY: APPLICATION OF ARIMA MODEL IN FOOD PRODUCTION FORECASTING

Daxil olub: 18 iyul 2022-ci il

Qəbul olunub: 31 avqust 2022-ci il

Received: 18 July 2022

Accepted: 31 August 2022

Roya Sultanova

*Academic advisor, International Magistrate
and Doctorate Center, UNEC
Roya.sultanova@unec.edu.az*

Abstract

The article explains the role of livestock products in ensuring food security and identifies important tasks of food security policy. Also, statistics on the production of meat and dairy products from livestock products were provided and their dynamics were analyzed. Models used in the scientific literature (moving average, one-variable and system regression models, VAR, ARMA and ARIMA) were considered for the prediction of time series. At the same time, it shows information on the use of the ARIMA model, its expression in the EViews program, checking the evaluation parameters of the ARIMA model, model construction and time series forecasting, which has the advantage of providing more accurate forecasts for the coming years with the application of time series econometric models. Also, detailed information was provided on the four stages of this process (identification, calculation, diagnostic testing and forecasting) carried out on the basis of the Box-Jenkins method, tables, figures and graphs were presented to express the process performed in accordance with the stages. At the same time, the article explains the relevance of the research topic and its scientific significance and indicates the directions for future research on this topic.

Keywords: *food security, livestock, ARIMA model, food product forecasting.*

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ: ƏRZAQ İSTEHSALININ PROQNOZLAŞDIRILMASINA ARIMA MODELİNİN TƏTBİQ EDİLMƏSİ

Roya Sultanova

akademik məsləhətçi,

Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi, UNEC

Roya.sultanova@unec.edu.az

Xülasə

Məqalədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində heyvandarlıq məhsullarının rolu izah edilir, ərzaq təhlükəsizliyi siyasətinin mühüm vəzifələri müəyyən edilir. Həmçinin heyvandarlıq məhsullarından ət və süd məhsulları istehsalına dair statistik

məlumatlar verilmiş və onların dinamikası təhlil edilmişdir. Zaman sıralarının proqnozlaşdırılması üçün elmi ədəbiyyatda istifadə olunan modellər (hərəkətli orta, birləşən və sistem reqressiya modelləri, VAR, ARMA və ARIMA) nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, ARIMA modelinin istifadəsi, onun EViews proqramında ifadəsi, ARIMA modelinin qiymətləndirmə parametrlərinin yoxlanılması, modelin qurulması və zaman sıralarının proqnozlaşdırılması haqqında məlumatlar göstərir ki, zaman sıralarının ekonometrik modellərinin tətbiqi ilə gələcək illər üçün ARIMA modeli daha dəqiq proqnozlar vermək üstünlüyünə malikdir. Həmçinin Box-Cenkins metodu əsasında həyata keçirilən bu prosesin dörd mərhələsi (identifikasiya, hesablaşma, diaqnostik sınaq, proqnozlaşdırma) haqqında ətraflı məlumat verilmiş, mərhələlərə uyğun olaraq yerinə yetirilən prosesi ifadə etmək üçün cədvəllər, rəqəmlər və qrafiklər təqdim edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə tədqiqat mövzusunun aktuallığı və elmi əhəmiyyəti izah edilir, bu mövzu ilə bağlı gələcək tədqiqatların istiqamətləri göstərilir.

***Açar sözlər:** ərzaq təhlükəsizliyi, heyvandarlıq, ARIMA modeli, qida məhsullarının proqnozlaşdırılması.*

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ: ПРИМЕНЕНИЕ МОДЕЛИ ARIMA В ПРОГНОЗИРОВАНИИ ПРОИЗВОДСТВА ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ

***Роя Султанова**
академический консультант,
Международный магистерский и докторский центр, UNEC
Roya.sultanova@unec.edu.az*

Резюме

В статье раскрывается роль продукции животноводства в обеспечении продовольственной безопасности, а также определяются важные задачи политики продовольственной безопасности. Также были приведены статистические данные о производстве мясной и молочной продукции из продукции животноводства и проанализирована их динамика. Модели, используемые в научной литературе (скользящее среднее, модели с одной переменной и системной регрессии, VAR, ARMA и ARIMA), были рассмотрены для прогнозирования временных рядов. В то же время показывается информация об использовании модели ARIMA, ее выражение в программе EViews, проверка параметров оценки модели ARIMA, построение модели и прогнозирование временных рядов, преимуществом которых является предоставление более точных прогнозов на

ближайшие годы с применением эконометрических моделей временных рядов. Также была представлена подробная информация о четырех этапах этого процесса (идентификация, расчет, диагностическое тестирование, прогнозирование), осуществляемых на основе метода Бокса-Дженкинса, представлены таблицы, рисунки и графики, выражающие процесс, выполненный в соответствии с этапами. В то же время в статье объясняется актуальность темы исследования и ее научная значимость, а также указываются направления дальнейших исследований по данной теме.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, животноводство, модель ARIMA, прогнозирование продуктов питания.

I. Introduction

One of the most important factors in ensuring food security is the availability of food products. From this point of view, the establishment of economic-statistical and econometric models for the next 5 years using the annual statistics of the population on basic food products in the Nakhchivan Autonomous Republic during our research raises the urgency of the research. Moving average, one-variable and system regression models, VAR, ARMA and ARIMA models are used to predict time series. In the context of rapid demographic growth in a globalizing world, research is relevant in terms of forecasting food demand for the coming years. As a result of these forecasts, researchers and scientists specializing in agriculture are conducting research to take appropriate measures and make efforts to prevent emergencies.

The availability of natural and economic conditions and abundant pastures in different parts of the Nakhchivan Autonomous Republic will further develop livestock. Therefore, the development of various forms of livestock, increasing the production of meat and dairy products and increasing the economic efficiency of this sector is one of the most important tasks of food security policy. Therefore, the establishment of livestock farms in the region has become widespread. Entrepreneurial farms have been proposed as the most important task in increasing the number of livestock, especially in increasing productivity, feed supply and improving storage conditions.

As the main part of the territory of the Autonomous Republic is mountainous, livestock plays an important role in the economy of mountainous areas. Now the most important task is to increase the efficiency of financial and economic activities of low-income enterprises in the agricultural sector due to various forms of agricultural losses. Livestock includes meat, milk, eggs and fat. By combining the sown areas with natural organic compounds, grains, fruits and vegetables, you can also meet the needs required when using the product. Livestock provides organic fertilizer, and plants provide

animal feed. As a result, interdepartmental cooperation contributes to the creation of reliable agricultural and fodder resources, further increase labor productivity, neutralize dependence on foreign sources, and provide the population with local, clean food products.

The dynamic increase in the number of livestock in the Autonomous Republic has allowed to significantly increase the production of livestock products, including meat and milk.

II. Literature review

The study, generalization and application of international and national scientific and theoretical conclusions on the problem of food security increase the importance of scientific research. In this regard, Deniz Goktan, Gunnur Tuncel (2011), Fikri Bashoghlu (2014), Hasan V. (2015), Mustafa Tayar (2010), Samedzade Z.A. (2009), Nuriyev A.X. (2017), Guliyev E.A. (2018, 2013) and others have conducted research on global and national food security issues.

III. Methodology

Comparative analysis, synthesis, induction-deduction, statistical analysis, economic statistical and econometric methods (ARIMA) were used in the research.

The purpose of the study is to prepare forecasts of the population of Nakhchivan AR for the coming years in the context of globalization, to identify areas for the development of the food security system of the autonomous republic on a scientific basis and to develop proposals and recommendations to increase its efficiency.

In connection with the above, the following tasks have been identified:

- Analysis of the dynamics of food production in the Nakhchivan Autonomous Republic, application of time series econometric models and forecasting for the coming years;
- Expression of ARIMA model in EViews program;
- Checking the evaluation parameters of the ARIMA model;
- Construction of ARIMA model and time series forecast;

One of the most important tasks in addressing food security is to meet people's demand for livestock products. In this regard, the development of livestock in the autonomous republic is very important.

IV. Analysis

It was the result of purposeful work on the number of live animals, their breeding and maintenance that the volume of meat in kilograms per kilogram increased from 2000

to 2020, the population with quality and much-needed meat and meat products. provided. To confirm our opinion, let's look at the facts presented in the table:

Table 1. Meat production (cut weight), tone

Years	Meat, total	Including		
		beef and veal	mutton and goat meat	poultry
2000	5271,0	2893,0	1430,0	948,0
2001	6570,0	3385,0	2042,0	1143,0
2002	6875,0	3451,0	2200,0	1224,0
2003	6879,0	3452,0	2201,0	1226,0
2004	7800,0	3851,0	2545,0	1404,0
2005	8123,0	3945,0	2716,0	1462,0
2006	8597,0	4212,0	2752,0	1633,0
2007	8874,0	4412,0	2776,0	1686,0
2008	9137,0	4569,0	2848,0	1720,0
2009	9352,0	4626,0	2891,0	1835,0
2010	9772,0	4838,0	2980,0	1954,0
2011	9959,0	4931,0	2986,0	2042,0
2012	10319,4	5128,7	3025,8	2164,9
2013	10824,7	5311,7	3254,3	2258,7
2014	10951,0	5335,4	3355,6	2260,0
2015	13812,0	6458,1	4507,2	2846,7
2016	14069,0	6585,9	4602,1	2881,0
2017	14378,0	6795,3	4688,7	2894,0
2018	15090,0	6997,5	4767,4	3325,1
2019	15517,0	7113,6	4903,4	3500,0
2020	15951,0	7337,5	5074,5	3539,0

Source: Table compiled by the author on the basis of statistical materials of the Nakhchivan Autonomous Republic - URL:<http://statistika.nmr.az/source/agriculture/index.php> (Meat production) (Statistical Materials Of The Nakhchivan Autonomous Republic, 2020).

As can be seen from the analysis of the facts, the volume of meat in the cut weight was increased from 5271.0 tons to 15951.0 tons. Beef and beef were increased from 2893.0 tons to 7337.5 tons, mutton and goat meat from 1430.0 tons to 5074.5 tons, respectively.

The measures taken have improved the supply of the population with milk and dairy products, both quantitatively and qualitatively. Analysis of statistics in this area proves our point.

Table 2. Milk production, tone

Years	Milk – total	Including	
		cows and buffaloes	sheep and goats
2000	54248,0	53325,0	923,0
2001	55268,0	54273,0	995,0
2002	58863,0	57685,0	1178,0
2003	59479,0	58267,0	1212,0
2004	62691,0	61437,0	1254,0
2005	64818,0	63553,0	1265,0
2006	67865,0	66579,0	1286,0
2007	70254,0	68848,0	1406,0
2008	72042,0	70601,0	1441,0
2009	73929,0	72466,0	1463,0
2010	75965,0	73536,0	2429,0
2011	77120,0	74035,0	3085,0
2012	78417,5	75098,7	3318,8
2013	78613,1	75239,5	3373,6
2014	78929,4	75496,3	3433,1
2015	80243,6	76741,4	3502,2
2016	81371,6	77787,8	3583,8
2017	82857,3	78551,1	4306,2
2018	83967,1	79628,1	4339,0
2019	85637,4	81208,8	4428,6
2020	87334,3	82806,8	4527,5

Source: Table compiled by the author on the basis of statistical materials of the Nakhchivan Autonomous Republic - URL:<http://statistika.nmr.az/source/agriculture/index.php> (Production of milk by types) (Statistical Materials Of The Nakhchivan Autonomous Republic, 2020).

As can be seen from the table, milk production increased from 54248.0 tons to 87334.3 tons in 2000-2020, which is a logical consequence of the economic policy pursued towards the development of the livestock sector. The weight of milk from cows and buffaloes increased from 53325.0 tons to 82806.8 tons, and the amount of milk from small animals increased from 923.0 tons to 4527.5 tons.

Moving average, one-variable and system regression models, VAR, ARMA and ARIMA models are used to predict time series. The most important aspect of time series forecasting is whether it is stationary. In a broad sense, a stochastic process is considered stationary when its mathematical expectation and variation remain constant over time, and covariance depends on the difference between two consecutive times, not on the calculated time. On the other hand, Regression models are also common in load forecasting and used to model the relationship between the load demand and external factors (Heiko, 2009). Weather especially temperature and calendar information are among the common external factors used to model the relationship between predicted and respond variable (Mahmud, 2011).

ARIMA is a broadly used among the statistical models for time series analysis and forecasting applications (Lee, 2011), which was introduced by George Box and Gwilym Jenkins (Box, Jenkins, Reinsel, 2016). ARIMA models contain three parts, which are Autoregressive part of order p , $AR(p)$, differencing part of order d , $I(d)$ and Moving Average part of order q , $MA(q)$ (Kavasseri and Seetharaman, 2009). There are 3 steps in the ARIMA model, which are model identification, model estimation and model application.

Most stochastic processes are considered weakly stationary. Determining stationary is important because if the time sequence is non-stationary, its study is only relevant at the current time. For this reason, the non-stationary time series are brought to the stationary series (integration) and the forecast - ARIMA (autoregressive integrated moving average) model is built. The model has both AR (autoregression) and MA (moving average) properties. The ARMA (p' , q) model is generally expressed as follows:

$$X_t = \alpha_1 X_{t-1} + \dots + \alpha_{p'} X_{t-p'} + \varepsilon_t + \theta_1 \varepsilon_{t-1} + \theta_q \varepsilon_{t-q} \quad (1)$$

Or:

$$\left(1 - \sum_{i=1}^{p'} \alpha_i L^i\right) X_t = \left(1 + \sum_{i=1}^q \theta_i L^i\right) \varepsilon_t \quad (2)$$

Here, $X_t - t$ is the forecast value of the time series at the instant of time, L - lag (delay) operator, α_i - parameters of the autoregressive part of the model, θ_i - parameters of the slippery middle part of the model, ε_t - white noise.

Now let us assume that the polynomial $(1 - \sum_{i=1}^{p'} \alpha_i L^i)$ has a single root with force d (multiplied by $(1 - L)$). This can be expressed as follows:

$$\left(1 - \sum_{i=1}^{p'} \alpha_i L^i\right) = \left(1 + \sum_{i=1}^{p'-d} \varphi_i L^i\right) (1 - L)^d \quad (3)$$

In general, in the process of ARMA (p , q) p - autoregression, q - slippery average order. In the ARIMA (p , d , q) model, in addition, d is the difference order. The ARIMA (p , d , q) process has the property of producing polynomials with the difference $p = p' - d$ (Box, 2016) The model is expressed as follows:

$$\left(1 + \sum_{i=1}^{p'-d} \varphi_i L^i\right) (1 - L)^d X_t = \left(1 + \sum_{i=1}^q \theta_i L^i\right) \varepsilon_t \quad (4)$$

The ARIMA process is an autoregressive polynomial with a single root d and is a special case of the ARMA ($p + d, q$) process. Stationary processes are considered non-stationary or weakly stationary when brought to the ARIMA process.

The construction of the ARIMA model and time series forecasting are based on the Box-Jenkins method. This method consists of the following steps:

1. Identification. The parameters p , d and q are determined on the basis of the corellogram and the partial corellogram to select the appropriate model.
2. Calculation. AR and MA parameters are calculated for each set (p, d, q) using statistical software packages (PP).
3. Diagnostic inspection. At this stage, a more significant model is determined based on statistical parameters (residual white noise and stationary covariance).
4. Forecast. The advantage of the ARIMA model is that the forecasts made through it are more reliable than other econometric models (Gujarati,2004)

Now, based on the data in Table 1 and using the Eviews7 application statistical PP, let's build the ARIMA model and calculate the forecast prices for total meat production for 2021-2025 with Box-Jenkins iteration (Eviews7 / Users Guide II, p.91-102).

For this purpose, the stationariness of the time sequence is checked according to the identification stage. Corellogram analysis and the ADF (Augmented Dickey Fuler) test show that meat production is a non-stationary or increasing trend in the straw line. For this reason, the first order difference is established ARIMA medal. Models constructed with separate values of p , d , and q are distinguished by Akakike, Hannan-Quinn, and Schwarz statistical criteria. The smaller price determines the superior parameter model.

Table 3 Parameters of ARIMA model for total meat production

Dependent Variable: D(ET)
 Method: Least Squares
 Date: 05/21/22 Time: 08:48
 Sample (adjusted): 2003 2020
 Included observations: 18 after adjustments
 Convergence achieved after 28 iterations
 MA Backcast: 2001 2002

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	516.6712	164.4447	3.141914	0.0067
AR(2)	-0.527277	0.221084	-2.384960	0.0307
MA(2)	0.597960	5.36E-05	11160.14	0.0000
R-squared	0.023814	Mean dependent var		504.2222
Adjusted R-squared	-0.106344	S.D. dependent var		624.5036
S.E. of regression	656.8708	Akaike info criterion		15.96386
Sum squared resid	6472189.	Schwarz criterion		16.11226

Log likelihood	-140.6748	Hannan-Quinn criter.	15.98433
F-statistic	0.182966	Durbin-Watson stat	2.406546
Prob(F-statistic)	0.834628		

Source: The table was compiled by the author.

The expression of the model in EViews will be as follows:

Estimation Command:

```
=====
LS(DERIV=AA) D(ET) C AR(2) MA(2)
```

Estimation Equation:

```
=====
D(ET) = C(1) + [AR(2)=C(2),MA(2)=C(3),BACKCAST=2003,ESTSMPL="2003 2020"]
```

Substituted Coefficients:

```
=====
D(ET) = 516.671231238 + [AR(2)=-0.527277046705,MA(2)=0.597959641898,
BACKCAST=2003,ESTSMPL="2003 2020"]
```

We check the model evaluation parameters with Q-statistics. Since the probable values obtained are greater than 0.05, the residues are considered white noise. Covariance is considered stationary.

Forecast prices for total meat production for the next years using the built model are given in Table 4.

Table 4. Forecast prices for total meat production 2021-2025

No	Years	Forecast information
1	2021	16632.71
2	2022	17139.14
3	2023	17622.62
4	2024	18144.70
5	2025	18678.87

Source: The table was compiled by the author based on statistical data.

The compliance of the forecast indicators with the previous period can be seen graphically in Figure 1. In the figure, ET-meat production indicators, ETF-meat production forecast indicators.

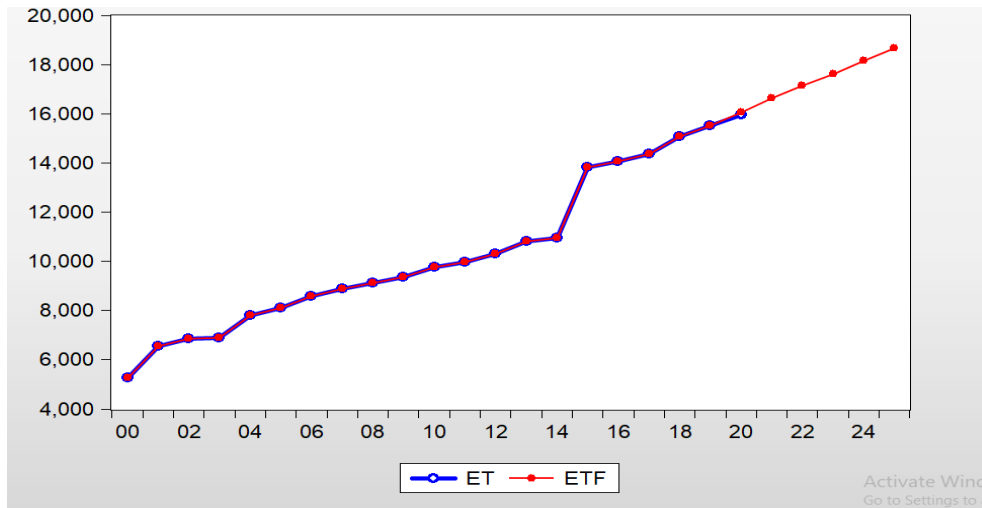

Figure 1. Meat production (2000-2020) and forecast indicators (2020-2025)

Based on the data in Table 2 and similar to the model we built for total meat production using Eviews7 PP, let's build the ARIMA model and calculate the forecast prices for total milk production for 2021-2025 using the Box-Jenkins iteration.

At the identification stage, we again check the stationariness of the time sequence. Corellogram analysis and the ADF (Augmented Dickey Fuler) test show that the timing of milk production is a non-stationary or increasing trend. In the same year, the ARIMA medal is established with the first order difference. Models constructed with separate values of p, d, and q are selected based on Akakike, Hannan-Quinn, and Schwarz statistics. A smaller price is considered a superior parametric model.

Table 5 Parameters of ARIMA model for total milk production

Dependent Variable: D(SUD)
 Method: Least Squares
 Date: 05/19/22 Time: 11:04
 Sample (adjusted): 2003 2020
 Included observations: 18 after adjustments
 Convergence achieved after 76 iterations
 MA Backcast: 2001 2002

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	1498.798	247.6823	6.051294	0.0000
AR(2)	0.588443	0.162435	3.622626	0.0025
MA(2)	-0.432975	4.99E-05	-8682.314	0.0000
R-squared	0.408043	Mean dependent var		1581.739
Adjusted R-squared	0.329116	S.D. dependent var		816.9016
S.E. of regression	669.1039	Akaike info criterion		16.00077
Sum squared resid	6715500.	Schwarz criterion		16.14916

Log likelihood	-141.0069	Hannan-Quinn criter.	16.02123
F-statistic	5.169845	Durbin-Watson stat	0.968350
Prob(F-statistic)	0.019596		
<hr/>			
Inverted AR Roots	.77	-.77	
Inverted MA Roots	.66	-.66	
<hr/>			

Source: The table was compiled by the author.

The expression of the model in EViews will be as follows:

Estimation Command:

=====
 LS(DERIV=AA) D(SUD) C AR(2) MA(2)

Estimation Equation:

=====
 D(SUD) = C(1) + [AR(2)=C(2),MA(2)=C(3),BACKCAST=2003,ESTSMPL="2003 2020"]

Substituted Coefficients:

=====
 D(SUD) = 1498.79802051 + [AR(2)=0.588442827282,MA(2)=-0.432974723096,
 BACKCAST=2003,ESTSMPL="2003 2020"]

We check the model evaluation parameters with Q-statistics. Since the probable values obtained are greater than 0.05, the residues are considered white noise. Covariance is considered stationary. The forecast data are given in Table 6.

Table 6. 2021-2025 forecast prices for total milk production

No	Years	Forecast information
1	2021	88524.02
2	2022	89955.26
3	2023	91456.31
4	2024	92915.36
5	2025	94415.48

Source: The table was compiled by the author based on statistical data.

The compliance of the forecast with the previous period can be seen graphically in Figure 2. In the figure, SUD - milk production indicators, SUDF - forecast indicators of milk production.

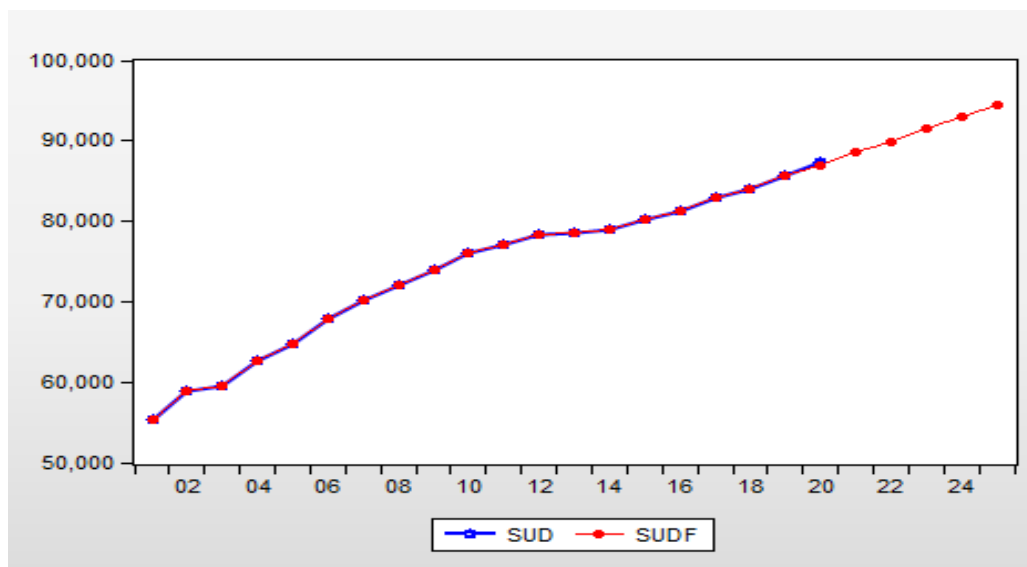

Figure 2. Milk production (2000-2020) and forecast indicators (2020-2025)

Conclusions

Food security protects the country's strategic interests, eliminates dependence on imports, ensures food independence, domestic economic and social stability in terms of quantity and quality.

Further improvement of the legislative framework for agricultural development (control over food safety and quality; purposeful regulation of food turnover by the state; coordination of functions and responsibilities of relevant enterprises in the field of food security; compliance of food products with international standards; standards; monitoring, etc.) are comprehensive measures to lay the groundwork for food security. Provision of citizens of the Nakhchivan Autonomous Republic with food products in accordance with international standards set by FAO in case of emergency, creation of 60-day consumption reserve (17 ~ 20% of world consumption) is an important indicator for food security. Achieving this level is one of the strategic goals of the autonomous republic's food security policy. The task of achieving a sustainable food supply requires forecasting food production for the coming years. In this regard, the forecast for meat and dairy products for 2021-2025 was made based on the time series econometric model of agricultural products (ARIMA - autoregressive integrated moving average).

For other food products, it is recommended to prepare a forecast for the coming years using the ARIMA model. Thus, the established model can be used to determine the forecast prices of various food production for the coming years. As a result, based on the information obtained, it will be possible to take the necessary measures for the

coming years and determine the level of risk. The use of these methods is very important to achieve a sustainable supply of food to the population. As a result, it will prevent shortages of any product.

References

1. Eviews7 / Users Guide II, -822.
2. Fikri Bashoghlu, (2014). Principles of Food Quality Control and Food Safety Management Systems, 252
3. G.Box, G. Jenkins, G.Reinsel, G.Ljung (2016). Time Series Analysis: Forecasting and Control, 709
4. GOKTAN Deniz, TUNCEL Gunnur, (2011). Food safety practices, 410
5. Gujarati, D.N. Basic Econometrics (2004).1003
6. Guliyev E.A. (2018). Global food security: realities, challenges and prospects,480
7. Guliyev E.A.(2013). Reliable food supply system: problems of cooperation and integration,308
8. Hasan V. (2015). The Importance of Ethical Principles in Agriculture and Food Safety, Journal of Agricultural Faculty of Uludag University, 29(2),193-202.
9. Heiko Hahn, Silja Meyer-Nieberg and Stefan Pickl, (2009). Electric Load Forecasting Methods : Tools for Decision Making, European Journal of Operational Research 199, 902-907
10. Kavasseri, R. G. and Seetharaman, K., (2009). Day-Ahead Wind Speed Forecasting using f-ARIMA Models, Renewable Energy,34, 1388-1393
11. Lee, C. M. and Ko, C. N., (2011). Short Term Load Forecasting Using Lifting Scheme and ARIMA Models, Expert Systems with Applications,38,5902-5911
12. M. Mahmud, (2011). Isolated Area Load Forecasting using Linear Regression Analysis : Practical Approach, Energy and Power Engineering, 3, 547-550
13. Materials of the Statistical Committee of the Nakhchivan Autonomous Republic, URL:<http://statistika.nmr.az/source/agriculture/index.php> (Meat production)
14. Materials of the Statistical Committee of the Nakhchivan Autonomous Republic, URL:<http://statistika.nmr.az/source/agriculture/index.php> (Production of milk by types)
15. Nor Hamizah Miswan, Rahaini Mohd Said, Nor Hafizah Hussin, Khairum Hamzah and Emy Zairah Ahmad, (2015). Comparative Performance of ARIMA and DES Models in Forecasting Electricity Load Demand in Malaysia, International Journal of Electrical & Computer Sciences IJECS-IJENS,16, 6-9
16. Nuriyev A.X.(2017) Sustainable and balanced regional development,240
17. Samedzade Z.A.(2009) China in the global world economy,208
18. Tayar Mustafa, Food Safety (2010), Istanbul: Union of Municipalities of Marmara, 361
19. Umut K., (2019). Three Interconnected Concepts in the Relationship between Food and Health: Food Security, Food Security and Food Sovereignty,34(4), 251-256

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ (rüblük elmi və praktik jurnal)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifəsi, ad və soyadı, çalışdığı qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanı, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalə xülasə açar söz (ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**
3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüdəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

**SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
(quarterly scientific and practical journal)**

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.
2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman**, of **not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 15 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**).
3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.
4. Abstract of the article should be appropriate to its content.
5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/ implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.
6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.
7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.
8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
(квартальный научный и практический журнал)

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 15 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **yadulla.hasanli@unec.edu.az**;
elmixeberler2018@gmail.com
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора(ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (не более 5 слов на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не более 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано, как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1, стр.119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов – членов редакционного совета, после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после ее обсуждения редакционным советом журнала.

Korrektor: Şəfiqə Zahid qızı Bağirova

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftlə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinənlərlə nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

